

**ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ
ВА МАЛАКА ОШИРИШ ИНСТИТУТИ**

**“ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ВА МЕНЕЖМЕНТ”
КАФЕДРАСИ**

“ТАСДИҚЛАЙМАН”
ТВПКҚТМОИ ректори
_____ Р.Қ.Чориев
“ _____ ” _____ 2014 йил

МАЛАКА ОШИРИШ КУРСЛАРИ ТИНГЛОВЧИЛАРИ УЧУН
« ПЕДАГОГИКАНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ »
ЎҚУВ МОДУЛИ БЎЙИЧА
ЎҚУВ-МАВЗУ РЕЖА, ЎҚУВ ДАСТУРИ ВА
МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

“Педагогика, психология ва менежмент” кафедрасининг 2014 йил 8 январдаги 1 – сонли йиғилишида муҳокама қилинган ва институт Илмий кенгашида тасдиқлаш учун тавсия этилган.

ТВПКҚТМОИ Илмий Кенгашининг 2014 йил _____даги _____ сонли қарори билан тасдиқланган.

Ушбу мажмуа Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг 2010 йил 1 июлдаги Ҳайъат мажлисининг “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 5/1-сонли қарорига биноан А.Авлоний номидаги ХТХҚТМОИ профессор-ўқитувчилари томонидан яратилган ва вазирликнинг 2012 йил 25 июлдаги 227-сонли буйруғи билан тасдиқланган таянч давлат талаблари, ўқув-мавзу режалар ва ўқув дастурлари ҳамда Халқ таълими вазирлигининг 2014 йил 3 январдаги “Халқ таълими ходимларининг 2014 йил учун малака ошириш режаларини тасдиқлаш тўғрисида” 1-сонли буйруғи билан тасдиқланган режа асосида яратилди.

Тузувчи муаллифлар:

**Жумаев А. Ш., Г. Н. Ибрагимова, Юлдашева Н.А.,
О.А. Тожиев, Аслонов И.Н.**

Такризчи:

**п.ф.н., доцент Ҳ. Рузметова
п.ф.н. И. Узоқов**

Келишилди:

Ўқув-услубий ишлар бўйича проректор

Б.Ф.Ялғашев

Ўқув-услубий бўлим бошлиғи

Т.Бўриев

Кафедра мудири

И.Н. Аслонов

**“Педагогиканинг долзарб масалалари” ўқув модули бўйича малака
ошириш курси тингловчиларининг тайёргарлик даражасига қўйиладиган
талаблар**

Ушбу ўқув модулини ўзлаштириши натижасида тингловчилардан:

- «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни билиш;
- Педагогиканинг илмий-тадқиқот усуллари, унинг методологиясини билиши ва илмий-амалий фаолияти давомида қўллай олиш;
- Ўзбекистон педагогика фанининг муаммолари, изланишлар, бу соҳадаги янгиликлардан тўлиқ хабардор бўлиш ва уларни таълим амалиётига тадбиқ эта олиш;
- Марказий Осиё алломалари (“Авесто”, Имом Исмоил ал-Бухорий, Имом ат-Термизийнинг, Аҳмад Яссавий, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Алишер Навоий, Муҳаммад Содик Қошғарий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абу Наср Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Фитрат, Бехбудий, А.Авлоний ва бошқалар)нинг таълим-тарбиявий қарашларини билиш, улардан ўз фаолиятида фойдалана олиш;
- Жаҳон педагог олимларнинг (Пифагор, Демокрит, Сукрот Платон, Сенека, Квинтилиан, Мишель Монтень, Рене Декарт, Ян Амос Коменский, Ж.Ж.Руссо, И.Г. Песталоцци, А.Дистервег, К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, В.А. Сухомлинский ва бошқалар) педагогика фани ривожига қўшган ҳиссаларини билиш;
- Педагогиканинг назарий методологик асосларини билиши ва илмий- амалий фаолиятида қўллай олиш;
- Андрогогика таълими асослари ҳақида маълумотга эга бўлиши ва уни амалда қўллай олиш;
- Миллий педагогиканинг таълим-тарбия борасидаги йўналишларини билиш;
- Миллий таълим-тарбия усуллари ва шакллари билиш ҳамда улардан самарали фойдалана олиш;
- Интернет тармоғидаги педагогик сайтлар ҳақида маълумотларни билиш ва улардан самарали фойдалана олиш;
- Таълим жараёнини ташкил этишда интерфаол методларнинг асосий қонуниятлари, тамойилларини билиш ва амалиётда қўллай олиш;
- Компетенция таърифи ва тушунчасини билиш;
- Компетенция турларини (касбий, шахсий, умуминсоний маданият, махсус) тушунтириб бера олиш;
- Касбий компетенция моделини бир-биридан фарқлай олиш;
- Компетенция пирамидаси ҳақида билиш;
- Педагогик инновациялар ва уларни таълим жараёнига қўллаш йўллари;
- Таълим сифатини оширишда педагогик компетентлиликни ривожлантириш йўллари билиш талаб қилинади.

**“Педагогиканинг долзарб масалалари” модули бўйича малака ошириш
курсининг
ЎҚУВ-МАВЗУ РЕЖАСИ**

№	Мавзулар	Маъруза	Амалий машғулот	Жами
1	Педагогиканинг назарий-методологик асослари. Миллий педагогиканинг моҳияти	2	-	2
2	Дидактика. Дидактик тамойиллар ва уларнинг амалиётда қўлланиши	-	2	2
3	Педагогик инновациялар ва уларни таълим жараёнига қўллашда ўқитувчининг роли	-	2	2
4	Ҳамкорлик педагогикаси ва унинг асосий масалалари	2	-	2
Жами		4	4	8

**“Педагогиканинг долзарб масалалари” модули бўйича
малака ошириш курсининг
ЎҚУВ ДАСТУРИ**

1- мавзу. Педагогиканинг назарий-методологик асослари. Миллий педагогиканинг моҳияти (2 соат маъруза).

Педагогика ижтимоий-сиёсий фан эканлиги, унинг умумий асослари, қисмлари бошқа фанлар билан ўзаро алоқадорлиги масалалари. Марказий Осиё алломалари (“Авесто”, Имом Исмоил ал-Бухорий, Имом ат- Термизийнинг, Аҳмад Яссавий, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Алишер Навоий, Муҳаммад Содик Қошғарий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абу Наср Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Фитрат, Бехбудий, А.Авлоний ва бошқалар)нинг таълим-тарбиявий қарашлари ва Жаҳон педагог олимларнинг (Пифагор, Демокрит, Сукрот Платон, Сенека, Квинтилиан, Мишель Монтень, Рене Декарт, Ян Амос Коменский, Ж.Ж.Руссо, И. Г. Песталоцци, А.Дистервег, К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский ва бошқалар) педагогика фани ривожига қўшган ҳиссалари. Педагогика фанининг назарий-методологик асослари ва Президент И.А.Каримов асарлари педагогика методологиясининг муҳим жиҳати эканлиги. Таълим сифатини оширишда андрогогика-катталар таълимини аҳамияти.

Миллий педагогика таълим-тарбиянинг муҳим омили эканлиги. Миллий халқ педагогикасининг мақсад ва вазифалари. Миллий халқ педагогикасининг асосий йўналишлари. Миллий таълим-тарбия усуллари, улардан самарали фойдаланиш.

2- мавзу. Дидактика. Дидактик тамойиллар ва уларнинг амалиётда қўлланиши (2 соат амалиёт)

Дидактика ҳақида тушунча. Дидактиканинг тадқиқот объекти ва предмети. Таълим –тарбия жараёнида дидактика фанининг вазифалари. Дидактика тамойиллари ҳамда уларнинг амалиётда қўлланиши.

Таълим –тарбия-жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафкуравий тузилиши мазмунини белгилайдиган масалаларни ҳал этишда муҳим омил эканлиги. Оила, жамоадаги ҳамда мактабдаги тарбия.

Таълим жараёнининг илмий, назарий услубий ва амалий асослари. Таълимнинг мақсад вазифалари. Таълим усуллари, таълим –тарбия шакллари. Педагогик жараённи режалаштириш. Таълим мазмуни умумий, политехник ва касбкорлик компонентларининг бирлигини акс эттириши ҳақида. Таълимнинг ташкил этиш босқичлари. “Дарс мукқадас” концепциясининг мазмун-моҳияти. Анъанавий ва интерфаол дарсларнинг ўзига хос хусусиятлари. Дарс таҳлили турлари.

Таълим сифатини оширишда ўқитувчи компетенциясининг аҳамияти.

3-мавзу. Педагогик инновациялар ва уларни таълим жараёнига қўллашда ўқитувчининг роли (2 соат маъруза).

Ўзбекистон Республикасида таълим тизимидаги инновацион ўзгаришлар. Инновация, инновацион жараён, инновацион таълим, «Инновация» ва «новация» тушунчаларининг бир-биридан фарқи. Педагогикада инновацион ўзгаришларнинг йўналишлари. Ўқув жараёнида педагогик инновацияни қўллаш. Педагогика фани, таълим тизими, ўқитувчи фаолияти, педагогик жараёндаги инновациялар. Ўқитувчининг инновацион фаолияти тушунчаси. Ўқитувчи инновацион фаолиятининг мезонлари. Ўқитувчининг ижодкорлик сифатлари. Янги ғоя концепцияси, уни жорий этиш дастурини ишлаб чиқиш. Ўқитувчининг инновацион фаолияти ва уни шакллантириш.

4. Ҳамкорлик педагогикаси ва унинг асосий масалалари (2 соат маъруза).

Ҳамкорлик педагогикаси-педагогика фанининг асосий турларидан эканлиги. Ҳамкорлик педагогикаси ва мактаб бошқаруви масалаларининг чамбарчас боғлиқлиги. Ҳамкорлик педагогикасининг асосий жиҳатлари. Ўқувчи, ўқитувчи, мактаб раҳбари, ота-оналар, маҳалла ҳамкорлиги-ҳамкорлик педагогикаси масалаларининг асоси эканлиги. Ҳамкорлик педагогикасининг юзага келиш тарихи, ҳамкорликнинг мазмун-моҳияти, ҳамкорлик педагогикасининг классификацияси ва мақсадли йўналишлари.

Фойдаланилган ва тингловчиларга тавсия этилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. Тошкент: “Ўзбекистон” 2013. 64 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги Қонуни. //Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: “Шарқ”, 1997,31-61 бетлар.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 1999.-48 бет.
4. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар - тараққиёт омили. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 1995. -24 бет.
5. И.А.Каримов. Юксак маънавият енгилмас куч.-Т.: “Маънавият”, 2008.-176
6. И.А.Каримов. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.- Т.: «Шарқ» нашриёти-матбаа концерни. 1997.
7. Ислон Каримов “Ўзбекистон мутақилликга эришиш остонасида ” Т.”Ўзбекистон” 2012й.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни.- Т.: 1997 й.
9. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»- Т.: 1997 й.
10. О.Хасанбоева ва бошқ. Педагогика тарихи.-Т.: “Ғ.Ғулом, 2004.-312 б.
11. Б.Зиёмуҳаммадов. Педагогика.-Т.:“Турон-Иқбол”. 2006.
- 12.”Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш - мамалакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти ” мавзусида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Халқаро конференция очилиш маросимида сўзлаган нутқи “Маърифат” газетаси 2012 йил 18 февраль
- 13 Халқ таълими вазирлигининг 2011 йил 15 октябрдаги 02-3821-сонли хати, “Дарс муқаддас” Концепцияси
- 14 “Таълим сифати ва самарадорлигини оширишда малака ошириш тизимининг вазифалари” Республика илмий - амалий конференция материаллари. Тошкент 2011й. 9-10 июн Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 19 июндаги “Баркамол авлодни тарбиялашда оила институти ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг таълим муассасалари билан ўзаро ҳамкорлигини янада ривожлантириш чора-тадбирлар тўғрисида”ги 175-сонли қарори
- 15 “Замонавий педагогик технологиялар” “Маърифат” 30 январ сони, 2013й.
- 16 www.edu.uz
- 17 www.ziynet.uz
- 18 www.tvpKqtmoi/zn.uz

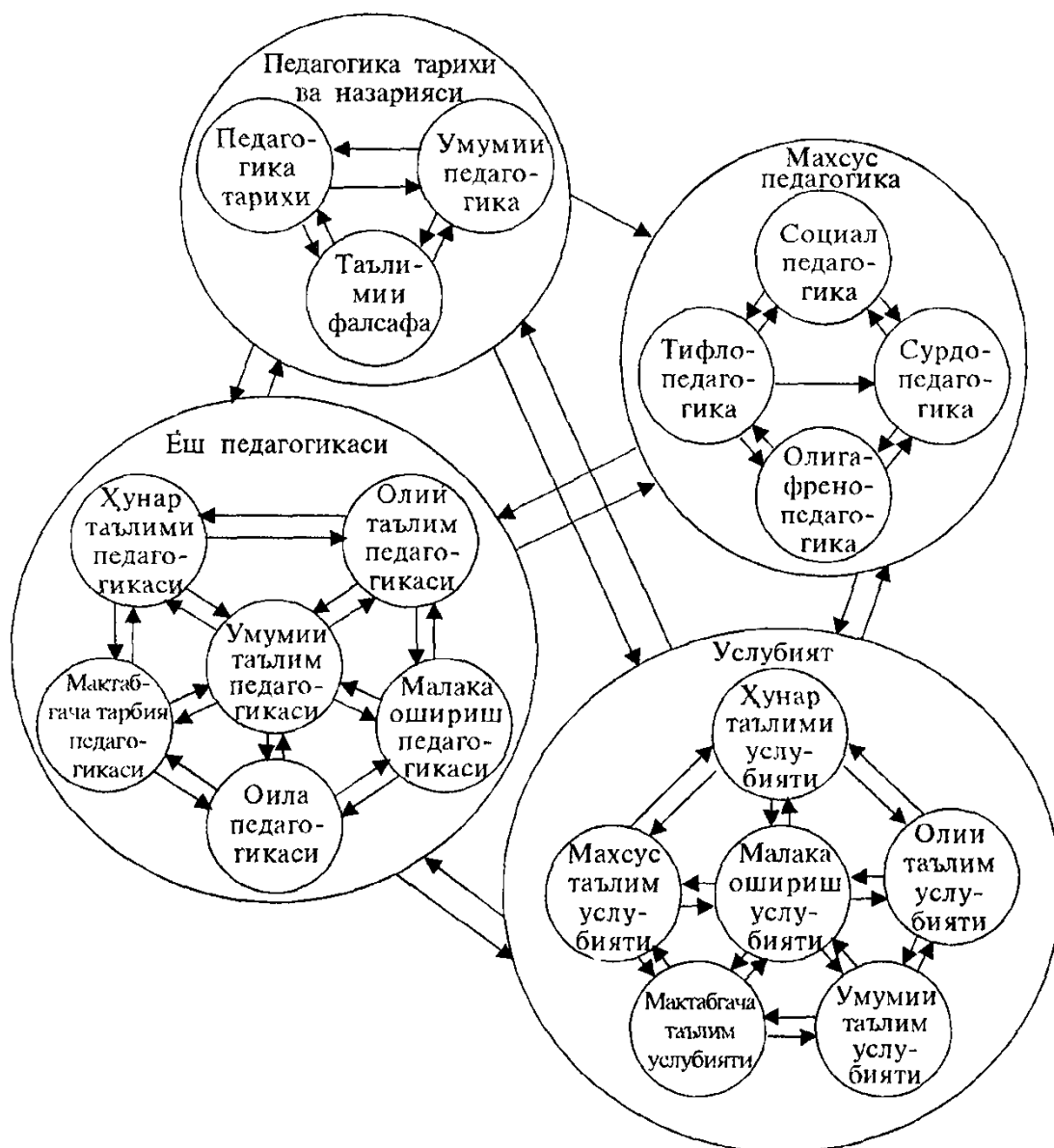
1. МАВЗУ: ПЕДАГОГИКАНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ. МИЛЛИЙ ПЕДАГОГИКАНИНГ МОҲИЯТИ

Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, ҳар бир боланинг онадан дунёга келиши, фақат туғилишидан иборат табиий-биологик ҳодиса эмас, балки у маълум лаёқат қобилият куртаклари билан туғилади. Лекин у **инсон, шахс** сифатида оилада ота-оналар; жамиятда эса тарбиячи-устозлар ва турли жамоаларнинг таълим-тарбия жараёнидаги фаолияти орқали шаклланади. Жамият ривожланган сари етук, баркамол шахсларни тарбиялаб етиштириш эҳтиёжи ҳам ортиб борган ҳамда ўзгариб, янгиланиб, жамиятга хизмат қилган. Инсоният жамиятнинг турли босқичларида таълим-соҳасидаги тўпланган тажрибаларни назарий жиҳатдан англаш, умумлаштириш ва ҳаётга татбиқ қилиш жараёнида жамиятнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида педагогика фани ва педагогик таълим вужудга келди.

Шу сабабли таълим ва тарбия жараёнини ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисми, деб қараш лозим, чунки таълим-тарбиявий ишларни олиб бормасдан туриб жамиятни ва шахснинг ривожланишини тасаввур қилиш қийин. Педагогика дастлаб ёшларга таълим ва тарбия бериш ҳақидаги таълимот сифатида вужудга келган бўлса, секин-аста бу соҳадаги изланишлар доираси кенгая борди. Ҳозирги кунда педагогика баркамол шахсни шакллантириш қонуниятлари

тўғрисидаги фан сифатида таълим-тарбиянинг мақсади ва вазифалари, таълим давлат стандартлари, таълим ва тарбиянинг усуллари, уни ташкил этиш шакллари ва қонуниятлари ҳақида билим, маълумот берадиган фанга айланди. Яқин вақтгача фалсафанинг бир тармоғи ҳисобланган педагогиканинг илмий-назарий, услубий ва амалий асослари яратилиб, педагогика фанлар мажмуи пайдо бўлди. Бизнингча, педагогика туркумига кирувчи фанлар мажмуини 4 йирик гуруҳга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Барча педагогикага оид фанларга асос бўлган **педагогика тарихи ва назарияси** гуруҳига педагогика тарихи, дидактика ва умумий педагогика киради.

Умумий педагогика гуруҳига – узлуксиз таълим жараёнининг ҳар бир босқичидаги педагогик жараённинг ўзига хослигини асослаб берувчи – **оила педагогикаси, мактабгача тарбия педагогикаси, мактаб педагогикаси, касб-хунар таълими педагогикаси, олий таълим педагогикаси ва катталар педагогикаси, ишлаб чиқариш педагогикаси, ҳарбий педагогика, менежмент педагогикаси, иқтисодий педагогикаси, тиббиёт педагогикаси** ва бошқа тармоқларга бўлинган. Ундан ташқари, сезги органларининг бирон бир тури ишламайдиган кишиларга билим беришнинг ўзига хос томонларини ўрганувчи махсус педагогика гуруҳига – **сурдопедагогика, тифлопедагогика ва олифренопедагогикалар** киради. Бутун педагогик жараённи амалга ошириш йўл-йўруқларини кўрсатиб берувчи **услубият (методика)ни** ҳам, ўз навбатида – **мактабгача таълим услубияти, умумтаълим услубияти, хунар таълими услубияти, олий таълим услубияти ва малака ошириш услубияти** ва бошқа тармоқлардан иборат. Бу педагогик фанлар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бири-бирини тақозо этади, бири- бирини тўлдирадilar (1-шакл).

1-шакл. Педагогика фанлари мажмуи.

Педагогика тарихи ва назарияси асосини ташкил қилувчи биринчи гуруҳнинг учта педагогик фан тармоқларига умумий тасниф берадиган бўлсак, буларнинг учаласи бошқа педагогик фан тармоқларига асос бўлиб, ўзаро боғлиқдирлар.

Дидактика ва умумий педагогикада ишлаб чиқилган асосий принциплар, қоидалар ва махсус тушунчалар мактаб ҳамда махсус педагогика гуруҳларидаги педагогик фан тармоқлари, дидактика принциплари ва умумий педагогикадаги қонун-қоидаларни, таълим-тарбия беришнинг ўзига хослигидан келиб чиқиб ўзгартирадилар ва ўз соҳасига мослаштирадилар.

Услубият (методика) ҳам махсус ва узлуксиз таълим босқичларидаги педагогикалар каби таълимнинг ўзига хос тури ва қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда дидактика принциплари ва умумий педагогикадаги қонун-қоидаларни ўз соҳасига мослаштиради ва соҳа услубиятини яратади. Педагогика

фанлари тизимининг муҳим тармоғи сифатида аниқ фанларни ўқитиш ва ўрганишнинг қонуниятларини ўрганувчи услубиёт (методика) фанининг ҳам хизматлари бекиёс каттадир. Ҳозирги кунда ўқув юртларида тарих ўқитиш, математика ўқитиш, тил ўқитиш, адабиёт ўқитиш, махсус фанларни ўқитиш методикаси (услубияти) фанлари ўқитилмоқда.

Ўзбекистон мустақил бўлгандан сўнг мамлакатимизда узлуксиз таълим тизимида, педагогика фанининг умумий ва методологик асосларида, мазмунида таълим-тарбия назариясида, таълимнинг ташкилий шаклларида, шахснинг баракамоллик даражаси ва сифатларини аниқлашда катта ислоҳий ўзгаришлар бўлди. Бу ислоҳий ўзгаришлар таълим-тарбия жараёнига замонавий педагогик ва ахборот-коммуникацион технологияларни татбиқида педагогика фанининг умумий ва методологик асослари кенгайишига замин яратди.

Педагогика фанининг объекти фақат таълим-тарбия жараёнини назарий ва методологик ҳамда амалий асосини таъминловчи фан эмас, балки баркамол инсон шаклланишини ва ривожланишини таъминловчи таълим-тарбия жараёнини ўз ичига олади. Шунинг учун “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”даги миллий таълим моделида шахс кадрлар тайёрлаш тизимининг бош объекти ва субъекти сифатида қаралади. Маълумки, педагогика фани таълим ва тарбиянинг инсон ривожи, баркамол шахс ва мутахассис шаклланишида таълим-тарбия тизимини ўз ичига олмайдиган этник, антропологик, генетик, тарихийлик, мустақиллик, табиий-экологик, инстинктив, руҳий-ҳиссий билиш, ривожланиш, комиллик омилларига ҳам суянади. Бундан ташқари педагогика фани олдига мустақил фикрлаш, янгича тафаккур, миллий мафқуранинг кенг қамровли сифатларини шакллантириш вазифалари қўйилди.

Ҳозирги кунда педагогика фани таълим ва тарбияда ҳаёт жараёнининг ҳамма соҳаларини, жабҳаларини қамраб олмаса ҳам, у ўзининг баркамол инсон таълим-тарбиясида жуда катта имкониятларга эга бўлган асосий ижтимоий фан мавқеини эгаллай олмаган бўларди. Шунинг учун ҳам **“Таълим тўғрисида”**ги қонунда ва **“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”**(1997 йил)да таълим ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналиши ва долзарб вазифаси қилиб белгиланди.

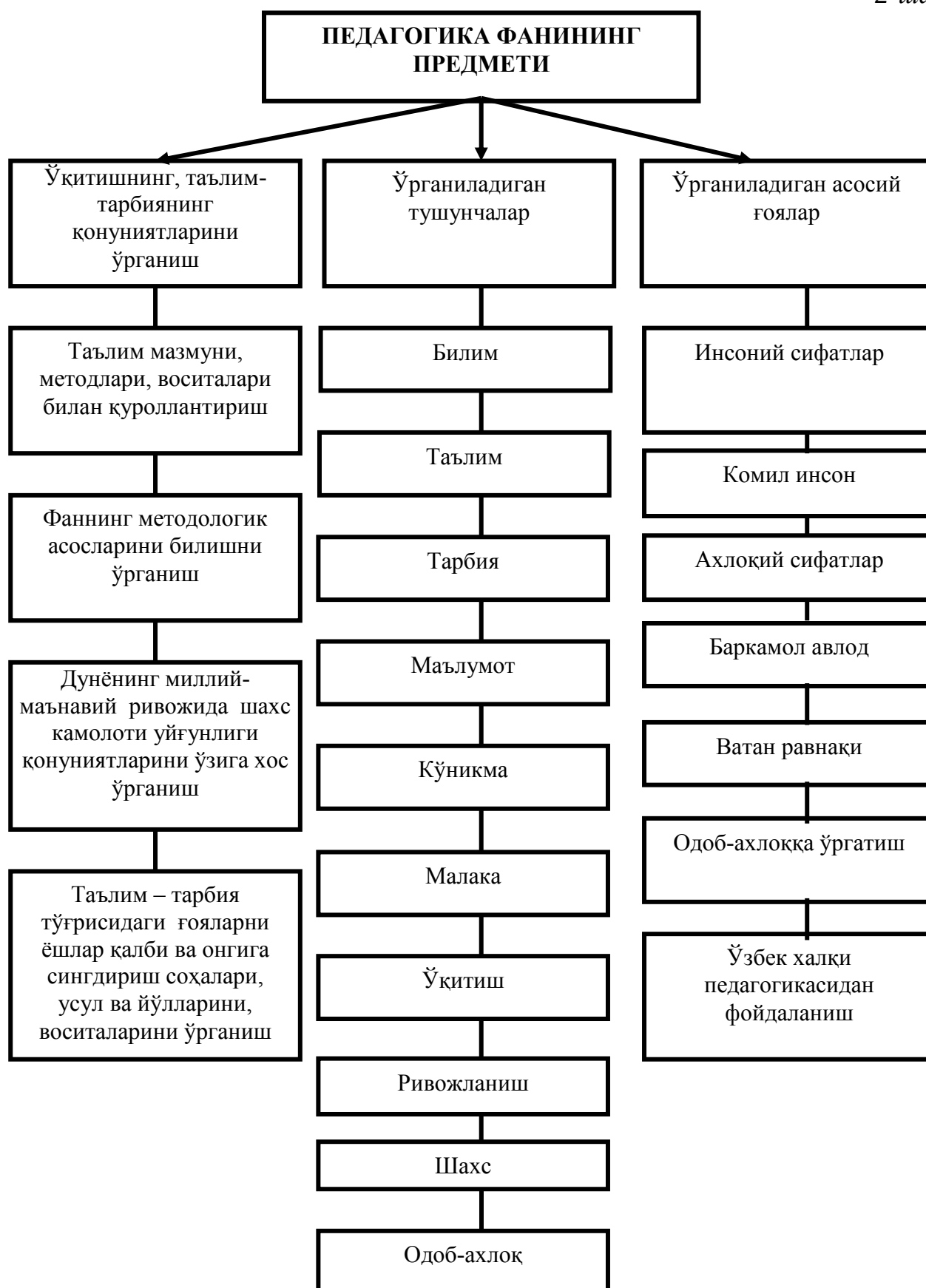
Педагогика фанида бу устувор йўналиш ва улуғвор вазифа **“миллий таълим модели”**дан келиб чиқиб, ҳар бир мавзу, тушунчаларнинг таълимий, тарбиявий ривожлантирувчи функцияларини олишнинг методологик, таълим-тарбия назарияси ва амалиёти, таълим тизимини бошқаришга доир бўлимларида асослаб берилади.

Шундай қилиб, педагогика мустақил фан сифатида шаклланиб, такомиллашиб бориб, таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифалари, давлат таълим стандартлари, таълим-тарбия назариясининг мазмуни, усуллари ҳамда ташкил этиш шакллари ҳақида билим, ўқув, амалий кўникма ва малакалар, маълумот берадиган фанга айланди. Демак, бошқа фанлар каби педагогика ҳам фан сифатида пайдо бўлар экан, у аввало жамиятнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида пайдо бўлди ва жамият ижтимоий тараққиёти билан узвий ривожланиб бормоқда.

Шу сабабли таълим-тарбия жараёнини ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисми, деб қараш лозим, чунки таълим-тарбиявий ишларни олиб бормасдан туриб жамиятни ривожланишини, баркамол инсонни тарбиялашни тасаввур қилиш қийин, албатта.

Маълумки, ҳар бир мустақил фан ўзининг предмети (мавзуси) ва методологик асосларига эгадир. Жумладан, жамиятнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида мустақил фан сифатида ривожланиб бораётган педагогика фани ҳам ўз предмети (мавзуси)га эга.

Педагогика фанининг предмети ўқитишнинг, таълим-тарбиянинг замонавий қонуниятлари, мазмуни, методлари, воситалари билан ёшларни, бўлажак мутахассисларни қуроллантирувчи фан бўлганлиги учун унинг методологик асослари, мақсад ва вазифалари дунёнинг моддий-маънавий ривожига шахс камолоти уйғунлиги қонуниятлари ва давлатнинг замонавий сиёсатидан келиб чиқади (2-шакл).

Педагогика фанининг мақсади:

- Республикамизда баркамол авлодни вояга етказишнинг бир бутун ҳолатидаги муаммоларини ҳал қилиш;
- таълим-тарбия самарадорлигини тинмай ошириш ва дунё талаблари даражасига олиб чиқиш масалаларига ижодий ёндашиш;
- умуминсоний қадрият ва миллий маданиятнинг асосларини эътиборга олиб, таълим-тарбия мазмунини, миллий мафкурани шакллантириб бориш имконини яратиш;
- педагогика – тарбияшунослик қоида – қонунларини илғор педагогик тажрибалар асосида бойитиб бориш ва замонавий педагогик технологияларни амалиётда қўллаш тадбирларини белгилаш;
- узлуксиз таълим тизимини янада ривожлантириш муаммоларини ҳал қилиш;
- “Қадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни амалга ошириш ва ҳ.к.

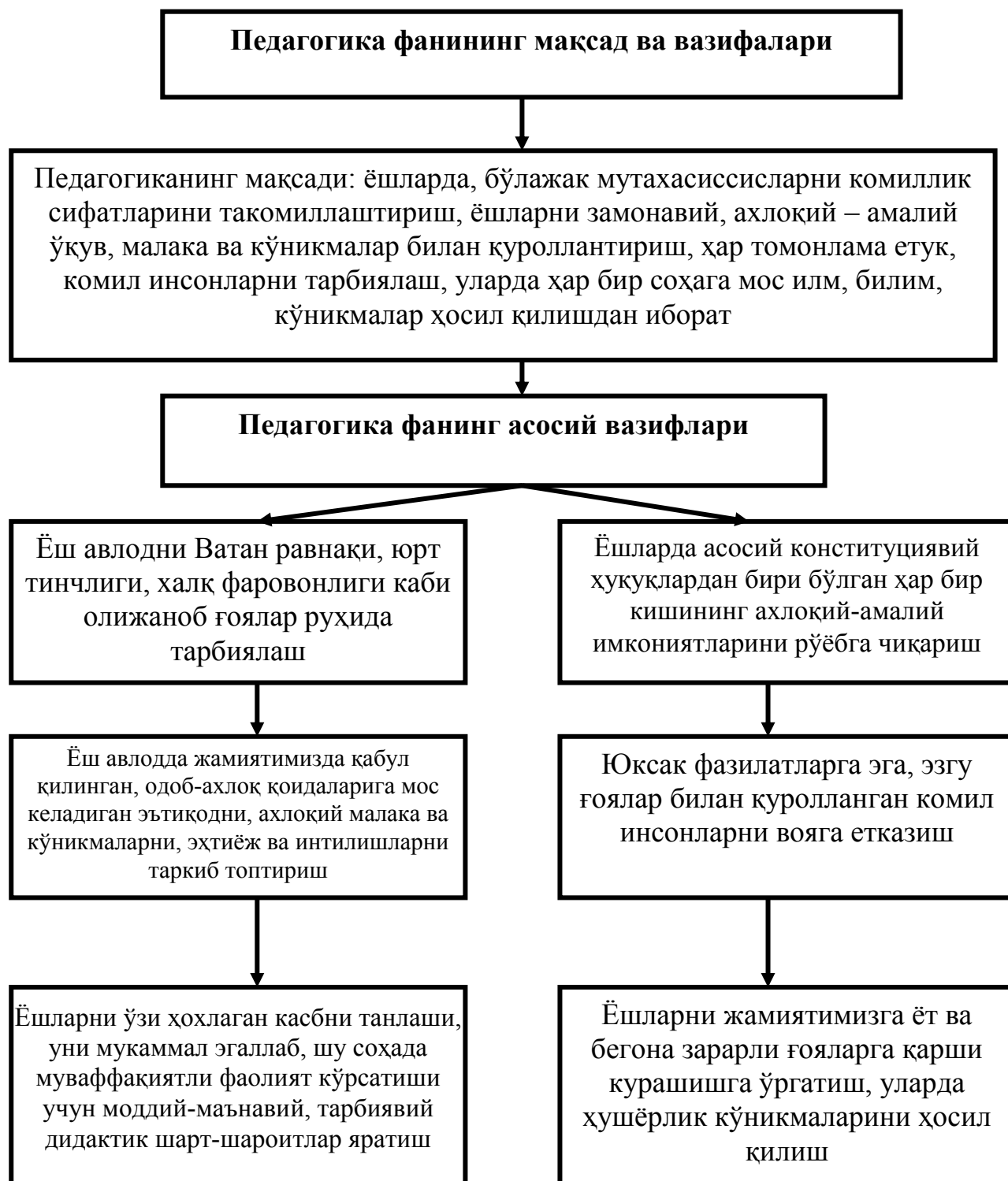
Педагогика фанининг вазифалари:

- Шарқ ва Ғарбда халқ яратган оғзаки ижодиёти, яъни халқ педагогикаси, мутафаккирлар, маърифатпарварлар, педагог ва олимларнинг тарбияшуносликка доир илғор ғояларини ўрганиб, таҳлил қилиб, баркамол шахсни тарбиялаш жараёнига татбиқ этиш;
- комил инсонни таркиб топтиришнинг қонуниятлари ва зарурий сифатларини аниқлаш;
- педагогикадаги таълим – тарбия назариясини ҳозирги ва хусусий методикаси билан узвийлик муаммоларини ишлаб чиқиш ва замонавий педагогик технологияларга амал қилиш;
- таълим-тарбия назариясидаги қоида, қонун, тамойил, метод ва усулларини таълим муассасаси амалий ҳаёти билан боғлаб, бўлажак иқтисодчи ўқитувчилар ва мутахассисларга ўргатиш;
- таълим муассасасини бошқариш ва раҳбарлик масалаларини чуқур ўрганиб бўлажак ўқитувчилар ва мутахассисларни қандай тайёрлаш муаммоларини ҳал қилиш ва ҳ.к.

Педагогика фанининг мазмуни, мақсади, вазифалари, тамойил, метод ва усуллари, воситалари умуман, ҳар бир инсон учун зарур бўлган тарбиявий таъсирлар янгича асосга эга бўлиши керак. Педагогика фанининг мазмуни, мақсад ва вазифаларининг янгиланиш ва ривожлантириш йўли қуйидаги тўртта асосий негизга асосланади:

- миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлик руҳини сингдириш;
- халқимизнинг миллий урф-одатлари, анъаналари, маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- шахснинг ўз қобиллият ва имкониятларини эркин намоён қилиш;
- ватанпарварлик ва инсонпарварлик.

Шу асосдан келиб чиқиб фикр юритадиган бўлсак, педагогика фанининг мақсад ва вазифалари анча кенгайганлигини кўрсатади.

1.2. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Фаннинг методологик муаммоларига барча даврларда ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Бугун ҳам мамлакатимизда билимнинг бу соҳасига қизиқиш кучайиб бормоқда. Методология ҳам амалиёт ўқувчиларидан ортда қолиши, ижтимоий қадриятларнинг ўзгариш қонуниятларига боғлиқ ҳолда ривожланмаслиги мумкин эмас.

Биринчи навбатда янги методларни излаб топиш жараёни давом этмоқда, мавжудларини тубдан такомиллаштириш, илмий билиш мантиқини лойиҳалаш, тадқиқотлар самарасини оширадиган техникавий қурилмаларни яратиши эътибор қаратилган. Бошқа томондан, методологиянинг дунёқараш жиҳатлари – чуқур назарий умумлашма, башоратлаш, фан стратегиясини ва унинг мавқеини ошириш жамият ислохотларига мос равишда амалга оширилмоқда. Бу жараёнларнинг тезлашувини таъминлашда ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла холос бўлиш, миллий истиқлол ғоясини омма онгига сингдириш, бунда оммавий коммуникациянинг барча воситаларидан фойдаланиш сезиларли самара бериш сир эмас.

Методология – (юнонча-методлар ҳақида таълимот) ижодий жараён сифатида илмий билиш йўллари ва воситаларининг, илмий тадқиқот қонуниятларининг, уларни таққослаш ва тизимлаштириш замирида юзага келган. Демак, методология илмий билиш фаолиятининг моҳиятини йўллари ва воситаларининг назарий муаммоларини, шунингдек, ижтимоий жараён сифатида илмий тадқиқот қонуниятларини ўрганади.

Методология тушунчаси мураккаб ва ҳар доим ҳам бир хилда талқин қилинавермайди. Биринчи навбатда у кенг маънода – фан методологияси сифатида қўлланилиб, барча илмий фанлар учун илмий билишнинг фалсафий таянчи ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, методология фан сифатида объектив борлиқни билиш ҳақида таълимот (назарияси)дир. Тор маънода эса аниқ илмий фанлар (шу жумладан педагогика) учун илмий билиш назариясини англатади. Демак, методологик билимларнинг умумий тизимида методология ўрнини аниқлаштириш учун мавжуд.

Аниқ фанлар методологияси умумий методологияга таянган ҳолда:

1. унинг талабларини муайян фан объекти ташкил этадиган ҳодиса ва жараёнларни ўрганишга татбиқ этади;
2. ўзида билишнинг аниқ илмий методлари ҳақидаги назарияни ўрганилатёган ҳодиса ва жараён қонуниятларининг ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқ ҳолда мужассамлаштиради.

Педагогика – бошқа ривожланган фанлар катори ўзининг алоҳида предметиға, назарий принципларига эға ва алоҳида тадқиқот методаларини билувға тортилган объектив воқеликнинг ўзига хос хусусиятлари ва қонуниятларини ҳисобға олган ҳолда қўллайди.

Методологик муаммоларни ишлашдаги силжишларнинг мавжудлигига қармасдан, қатор назарий-методологик муаммолар ечимсиз қоляпти. Етарлича тадқиқ қилинмаяпти. Фикримизча, методологик муаммоларни ишлаб чиқиш камида икки шартни ҳисобға олишни тақозо этади.

Биринчи шарт – педагогика бирмунча долзарб муаммолари билан мактаб, академик лицей, олий ва ўрта махсус таълим муассасаларининг амалий вазифалари ўртасидаги алоқадорликни кучайтириш лозим. Бу бизни соҳолистик назариялаштиришдан, умуимй мулоҳазалашдан тийиб туради. Асосий эътиборни шундай тадқиқот йўналишлари ва муаммоларига қаратиш лозимки, натижада педагогика фанининг ҳаётий муҳим масалалари ечимини топиш учун методологик ёндашувлар билан бизни қуроллантирисин, таълим ва тарбиявий жараённинг амалий вазифалари ечимини таъминлансин.

Иккинчи шарт – методология ва педагогика назарияси муаммоларини ишлаб чиқишга юксак малака ва тажрибага эга, илмий жиҳатдан етук университет, институт ҳамда илмий-тадқиқот муассасаларида фаолият кўрсатаётган педагог ходимларни жалб этиш лозим.

Методологияга эътиборнинг кучайиши, кун тартибида турганлигининг объектив омиллари мавжуд: мамлакатимизда инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат заминиди адолатли фуқаролик жамияти қурилмоқда ва таълим тизими жамият тараққиётига мос ҳолда тубдан янгиланди. Бу янги моделнинг муваффақияти кўп жиҳатдан педагогик тадқиқотлар натижасига, умуман, педагогика фанининг ривожланиш даражасига бевосита боғлиқдир.

Дастлаб педагогик тадқиқотларнинг назарий ва амалий аҳамияти, уларнинг мантиқи, методологик тавсифи билан боғлиқ қуйидаги масалалар аниқлаштирилмоғи лозим:

- педагогиканинг назарий тадқиқотлари самарасини ошириш;
- педагогик тажрибани ўрганиш ва натижаларидан фойдаланиш;
- педагогик тажриба-синов, унинг моҳияти, методикасини ойдинлаштириш;
- фан ютуқларини таълим ва тарбия жараёнига татбиқ этиш муаммолари;
- тарбияга яхлитликда ёндашиш, бунда мафкуравий тарбиянинг аҳамияти;
- педагогика фанини миллий ва умуминсоний тажрибалар асосида ривожлантиришнинг методологик жиҳатлари ва ҳ.к.

Ану шу саволлар доирасидан маълум бўладики, мавжуд билимлар билан яшаш, замонавий талаб ва эҳтиёжларга бефарқ қараш, мумкин эмас. Бундай шароитда табиийки, “таянч” нуқта амалиёт бўлиши лозим, яъни замонавий ўзбек таълими ҳолати – ҳақиқий ҳақиқат мезони ҳисобланади. Амалиёт таъсири остида назария илмий кашфиётларнинг асосий омилига айланади. Фақат кенг ва ҳар томонлама ташкил этилган амалиётгина фаолиятнинг камчилигини ва етилмаганлигини ҳамда айни вақтда педагогик воқаликни билишга хизмат қилади.

Мамлакатимизда таълим тизимини ислоҳ қилиниши ва ривожлантиришнинг тарихий аҳамияти – бу таълимнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида акс этган – “инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади” (23-модда) – принциpga амал қилган ҳолда инсонийликка йўналтирилганлигидир. Инсоний устуворлик таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принципи сифатида Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида” ги қонунида ҳам ўз ифодасини

тўлиқ топган: “Таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги” (3-модда).

Демак, бу мантиқан айтганда, “битирувчи”ни тайёрлашдан “эркин шахс”ни шакллантиришга ўтишни англатади. Чунки эркин фикрга эга инсон, маълумотли шахс нафақат ижтимоий тизим ичида ҳаракатланади, балки уни ўзгартиришда ҳам фаол бўлади. У олам ва одам муносабатларини умуминсоний қадриятлар контекстида қабул қилади.

Бугун мамлакатимизда қатор ўқитувчиларимиз педагогик ғоялар тарғиботчисига айланишда, ўзлари ҳам бевосита тарғиботчилик фаолиятини намоёиш қилмоқдалар, тасдиқланган дастлабки материаллар билангина эмас, балки ўзининг шахсий ижодий режаси асосида иш юритмоқдалар. Янгиликка, эркинликка, мустақилликка интилиш ҳозирги замон ўқитувчисининг шахс сифатлари таркибига кириб улгурди, энди анъанавий ўқитиш тизим ўз ўрнини миллий истиқлол ғояси билан суғорилган ва қатъиян илмий асосда ташкил этилаётган замонавий педагогик тизимга бўшатиб берапти. Педагогик амалиётнинг турли томонларини қамраб олаётган кучли инновацион импульс ҳаракати давом этмоқда: таълим мазмунини йириклаштириш, натижаларини олдиндан белгилаш, ўқитишни психологиялаштириш, компьютерлаштириш, интерфаол ўқитиш ва тарбия методлари, таълимни бошқаришга қаратилган ёндашувлар вужудга келди. Шу ўринда методологик муаммоларнинг қуйидаги йўналишларига, унинг алоҳида томонларига қисқача изоҳ беришга ҳаракат қиламиз.

1. Педагогика предмети ва унинг чегараси.

Педагогик тадқиқот бу йўналиши баъзи эътирозларни пайдо қилиши мумкин. Чунки аксарият кўпчилик педагогика предмети ва унинг чегараси аллақачон аниқланган, деб ўйлашади: у – **тарбия ҳақидаги фандир**. Бу таъриф педагогикага кўп асрлар олдин берилган, маълум маънода анъанавий таъриф дейиш мумкин. Афсуски, бу изоҳ бугунги кун талабига тўлиқ жавоб бера олмайди, қатор ҳолларда чалкашликка олиб келади, фаннинг таъсир доирасини торайтиради. Гап шундаки, педагогик адабиётларда **“тарбия”** атамасининг ўзи турлича изоҳланади: 1) кенг ижтимоий – инсонга ўраб турган ижтимоий муҳит таъсири; 2) кенг педагогик – ўқув тарбия жараёнини бутунлай қамраб оладиган мақсадли фаолият; 3) тор педагогик – тарбия деганда махсус тарбиявий ишлар тушунилади; 4) бирмунча торроқ – тарбиявий куч йўналтирилган майдонча, маслан, ватанпарварликни тарбиялаш (ахлоқий тарбия), бадий тасаввурларини шакллантириш (нафосат тарбияси) тушунилади – (Ю.К. Бабанский).

Педагогика таълим ҳақидаги ягона фан сифатида ҳам эътироф этилади, бу фан вакиллари у ёки бу таълимий фаолият билан шуғулланадилар (В.В.Краевский). Шундай экан, педагогикани таълим ва тарбия ҳақидги фан сифатида талқин этиш тўғри бўлади. Бу ўз навбатида шахсни мақсадга мос ҳолда шакллантиришнинг икки қанотида англатади. Шу сабадан бирмунча аниқ таъриф қуйидагича бўлиши мумкин: **педагогика – бу шахсни мақсадли шакллантириш ҳақидаги фандир**.

Маълумки, шахсни шакллантиришда ирсият, муҳит, педагогларнинг мақсадли фаолияти, инсоннинг хусусий фаолияти ва ўз-ўзини тарбиялаш каби

омиллар катта имкониятларга эга. Таклиф қилинётган таъриф фаннинг мавқеини пасайтирмайди, аксинча, унинг қатор афзалликларини санаб ўтиши мумкин: биринчидан, педагогик фаолият ўрни шахсни ривожлантириш ва тиклаш омиллари (ирсият, муҳит ва б.) орасида белгилаб боради; иккинчидан, педагогик жараён сифатида таълим ва тарбия аҳамиятини мувозанатлаштиради; учинчидан, **“тарбия”** атамаси қайси маънода (тор ёки кенг) ишлатилишини кўрсатиш заруратидан соқит қилади.

Шахсни шакллантириш муаммоси билан бутун социология, фалсафа, психология, этика ва бошқа қатор фанлар шуғулланишади. Агар социология тарбияни ижтимоий ривожланишнинг омили сифатида қараса, психология тарбияга шахсни руҳий ривожланиши воситаси тарзида мурожаат қилади. Этика тарбия масалаларини ахлоқий тараққиёти нуқтаи назаридан талқин этилади. Бу фанлардан фарқли ўлароқ, педагогика шахсни шакллантиришнинг иккитабиатини тадқиқ қилади, уларнинг тузилмасини аниқлаштиради, қонуниятларини ишлаб чиқади, таълимий-тарбиявий фаолиятлар технологиясини лойиҳалайди.

Педагогика фани предмети аниқлаш, унинг бошқа фанлар билан алоқаси ва ўзаро таъсир доирасини ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борилиши лозим. Бу муаммо ҳозирча умумий тарзда ёритилган бўлиб, аслида кадрлар тайёрлаш миллий модели асосида ҳам мазмун жиҳатдан, ҳам мантиқий боғланишлар жиҳатдан унинг тавсифномаси ишлаб чиқилиши лозим.

Ҳар бир фаннинг ривожланиш доирасини тадқиқотларни табақаллаштириш ва бошқа фанлар билан ўзаро алоқадорлигининг хилма-хиллигига боғлиқ ҳолда муҳокама қилиниши лозим.

Мустақиллик йилларида педагогика фанлари тизими ҳам бирмунча кенгайиб бормоқда. Бу демакки, педагогика фанининг ўз объекти, предмети, илмий тушунчалар таркиби, уларнинг мантиқи, назария ва амалиёт мутаносиблиги каби қатор саволларни янгича талқинда ифодалаш зарурати мавжуд. Бошқача айтганда, таълим соҳасидаги ўзгаришлар педагогикани ўрганадиган фан парадигмасини алмаштириш ғоясини вужудга келтираяпти.

Педагогик парадигма илмий фаолият модели сифатида бир томондан таълимда фанлараро тадқиқотларнинг нуфузи ошаётганлигини, педагогика фанининг интегратив функцияси кучаяётганлигини кўрсатса, бошқа томондан таълим – тарбия қонуниятларини ўз предмети сифатида қабул қилиши ягона фан сифатида педагогиканинг назарий мавқеини ошириш ва мақомини аниқлаштириш вазифасини илгари сурди.

2. Педагогика методологияси

Педагогика фани ривожининг ҳозирги босқичида алоҳида долзарб методологик масалаларни ечиш билан чегараланмасдан хусусий билимлар тизими сифатида педагогика методологиясини аниқ белгилаб олиш зарур. Бу биринчидан, педагогик назариялар ишончлилигини таъминласа, бошқа томондан методологик билимлар педагогик (ёки ихтиёрий бошқа) тадқиқотлари самарли ташкил этиш ва етказиш мумкин эмаслигини уқтиради.

Ижодий жараён бугунги кунда педагогика фани методологиясига, унинг предметига нисбатан турлича ёндашувлар вужудга келмокдаки, уларнинг моҳиятини қисқача тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Методология функцияси асосида аниқлаш.

Методология алоҳида фан сифатида икки функцияни бажаради: **дескриптив** (ифодаловчи) ва **перскриптив** (меъёрловчи). Биринчиси – объектни назарий жиҳатдан ифодалашни кўзласа, кейингиси – тадқиқотчининг ишлаши учун мўлжал олишга шарт – шароит туғдиради. Бу икки вазифанинг мавжудлиги педагогика методологиясини ҳам икки гуруҳга ажратишни тақозо этади – назарий ва меъёрий.

Педагогиканинг назарий методологиясига қуйидагиларни киритиш мумкин: методология таърифи; фан методологиясининг умумий тавсифи, унинг даражалари; методология билимлар тизими ва фаолиятлар тизими сифатида; педагогика соҳасидаги тадқиқий фаолиятни методологик таъминлаш манбалари; педагогик тадқиқот объекти ва предметининг методологик таҳлили.

Меъёрий асоси қуйидаги саволлар доирасини қамраб олади:

- педагогикани объектив борлиқни маънавий ўзгартиришнинг бошқа шаклидан фарқли илмий асослаш;
- педагогика соҳасидаги ишларни фанга тааллуқлилигини аниқлаш: - мақсаднинг ўзига хослиги; махсус тадқиқот объектини ажратиш; махсус билиш методлари ва воситаларини қўллаш; атамаларнинг бир хиллиги;
- педагогик тадқиқотларни гуруҳларга ажратиш;
- тадқиқот тавсифномаси: муаммо, мавзу, унинг долзарблиги, тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифалари, фаразлари, ҳимоя қилинадиган ҳолатлар, янгиликлар, фан учун муҳимлиги, амалиёт учун муҳимлиги;
- педагогик тадқиқот мантиқи;
- педагогика фанлари тизими, уларнинг ўзаро алоқаси.

Тадқиқот муаммоси бўйича қабул қилинган директив ва меъёрий ҳужжатлар ҳам бевосита методологиянинг меъёрий асосини ташкил этади.

Фалсафий асос мавқеидан аниқлаш.

Фалсафий нуқтаи назардан методология назарий ва амалий фаолиятни ташкил этиш ва кўриш принциплари ва усуллари тизими, шунингдек, бу тизим ҳақидаги таълимот (назария) сифатида қабул қилинади. Аниқроғи, методология предмети – фаолиятни ташкил этиш ҳақидаги назария демакдир.

Бу ерда қайси фаолият ҳақида фикр юритиляпти?

Илмий фаолият назарда тутиляптими ёки педагогик фаолият?

Бу саволга жавобни қуйидаги таҳлил натижа асосида топиш мумкин.

Агар ўқитувчи кундаги одатий номахсул (**репродуктив**) фаолият билан машғул бўлиб, ҳар доим ўзи ўзлаштирган бир хилдаги технология билан иш кўрса “дарс берувчи” сифатида фаолият кўрсатса, бу ерда методология ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Аксинча, махсулдор (**продуктив**) фаолият намойиш этиб, мисол учун, илмий – тадқиқий педагогик фаолият кўрсатса ёки ўзининг хусусий муаллифлик ўқитиш тизимини яратса, шубҳасиз, методологик фаолият вужудга келади. Кейинги ҳолатда икки қарама – қарши тушунча – лойиха ва рефлексия – асосий ўринга кўтариляпти. Маълумки, ҳар қандай махсулдор

фаолият лойиҳалаш кўникмаларини талаб этади. Илмий –тадқиқий ишларнинг қуйидаги босқичлари – зиддиятларни аниқлаш, муаммони ифодалаш, фаразларни қуриш ва ҳ.қ. – мантиқан тадқиқот лойиҳалаш усулидир.

Амалий педагогик фаолиятда ҳам таълим (тарбия) тизимларини лойиҳалаш ишлари амалга оширилади. Бунга “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” асосида яратилган замонавий таълим тизими, уни ривожлантириш концепцияси (“портлаш эффекти”) мисолида иқдор бўлишимиз мумкин.

Ижодий фаолиятни ташкил этишда ҳар доим рефлексия – лойиҳанинг, жараён ва натижаларнинг доимий таҳлили муҳим ўрин тутди.

Хулоса сифатида илмий-педагогик тадқиқот методологияси ҳам, амалий педагогик фаолият методологияси ҳам қуйидаги уқлик яхлитлигида қурилиши мумкинлигини таъкидлаш лозим:

“лойиҳа технология (илмий–тадқиқий ёки педагогик)→ рефлексия” (А.М. Новиков).

Бу ёндашувларга таяниб ҳамда мавжуд адабиётлар таҳлили асосида педагогика методологиясини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Педагогика методологияси ўзида педагогик назария асослари ва тузилмаси ҳақидаги билимлар тизимини, педагогик ҳодиса ва жараёнларни тадқиқ қилишнинг ёндашувларини, педагогик воқеликни ҳаққоний ифода этадиган ахборотларни олиш усулларини, шунингдек, бу билимлар тизимини қўлга киритиш бўйича фаолият тизимини муҳассамлаштиради.

Кўриниб турибдики, бу таърифда илмий билишнинг икки жиҳати – билимлар тизими ва илмий-тадқиқий фаолият қамраб олинган. Ёки икки фаолият тури – методологик тадқиқот ва методологик таъминот ҳисобга олинапти. Агар биринчисининг вазифаси педагогика фанлари ривожининг қонуниятлари ва йўналишларини, педагогик тадқиқотларнинг сифат ва самарадорлигини ошириш принципларини, уларнинг тушунчалари таркибини аниқлаштира, иккинчиси – методологик билимлардан тадқиқот дастурларини асослашда ва сифатини баҳолашда фойдаланишни англатади.

Шу билан биргаликда педагогик муаммоларнинг умумназарий муаммолар билан алмаштиришга йўл қўйиб бўлмайди.

Чунки, биринчиси “қандай қилиб методологияни педагогикага қўллаш мумкин” деган саволни аниқлаштира, иккинчиси – умумназарий саволлар эса педагогиканинг предмети, унинг бошқа фанлар билан алоқаси, таълим ва тарбия моҳияти каби умумий саволлар ечимга қаратилади¹.

1.3. Педагогика фанининг асосий тушунчалари ва тармоқлари

Педагогика фани таълим-тарбия мақсадини жамият талабларига ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига қараб мазмунан ўзгаришини ўргатади, тарбиянинг таркибий қисимларини ва улар ўртасидаги боғланишларни очиб беради. Шу аснода таълим ва тарбия соҳасидаги тажрибаларни умумлаштиради,

¹ Г.И. Саранцев. Метод обучения как категория методики преподавания// Педагогика, 1998 г., №1, с. 28-34.

таълим мазмуни ва тарбиянинг келгусидаги истиқболлари, йўллари ва усуллари кўрсатиб боради. Педагогика фанида бир-бири билан боғланган асосий тушунчалар мавжуд бўлиб, уларнинг айримларини шарҳлаймиз:

Тарбия – ўсиб келаётган авлодда ҳосил қилинган билимлар асосида ақлий камолот – дунёқарашни, инсоний эътиқод, бурч ва маъсулиятни, жамиятимиз кишиларига хос бўлган ахлоқий фазилатларни яратишдаги мақсадни ифодалайди. Тарбия бола туғилгандан бошлаб умрининг охиригача оилада, мактабда, касб-ҳунар коллежида, олий таълим муассасасида ва жамоатчилик таъсирида шаклланиб борадиган жараёндир.

Билим – бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги, уларнинг ички зиддиятларидан келиб чиққан боғлиқликдир. У қонуният деб ҳам юритилади. Яъни **билим инсоният томонидан мустақил ҳаётда, фаолиятда, жумладан ишлаб чиқаришда зарур бўлган фан асосларини қонунлар ва тушунчаларни ўзлаштириш натижасидир.**

Билимни ҳаётда кўп самара берадиган қилиб қўллаш олиш учун билим билан бирга кўникма ва малака ҳосил қилиш лозим. Билим баҳсда керак бўлса, кўникма ва малака меҳнат фаолиятида, дунёни ўзлаштиришда зарур.

Кўникма – малаканинг таркибий қисми бўлиб, ҳаракатнинг айрим қисмларини ниҳоятда тез, аниқ ва мақсадга мувофиқ равишда бажарилиш қобилиятини ифодалайди ва ўқувчи – ўқувчиларда кўп маротаба такрорланадиган машқлар натижасида юзага келадиган ҳаракатлар йиғиндисидир.

Малака – ўқувчиларнинг билим эгаллаш ва меҳнат жараёнидаги ҳаракатини (ёки ҳаракатлар мажмуасини) муайян шароитда мақсадга мувофиқ шакллантириш ва шу орқали ўқишда ва меҳнат фаолиятида ижобий натижаларга эришиб, онгли бажаришга тайёр бўлишдир.

Умуман, иқтидор ва кўникма машқ қилиш ва такрорлаш орқали **малакага** айланади.

Маҳорат – турли малакалардан ишончли, ижодий фойдаланиш ҳамда касбий малакалар ривожланишининг юқори даражаси ва касбий таълимнинг мутлоқ мақсадидир. Маҳорат – бу мураккаб ишни тез, аниқ бажаришнинг энгиллиги, меҳнатнинг юқори сифати ва барқарор маромидир.

Одоб - ахлоқ – шахснинг ўзига ва дунёга нисбатан муносабатларидаги хатти-ҳаракатларининг белгиланган, аниқланган усули бўлиб, сабаб тасаввурлар ва қарашларни ўз ичига олади, яъни шахс шаклланадиган манба ҳисобланади.

Шахс – жамият аъзоси сифатида, ўз – ўзининг англаши ва тафаккур фаолиятининг объективлиги, мулоқотда ҳамда камолотга етишида насл (ирсият) биологик, ижтимоий муҳит ҳам мақсадга мувофиқ амалга ошириладиган таълим-тарбия ва ниҳоят ўзининг фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Шахснинг ахлоқий сифатлари – шахснинг ақлий жиҳатдан камолотга етишуви унинг ақлий, зеҳний сифатлари, фазилатлари орқали намоён бўлади: билағонлик, объективлик, фикрловчилик, қобилиятлилиқ ва ҳ.к. ҳисобланади.

Шахс шаклланиши – инсон биоижтимоий мавжуд бўлганлиги туфайли, биологик ривож билан бир қаторда у ижтимоий ривожланиб ҳам боради ва камолотнинг маълум бир босқичида шахсга айланади.

Ижтимоий тараққиёт – ташқи ва ички, бошқариладиган ва бошқарилмайдиган омиллар билан кишига ижобий таъсир этиш, яъни шахснинг шаклланиш жараёни. Шахснинг ижтимоий тараққиётида мақсадга йўналтирилган таълим-тарбия етакчи ўринни эгаллайди.

Педагогик тамойил (принциплар) – ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабат орқали бериладиган билим тури, ҳажми ва мазмуни, шунингдек, ўқув қуроллари ва тарбияланувчиларнинг руҳий хусусиятлари ўртасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиққан қонуниятга амал қилиш.

Шахснинг ҳар томонлама камолга етиши – маълум бир тарихий шарт-шароитлардаги индивид қобилияти ва иқтидори, унинг биоижтимоий моҳиятларини ташкил қиладиган ҳамма кучларни тўлиқ ривожлантиришдан иборат.

Педагогик муҳит – таълим –тарбия мақсадларига мувофиқ равишда тузилган шахслараро (ўқитувчи – ўқувчи – ўқувчилар орасидаги) муносабатлар мажмуи.

Ижтимоий муҳит – киши шахсини шакллантирувчи ижтимоий муносабатлар мажмуи. Ижтимоий тафаккур, турмуш тарзи ва шахслараро, гуруҳлараро ҳамда миллат ва халқаро муносабатларнинг ўзаро мувофиқ келиши ва бир-бирини бойитиш.

Ички муҳит – шахснинг ўзига хос ҳаётий фаолияти, характернинг ўзига хослиги, ҳаётий тажриба ва ирсий тафаккур кўникмалари мажмуи, одатдаги руҳий ҳолатларда ўзини намоён этадиган таъсирчанлик ва воқеликка муносабатларнинг ўзаро бир-бирига мувофиқ келиши, бир-бирини тўлдириши ва бойитиши.

Ирсийлик – шахснинг ўзига хослигини белгилаб берадиган анатомик, физиологик, психологик, ташкилий жихатлар, ота-она томонидан ирсий бирликлар орқали ўтадиган бирликлар.

Ўз-ўзини англаш – шахснинг ўзига ва ўз фаолиятига бир жамоа ёки бутун жамият нуқтаи назаридан баҳо бера олиш.

Фаолият – қандайдир шахсий, гуруҳий, миллий ёки умуминсоний эҳтиёжларга жавоб берувчи мақсад сари йўналтирилган ҳаракат.

Таълим-тарбиянинг инсонийлиги – педагогик жараёни, яъни таълим-тарбия берувчи билан ўқувчи орасидаги педагогик муносабатлар оқимини ўта инсоний (ўзаро иззат-ҳурмат ва муҳаббат) руҳида амалга ошириш.

Таълимни демократлаштириш – муайян жамият ва конкрет шахс эҳтиёжи ва имкониятидан келиб чиқиб, маълум билимлар тури ва ҳажмини эркин ҳолда танлаб олиш.

Тизим – (юнонча “*sistema*”) сўзидан олинган бўлиб, бўлақлардан ҳосил бўлган, бирикиш маъносини англатади. Яъни яхлит, бутунликда фаолият кўрсата оладиган ўзаро боғлиқ элементларнинг йиғиндисидир.

Педагогика фани узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтиб, ҳозирги вақтда илмий билимларнинг яхши шаклланиган, катта назарий ва амалий материалларни ўз ичига олган тармоғига айланди ва ўзининг илмий-назарий, услубий, амалий асосларини яратди. Натижада буларнинг барчаси педагогика фанининг алоҳида тармоқлари вужудга келишига сабаб бўлди. Жумладан, **педагогика тарихи**

мустақил тармоқ сифатида, педагогика фанининг тарихан ривожланишини ўзида акс эттирди. Бунда ўтмишдаги илғор педагогик ғояларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, уларнинг бугунги кундаги аҳамияти, мутафаккирларнинг педагогик меросидан фойдаланиш зарурияти ҳақида фикр юритилади.

Педагогика тарихи педагогик таълимотлар тарихи ва тарбиянинг ривожланиш масалаларини ижтимоий ҳодиса сифатида тадқиқ этиб, педагогик ғояларнинг салбий педагогик ғояларга қарши кураши тарихини, ҳукмрон табақаларнинг демократияга қарши сиёсатини очиб ташлайди, илғор педагогик ғоялар, ҳур фикрлар, таълим қонуниятларининг айрим олинган тарихий даврдаги ривожланиш тамойилларини таҳлил қилади, муҳим умумий хулосалар чиқаради ва бугунги кун учун долзарб муаммоларни ўртага ташлайди.

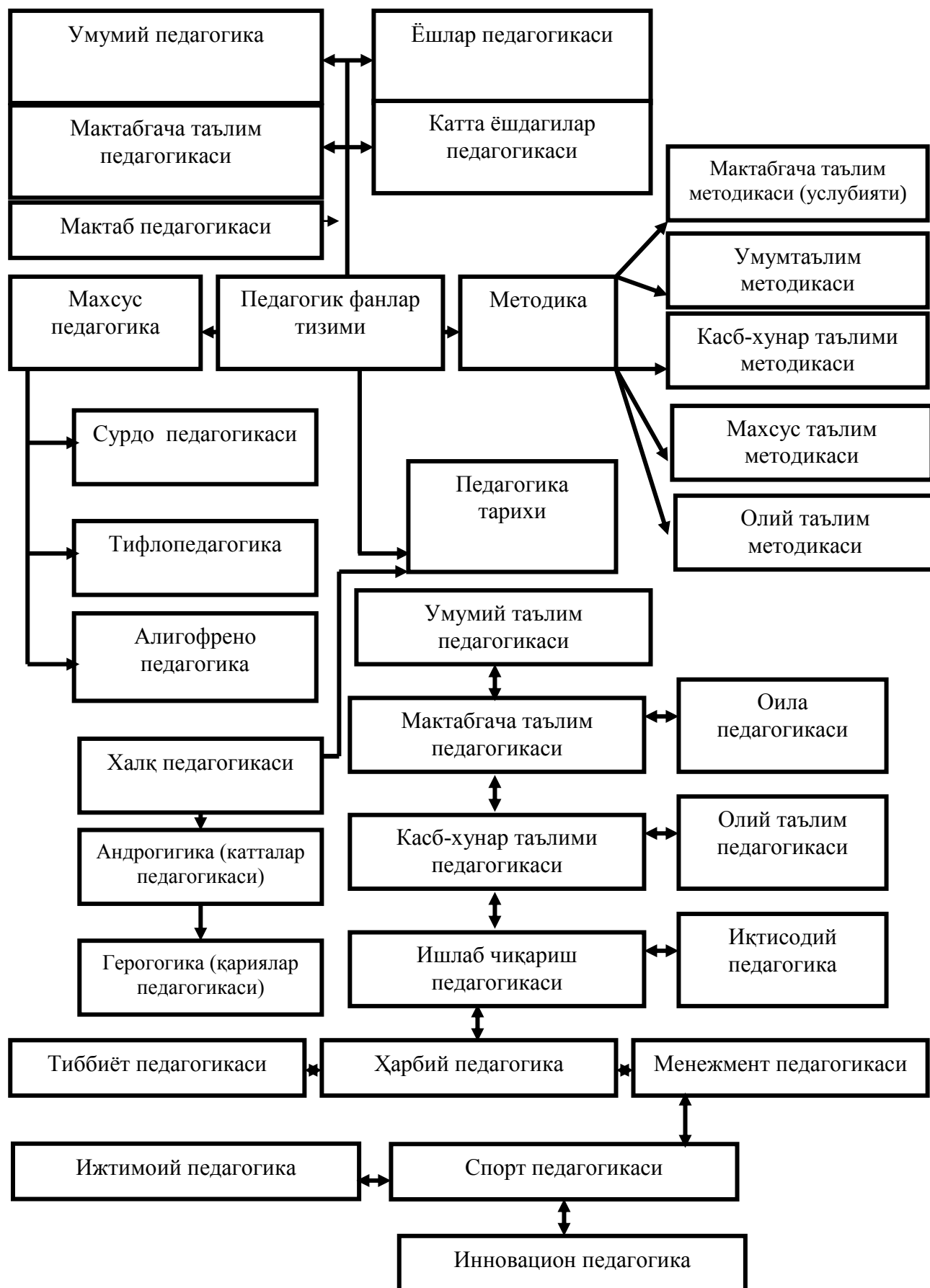
Тарихийлик тамойили ҳар қандай фан ривожланишининг зарур тамойили ҳисобланади. Зеро, ўтмишни ҳозирги давр билан қиёслаш фақат ҳозирги ҳодисаларнинг асосий ривожланиш босқичларини яхши кузатиб боришга ёки ўтмишнинг бебаҳо тажрибаси ҳамда эришилган ютуқлардан фойдаланишга ёрдам бериб қолмай, шу билан бирга, бу соҳада хатоларга йўл қўйишдан сақлайди ва келажакка йўналтирилган амалий таклифлар, мақсадли изланишларни амалга оширишга кўп даражада асос бўлади. Жамият ҳаётини қайта куриш, ўсиб келаётган ёш авлодни, шунингдек, ҳамма фуқароларни тарбиялашни кучайтиришни талаб этади.

Педагогика фанлари тизимида тарбияланувчиларнинг ёшларига ва касбий омилкорлигини шакллантиришга қаратилган **мактабгача таълим педагогикаси, мактаб педагогикаси, ёшлар педагогикаси, катта ёшдагилар педагогикаси, касб-ҳунар таълими педагогикаси, ишлаб чиқариш педагогикаси, олий мактаб педагогикаси, менежмент педагогикаси, тиббиёт педагогикаси, ҳарбий педагогика, иқтисодий педагогика, замонавий педагогик технологиялар ва бошқа тармоқ педагогикалари** вужудга келди. Бу тармоқ педагогикалари мактабгача, умумий ва ўрта махсус таълим муассасаларида, касб-ҳунар коллежларида, олий ўқув юртларида олиб бориладиган таълим-тарбия жараёнининг қонуниятларини ўрганади.

Булардан ташқари **дефектология** деб аталувчи махсус педагогика: **сурдопедагогика** (қар ва соқов), **тифлопедагогика** (қўзи ожиз); **олигофренопедагогика** (ақлий ривожланишдан орқали қолган); **логопедия** (нутқи яхши ривожланмаган) тарбияланувчиларни ўқитиш ва тарбиялаш масалалари билан шуғулланади.

Педагогика фанлари тизимининг муҳим тармоғи сифатида аниқ фанларни ўқитиш ва ўргатишнинг қонуниятларини ўрганувчи **методика**, яъни **услубият** фанининг хизматлари беқиёсдир. Бутун педагогик жараёни амалга ошириш йўл-йўриқларини кўрсатиб берувчи (**методика, яъни услубият**), фани ҳам, ўз навбатида, мактабгача таълим услубияти (методикаси), умумтаълим услубияти, касб-ҳунар таълими услубияти, махсус таълим услубияти, олий таълим услубияти, малака ошириш услубияти ва бошқа фан услубияти тармоқларидан иборат. Бу педагогик фанлар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақазо этади, бир-бирини тўлдиради. (18-шакл).

Педагогиканинг асосий тармоқлари

1. 4. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ ВА ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Педагогика инсонлар орасидаги муносабатларни ва ижтимоий муҳитнинг инсонга таъсирини тадқиқ этувчи фан сифатида иқтисодиёт, маданият ривожланишининг ўзига хослиги ҳамда уларнинг инсон шахси шаклланишига таъсирини ўрганади. Шу билан бирга, педагогика укув муассасаси тизимининг ташкилий жиҳатларидаги кўпгина масалаларни ҳал этишга, шахсларни тарбиялашда ўқув муассасаси, оила ва жамоатчиликнинг ўзаро ҳамкорликда иш олиб боришига ёрдам беради.

«Педагогика» фани тарбия жараёнини ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганар экан, табиий равишда жамиятдаги барча фанлар билан боғлиқдир. «Фалсафа» фан сифатида инсоният жамияти, табиат ривожланишининг умумий қонуниятларини ташкил этадиган, яъни педагогиканинг тараққий этиб боришига имкон берадиган илмий манбаидир. Шу билан бирга, файласуфлар ва педагогика фанлари вакиллари томонидан ишлаб чиқилган бир қатор умумий масалалар фалсафада ҳам, педагогикада ҳам баробар мавжуддир.

Булар жумласига тарбия билан бошқа ижтимоий ҳодисалар орасидаги ўзаро алоқалар; дунёқарашни, ахлоқий, меҳнат ва эстетик тарбияни шакллантириш масалалари; шахс ва жамоа муносабатлари; таълим жараёни моҳиятини тушуниш ҳамда билишнинг диалектик назариясини ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган гнесеологик масалалар ва бошқа муаммолар киради.

Педагогиканинг аниқ масалаларини ишлаб чиқишда фалсафанинг социология, этика, эстетика каби тармоқлари катта аҳамиятга эгадир.

Этика фалсафанинг ахлоқий ва тарбия масалалари билан бевосита боғлиқдир. Уларни ҳал этишда педагогика ахлоқнинг умуминсоний қадриятларига суянади.

Эстетика (нафосат тарбияси) инсоннинг эстетик идеалларини шакллантириш, маданиятга ва воқеликка эстетик муносабатлари умумий қонуниятларини ўрганади ва эстетик тарбияни илмий жиҳатдан асослаш учун хизмат қилади. Бу асосларни педагогика фани ишлаб чиқади, ёшларни гўзалликни ҳис қила олиш, тушунишга ўрганиш воситалари ва йўлларини белгилаб беради.

Педагогиканинг фалсафа ва бошқа ижтимоий фанлар билан боғлиқлигини, ҳал этадиган илмий масалаларнинг умумийлигини педагогиканинг ижтимоий хусусияти, унинг мафкуравий йўналишга эга эканлигини таъкидлаб туради. Тарбиянинг ҳамма муаммоларини бошқа сиёсий, ижтимоий масалалар билан бир қаторда ҳал этиш заруриятини кўрсатиб беради.

Жамиятимиз ривожланишининг ҳозирги босқичида педагогиканинг иқтисодиёт фанлари билан алоқаси мустаҳкамланиб бормоқда. Ижтимоий фанлардаги маълумотларга суяниб, педагогика жамиятнинг тарбияга бўлган объектив эҳтиёжини ва уларни амалга ошириш шарт-шароитларини ўрганади.

Инсоннинг ақлий ривожланиши қирраларини, жиҳатларини ўрганадиган бошқа фанлардан фарқли ўлароқ, педагогика инсон шахси, унинг тараққиёт босқичлари билан шуғулланади.

Педагогика психология ва физиология билан ҳам бевосита ва билвосита боғлиқдир. Физиология педагогика ҳамда психологиянинг табиий илмий базаси ҳисобланади. Педагогика физиологиянинг олий асаб (нерв) фаолиятининг ривожланиши, асаб системасининг ўзига хослиги, биринчи ва иккинчи сигнал системалар ҳақидаги, шунингдек, сезги органларининг, таянч ҳаракат аппаратларининг, юрак, қон-томир ҳамда нафас олиш системаларининг фаолияти, ривожланиши ҳақидаги маълумотларга суянади.

Психологик ҳодисаларнинг физиологик асосларини билиш педагогика учун тарбия ва таълимнинг баъзи бир омилларини яққол, аниқ билиб олиш, тушуниш имкониятини яратади ҳамда таълим-тарбия жараёнини самарадорлигини оширишнинг кўпгина муаммоларини муваффақиятли ҳал этишга ёрдам беради.

Психология педагогиканинг бошқа фанлар томонидан аниқланган билимлар, ўсиб келаётган инсоннинг шахсини шакллантириш, ички жараёнларини юз бериш омиллари ва шарт-шароитлари ҳақидаги билимлар билан қуроллантиради.

Кейинги вақтларда педагогика бошқа янги ривожланаётган фанлар билан, жумладан, мураккаб динамик тизимларни режали бошқариш ҳақидаги фан бўлган кибернетика билан мустаҳкам алоқада ривожланмоқда. Буларнинг барчаси педагогика ўзининг предмети ва тадқиқот соҳасига эга бўлиб, бошқа бир қатор фанлар билан жуда мустаҳкам боғлиқликда эканлигини кўрсатади.

Ҳозирги мустақиллик шароитида ўсиб келаётган ёш авлод тарбиясида умуминсоний қадриятларни, умуминсоний ижобий хислатларни ривожлантириш Ўзбекистон ҳукуматининг қарорларида мустақил Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида, нутқларида ўз аксини, тасдиғини топган.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида тутган ўз йўли, тамойиллари тарбия жараёнида ҳали аввалги кекса авлод олдида турмаган янги масала ва муаммоларни ечиш учун зарур бўладиган хислат ва сифатлар шакллантирилишини тақозо этади.

Ўзбекистонда миллий истиқлол мафкураси аста-секин шаклланиб борапти. Педагогика илмидаги тушунчалар таърифлар миллий истиқлол мафкурасига мос умуминсонийлик руҳида тушунтирилмоғи мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Албатта таълим ва тарбияда умуминсоний қадриятлар билан бирга миллий ўзига хослик нисбати, мувозанати алоҳида аҳамиятга эга. Яна бир томондан таълим назариясини, таълим - тарбия мазмунини, шаклини ва услубларининг асосий жиҳатлари Шарқда ишлаб чиқилиб, Европа орқали ўзгариб, ривожланиб яна Шарққа қайтиб келганини ва дунё педагогик жараёнини бир бутунлигини ҳисобга олинса, қуйидаги тушунчаларда хусусий миллийликдан кўра, умуминсонийлик жиҳатларининг кўплиги кўзга ташланиб туради.

Педагогика фани ўз мазмунини бойитишда янгилашда мавжуд бўлган

педагогик ҳодиса ва жараёнларни унинг мақсади ва вазифаларига мувофиқ келадиган методлари билан ўрганади. Педагогика фанининг илмий тадқиқот методлари қанчалик тўғри қўлланса, таълим-тарбия мазмунини янгилаш ва такомиллаштириш шу даражада юксалади. Лекин илмий тадқиқот методларининг аниқ чегараланган тизими ҳозиргача фанда яратилган эмас. Педагог педагогик жараёнда ўз аудиторияси тарбияланувчилари характер-хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда уларнинг психологиясини чуқур ўрганишда бир қатор методларни қўллаши мумкин. Чунки педагогнинг асосий мақсади дарс жараёнини тарбиявий таъсирини ошириш ҳисобланади. Бунинг учун қуйидаги педагогик илмий текшириш методидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Адабиётларни ўрганиш методи
2. Педагогик кузатиш методи.
3. Сухбат методи (якка тартибда, гуруҳ билан)
4. Педагогик сўраш методи.
5. Тест синовлари методи.
6. Таълим муассасаси ҳужжатларини таҳлил қилиш методи.
- 7.Эксперимент-тажриба-синов методи.
8. Статистика маълумотларини таҳлил қилиш методи.
9. Математика ва кибернетика методи.
10. Моделлаштириш методи.

Таълим методларини танлаш билан бир каторда ўқитувчи дарсдаги ўқувчиларни ёш ва индивидуал характер хусусиятларини ўрганиши ҳамда таҳлил қилиши шарт.

Адабиётларни ўрганиш методи – тадқиқот мавзуси бўйича педагогика психология, маданият, иқтисод, сиёсатга доир адабиётлар ва диссертациялар ўрганишда қўлланилади.

Педагогик кузатиш – одатда табиий кузатиш орқали ўқувчиларнинг фанларни ўзлаштиришлари, уларнинг хулқ-атвори ва муомалаларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш ва тегишли таълимий-тарбиявий таъсир кўрсатиш йўлларини белгилаш учун қўлланилади. Бу метод тадқиқотчининг педагогик тажрибанинг муайян бир томони ва ҳодисаларини бирор мақсадни кўзда тутиб идрок этиш ташкил этади. Бунда кузатишлар тезлиги ва сони, кузатиш объекти, вақти, педагогик вазиятларни кузатиш учун ажратиладиган характеристика ва ҳоказолар ҳисобга олинади.

Суҳбат методи – сўрашнинг бир тури бўлгани ҳолда тадқиқотчининг жиддий тайёргарлик кўришини талаб этади, чунки у текшираётган шахс билан бевосита алоқада бўлиш вақтида оғзаки суҳбат тарзида, суҳбатдошининг жавобларини ёзмасдан эркин муомала шаклида қўлланилади.

Суҳбат методи – таълим муассасаси ўқитувчилари ва ўқувчилар жамоаси билан ота-оналар ва кенг жамоатчилик билан, яқка ва гуруҳли тартибда иш олиб борилганда қўлланилади. Суҳбат методидан фарқ қилиб интервью олиш методи саволларни олдиндан белгиланган изчилликда интервью йўли билан баён қилишни назарда тутди. Бунда жавоблар магнит тасмасига ёки кассеталарга ёзиб олинади. Ҳозирги кунда оммавий сўраш назарияси ва практикаси интервью ташкил этишнинг кўп методлари мавжуд:

- гуруҳлар билан;
- интенсив;
- синаш ва ҳ.к.

Педагогик сўраш методи – тадқиқотчининг бошқа кишилардан педагогик тажрибанинг бирор томони ёки ҳодисалари ҳақида ахборот олиш жараёни бу методнинг асосини ташкил қилади. Сўраш саволларнинг мантиқий ўйланган системасини, уларнинг аниқ ифодаланишини, нисбатан камчилиги (3-5та) назарда тутилади. Шунингдек, қатъий шаклдаги жавобни («ҳа», «йўқ») ҳам тақозо этиши мумкин.

Тест синовлар методи – бу ёзма жавобларнинг оммавий равишда йиғиб олиш методидир. Тест синовларини (анкеталарини) ишлаб чиқиш мураккаб илмий жараён. Пировард натижада тадқиқот натижаларининг ишончлилиги анкеталар мазмунига, берилаётган саволлар шаклига, тўлдирилган анкеталар сонига боғлиқ бўлади. Одатда тест саволларининг маълумотларини компьютерда математик статистика методлари билан ишлашга имкон берадиган қилиб тузилади.

Таълим муассасаси ҳужжатларини таҳлил қилиш методи – бунда ўқувчиларнинг умумий миқдори, унинг ўсиши ёки камайиш сабаблари тавсифи, ўқувчиларнинг фанлар бўйича ўзлаштириш даражасига, ёки курсидан қолишнинг олдини олиш, Рағбатлантириш ва жазолаш чоралари турларига,

таълим муассасасининг моддий базасига эътибор берилади.

Эксперимент-тажриба-синов методи – ушбу тажриба асосан таълим-тарбия жараёнига алоқадор илмий фараз ёки амалий ишларнинг тадқиқи жараёнларини текшириш, аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Статистика маълумотларини таҳлил қилиш методи-таълим соҳасига, жумладан, ажратилган маблағларнинг доимий ўсиб бориши, дарслик ва ўқув қўлланмалари, кўргазмалар куруллар, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш, ўқув биноси қурилиши, хўжалик шартномалари ва улардан тушаётган маблағлар статистика методи орқали аниқланади.

Математика ва кибернетика методлари- ўқитиш назарияси, амалиётида ҳисоблаш математикаси ва кибернетикаси машиналари ёрдамида бир тилдан иккинчи тилга таржима, дастурли таълим ва уни машина орқали бошқариш, ўқитишни мустахкамлаш, баҳолаш орқали таълим-тарбия самарадорлигини ошириш дифференциал ва индивидуал таълим бериш, таълим-муассасаси ҳисоботини машиналар ёрдамида тузиш каби жараёнлардир.

Бу каби методлардан фойдаланиб таълим ва тарбия ишларини олиб бориш фақатгина педагог учун эмас, иқтисодиёт жабхаларида фаолият юритаётган бошқарувчи ходимлар, оилада фарзанд тарбияси билан шуғулланувчи ота-оналар учун ҳам, жамоа билан ишлайдиган масъулиятли шахс учун ҳам зарурий шарт бўлган методлардан биридир. Зеро, инсон тарбиясидек мураккаб жараёнга ҳеч қачон эътиборсиз бўлмаслик зарур.

20-шакл

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Педагогика – юнонча “**педагогос**” атамасидан келиб чиққан бўлиб, “**бола етакловчи**” деган маънони билдиради. Қадимги Юнонистонда кулдорларнинг фарзандларини ўқув муассасасига олиб борадиганларни “педагогос” деб аташаган. Кейинчалик бу атаманинг маъноси бир мунча ўзгаради. Махсус тайёргарлик кўрган ва тарбия билан шуғулланган шахслар “педагог” деб атала бошлаган. Кўп вақтлар педагогика илмий фан сифатида фақат ўсиб келаётган ёш авлоднинг тарбиясини ўрганади, деб қаралган. Аммо ҳаёт амалиёти фақат тарбиясигина эмас, балки катталар тарбиясига ҳам тааллуқли эканлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам ҳозирда педагогикани ёш авлодни ва катта ёшдагиларни ҳам ўқитиш ва тайёрлаш, уларга маълумот бериш қонуниятларини ўрганувчи фан, деб белгилаш одатга айланди.

Педагогика мустақил фан сифатида шакллангунча узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтиб, ҳозирги вақтда илмий билимларни яхши шаклланган, катта назарий ва амалий материалларини ўз ичига олган тармоғига айланди. Буларнинг барчаси педагогиканинг алоҳида тармоқларга ажралишига саба бўлди.

Миллий педагогика – муайян давлат конституцияси, таълим тўғрисидаги қонунлари ҳамда истиқболли ривожланиш дастури, жамият тараққиётининг умумий қонунлари, халқнинг миллий–маърифий мероси ва таълим-тарбия соҳасида эришилган жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида шаклланган ҳамда миллатнинг муайян тарихий ривожланиш жараёнидаги талабларига жавоб берувчи таълим-тарбия назарияси, усул ва усуллари ифодаловчи илм-фан мажмуидир.

Педагогиканинг асосий тушунчалари – педагогика фани ҳам бошқа фаолият соҳалари сингари ўзининг махсус тушунчаларига эга, илмий тилда уни педагогик **категориялар** дейилади.

Педагогик фаолият – жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида умуминсоний сифатлар ва миллий фазилатларни шакллантиришни илмий асосланган режа-дастурга мувофиқ амалга ошириш, яъни ёшларни ҳаётга тайёрлайдиган ижтимоий зарур фаолият тури.

Педагогик жараён – ўқитувчи билан ўқувчи, тарбиячи билан тарбияланувчи орасидаги билим бериш ва билим олиш, ўргатиш-ўрганиш, тарбиялаш майлида кечадиган муносабатлар тизими.

Метод – мақсадга етишишда муайян тўсиқни енгиб ўтиш учун қўлланиладиган тадбир-чоралар ёки усуллар мажмуидир.

Методика – мақсадларга етишишда қўлланиладиган методлар тизимидир.

Методик асос – шахс мақсад сари қилган ҳаракатида унга тамойил бўлиб, хизмат қиладиган мақсад кўрсаткичлари билан шу ҳаракат давомида амал қилиши шарт бўлган қонуниятлар мажмуидир.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Педагогика фанининг предмети ва объектини изоҳлаб беринг?
2. Педагогика фанининг мақсади, вазифалари ва асосий тушунчалари (категориялари)ни тушунтириб беринг.
3. Педагогиканинг фан сифатида шаклланишида муҳим манба бўлиб хизмат қилган Шарқ мутафаккирларининг қайси асарларини биласиз?
4. Педагогик методология нима?
5. Педагогика тармоқлари қайсилар?
6. Миллий педагогикани яратиш зарурияти нимада?
7. Мафкуравий тарбия нима?

МУСТАҚИЛ ИШ МАВЗУЛАРИ

1. Педагогиканинг инсон ва жамият тараққиётидаги ўрни.
2. Педагогик фанлар мажмуи ва унинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.
3. Педагогика фанинг методологик асослари.
4. Миллий педагогиканинг тараққиёт босқичлари ва асосий йўналишлари.
5. Иқтисодчи кадрларни тайёрлашда педагогика фанинг ўрни.
6. Миллий истиқлол ғояси ва миллий мафкуранинг педагогик асослари.

ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. “Педагогика” атамасининг айнан маъноси нима?

- a) грекча, таълим-тарбия жараёни;
- b) русча, педагог-ўқитувчи;
- c) юнонча “педагогос” бола етакловчи;
- d) ўзбекча, болашунослик;
- e) юнонча “донишмандлар суҳбати”.

2. Мутафаккир педагоглардан қайси бири таълим ва тарбияни аниқ таърифлаб берган

- a) Абу Наср Форобий;
- b) Алишер Навоий;
- c) Ян Амос Коменский;
- d) Абдулла Авлоний;
- e) Бехбудий.

3. Қандай шахсларни педагог деб аташган?

- a) ота-онани;
- b) махсус тайёрланган ўқимишли донишмандларни;
- c) тарбиячини;
- d) билим берувчини;
- e) таълим-тарбияга раҳбарлик қилувчини;

4. Педагогикани фан сифатида қайси мутафаккир аниқ ва тушунарли қилиб таърифлаган?

- a) Ал-Хоразмий;
- b) Абу Райҳон Беруний;
- c) Ян Амос Коменский;
- d) Абдулла Авлоний;
- e) А.С.Макоренко.

5. “Мактаб” атамасининг маъносини тўғри таърифини топинг.

- a) “мактаб” юнонча сўз бўлиб, “бўш вақт, меҳнатдан дам олиш”;
- b) “донишмандлар” билан суҳбат;
- c) таълим – тарбия маскани;
- d) мулоқот;
- e) ўқиш-ўргатиш.

6. “Ал-ҳосил, бизлар учун ё ҳаёт-ё мамот, ё нажот-ё халокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир...”, деган сўзларнинг муаллифи ким?

- a) Фитрат;
- b) Бехбудий;
- c) Абдулла Авлоний;
- d) Садриддин Айний;
- e) Абдулла Қодирий

7. Тарбия қайси фаолият маҳсули ҳисобланади?

- a) меҳнат;
- b) ўқиш;
- c) кўникма;
- d) малака;
- e) тажриба;

8. “Таълим ва тарбия эгизакдир” иборасининг муаллифи ким?

- a) Рудакий;
- b) Бехбудий;
- c) Абдураҳмон Жомий;
- d) Алишер Навоий;
- e) Хисрав Дехлавий;

9. Педагогика фанининг махсус тармоғи қандай аталади?

- a) Дефектология;
- b) Тифлопедагогика;
- c) Олигофренопедагогика;
- d) Сурдопедагогика;
- e) A,B,C,D.

10. Педагогика фанлари тармоқларида биринчи ўринда қайси педагогика тармоғи туради?

- a) умумий педагогика;
- b) мактабгача таълим педагогикаси;
- c) махсус педагогика;
- d) касб-хунар таълими педагогикаси;
- e) олий мактаб (таълим) педагогикаси.

11. Комил инсон ғояси нима?

- a) комил инсон ғояси — одамзотга хос юксак маънавий ва жисмоний мукамалликни ўзида мужассам этган, уни эзгуликка ундайдиган олижаноб ғоя;
- b) комиллик — меҳр — мурувват, адолат, тўғрилиқ, виждон, ор-номус, ирода, тadbиркорлик, матонат каби асл инсоний хислат ва фазилатларнинг мажмуидир;
- c) комил инсон ғояси азалдан халқимизнинг эзгу орзуси, миллат маънавиятининг узвий қисми бўлиб келган;
- d) комил инсон — қуллик, мутелик, боқимандаликдан бутунлай холос бўлган, ўз маслағи, ватани, халқи манфаатларига ёт, зарари ғояларни тарқатаётган кимсалар ортидан кўр-кўрона эргашиб кетавермайдиган, огоҳ ва фаол инсондир;
- e) a, b, c, d.

ИНТЕЛЕКТУАЛ ТРЕНИНГ

1. Педагогика фанининг мақсад ва вазифалари нималардан иборатлигини изоҳлаб беринг.

№	Педагогика фанининг предмети	Педагогика фанининг мақсад ва вазифалари
1	2	3

2. Тарбия нима?

№	Тарбия тушунчасини изоҳи
1	2

3. Таълим нима?

№	Таълим тушунчасини изоҳи
1	2

4. Педагогиканинг бошқа фанлар билан алоқадорлигини тушунтириб беринг?

№	Фалсафа	Психология	Социология	Физиология	Бошқа фанлар алоқадорлиги
1	2	3	4	5	6

5. “Метод”, “Методика” ва “методологик асос” тушунчаларини изоҳлаб беринг

№	Метод	Методика	Методологик асос
1	2	3	4

6. Педагогиканинг асосий тушунчаларига нималар киради?

№	Асосий педагогик тушунчалар
1	2

7. Таълим-тарбия жараёни ва педагогиканинг илмий-тадқиқот методларини қўллашнинг аҳамиятини тушунтириб беринг

№	Педагогиканинг илмий-тадқиқот методалари
1	2

8. Педагогика фанининг тармоқларини тушунтириб беринг

№	Педагогика фанинг тармоқлари
1	2

9. Таълим ва тарбиянинг бирлиги деганда нимани тушунаси?

№	Таълим	Тарбия
1	2	3

2.МАВЗУ: ДИДАКТИКА. ДИДАКТИК ТАМОЙИЛЛАР ВА УЛАРНИНГ АМАЛИЁТДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Дидактика – педагогиканинг таълим, билим бериш жараёни ва ўқитиш назариясини умумий қонуниятларини ўрганувчи мустақил бўлими ҳисобланади. Дидактика юнонча “**didasko**” сўзидан олинган бўлиб, “**ўқитиш**”, “**ўргатиш**” маъноларини билдиради. Таълим қонуниятларини ўрганиш, таҳлил қилиш жараёнида таълим тушунчаси унинг моҳияти, мазмун ва вазифалари, ўқитиш принциплари шакллари ҳақидаги билимлар баён этилади.

1-шакл

Дидактика – таълим назарияси

Дидактика – юнонча “didasko” сўзидан олинган бўлиб, “ўқитиш”, “ўргатиш” деган маъноларни билдиради.

2-шакл

ДИДАКТИКА – ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

Дидактика – билим бериш назарияси.

Аниқроғи, таълим-тарбия берувчилар ва уларни оловчилар орасидаги педагогик муносабатларнинг кечиш қонуниятларини аниқловчи ва шу соҳада қўлланиладиган тушунча, атама ва қоидаларни илмий асослаб берувчи ҳамда уларни бошқаларга ўргатувчи педагогик илм-фан тармоғидир.

Демак, дидактика педагогиканинг ёш авлодни “**нимага ўқитиш**”, “**нимани ўқитиш**” ва “**қандай ўқитиш**” каби саволларига жавоб излайди.

Таълим назарияси тарихига назар ташлайдиган бўлсак, ўзбек халқ педагогикасида инсон ақлан баркамол бўлишининг энг муҳим шартини уни болалигида ўқитиш ва тарбиялаш деб ҳисоблайди. Ал-Хоразмий, Киндий, Беруний, Форобий, ибн Сино, Умар Хайём, Юсуф Хос Хожиб, Алишер Навоий каби кўплаб Шарқ алломалари қарашларининг муҳим хусусияти шундан иборат эдики, улар билишнинг предмети ва манбаларига, билиш жараёни қандай босқичлардан таркиб топишига, билиш фаолияти билан амалий фаолият ўртасидаги муносабатларга эътибор берганлар. Масалан, **Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий** (783-850) шахсни узлуксиз камол топиши назариясини ривожлантириш борасида муҳим хизмат қилди, индуктив ва дедуктив тафаккурдаги алоҳидалик ҳамда умумийликнинг бирлиги принципини муайянлаштирди.

Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий (806-866) субстанцияни барча илмий билимларнинг бош предмети сифатида кўриб чиқишда энг аввало миқдор ва сифатни ҳиссий идрок этиш зарурлигини тасдиқлади. Кимки миқдор ва сифатни билмаса, у субстанцияни билишдан ҳам маҳрумлигини ўқитирди. Олим ўзининг дидактик ғояларида ҳиссий ва рационал билишни ифодалади. Ҳиссий билиш – якка нарсаларни билишдан иборат бўлса, рационал билиш – умумий нарсаларни билиш эканини таъкидлади. Унинг фикрича, ҳиссий билиш фақат ақл учун материал беради.

Сабаблар ҳақиқатни билишда ва ўзининг ана шу ҳақиқатга мувофиқ хатти-ҳаракатларини англашда инсоннинг ақлига кўмаклашади. «Ҳақиқат», – деб ёзган эди ал-Киндий, – ҳар қандай нарсани ва унинг барқарорлигини билишнинг сабабидир, бинобарин ҳаётдаги мавжуд ҳамма нарса ҳақиқийлиги билан мавжуддир. Ҳақиқатни билиш зарур ва шунга кўра мавжуд нарсаларни билиш мумкин».

Абу Наср ал-Форобий (870-950) ўқитиш методларининг таснифини ишлаб чиққан. Уларни амалий ва назарий методларга ажратган, шу тариқа ўқитишнинг амалий йўналиши ва кишиларнинг ҳаёти ҳамда кундалик фаолияти билан боғлиқлиги ғояларини олға сурган. Олим ўқитишнинг тажриба – кўрсатмали, индуктив ва дедуктив амалий методларига алоҳида эътибор берган. Барча методларни ўқувчиларнинг ҳаётий тажрибасига, мантикий тафаккурига таянган ҳолда бирлаштирган. Ўқув жараёнини ташкил этишга кўйиладиган талабларни ишлаб чиқишда дедуктив методини устун кўйиб, ўқувчиларга материални тушунтиришда нималарга алоҳида эътибор бериш ҳақида, энг муҳим нарсаларни фанга ишончли билимлар берадиган ва шубҳалантирмайдиган далиллар билан ёритиш ва ҳоказолар бўйича ўқитувчилар учун қимматли тавсияларини баён қилган.

Форобий математика фани мисоллари асосида ўқитишнинг илмийлилик, кўрсатмалилик, тушунарлилик ва изчиллик принципларини ишлаб чиққан. Билиш жараёнининг ва фандаги билим шакллари моҳиятини ёритган. Унинг фикрича, ана шу жараёнлар қонунлар сифатида шаклланади ва уларга риоя қилиш фикрлашни такомиллаштиради ҳамда мураккаб билиш жараёнида кўпол

хатоларнинг олдини олади. Билиш жараёни фикрлаш мантики орқали ўтиши керак. Мантиқ объекти англашга қаратилган ва ақл етадиган моҳиятлар таҳлил этиладиган фикрлаш жараёнининг тўғрилигини белгилашга хизмат қилади. Мантиқ қуролдир ва у нарсаларни аниқ билишга ёрдам беради.

Форобий билиш фаолиятини ташкил этиш масалалари бўйича ҳам анчагина муфассал тавсияларни ишлаб чиққан. Унинг ёзишича, яхши назариётчи бўлиш учун назария қайси фанга тааллуқли бўлсада, қуйидаги учта шартга риоя қилиши шарт: 1. Мазкур фан асосидаги ҳамма принципларни тўлиқ билиш; 2. Мана шу принциплардан ва мазкур фанга доир маълумотлардан тегишли хулосалар чиқара билиш; 3. Нотўғри назарияни рад эта билиш ва ҳақиқатни ёлғондан фарқлаш, хатоларни тўғрилаш учун бошқа муаллифларнинг фикрларини таҳлил қила билиш.

Борлиқнинг акс этиши сифатидаги ҳиссий билиш муаммоси ва энг асосий масала – билишнинг манбалари масаласи доимо **Абу Райхон Беруний** (973-1048) назарий билиш фаолиятининг диққат марказида турди. Олим билишнинг назарий асосини чексиз ва узлуксиз жараён сифатида таҳлил ҳамда талқин қилди. У қадимги давр олимлари ишлаб чиққан билишнинг илмий методларини ривожлантириб дидактик йўсинда муҳим хулосалар чиқарди. «Ўқиш ва такрорлаш орқали, – деб ёзган эди Беруний, – дунёнинг тузилишини, осмоннинг ва ернинг шакллари билиш астрономия фани учун ғоятда фойдалидир. Бинобарин ана шу тарика таълим олувчи малака ҳосил қилади ва мазкур санъат аҳли ишлатадиган сўзларни ўрганади, бу сўзларнинг маъносини англайди. Кейинчалик астрономия фанидаги турли сабаблар ва исботларни ўрганишда ана шундай сўзлар учраса, уларни бемалол тушуниб бораверади ва у ёки бу нарсаларни ўзлаштиришда чарчамайди».

Беруний таъкидлаганидек, ўқитиш изчил, кўрсатмали, мақсадга мувофиқ бўлиши ва маълум тизимда олиб борилиши лозим. Бинобарин кўрсатмалилик таълимнинг тушунарлироқ, муайянроқ ва қизиқарлироқ бўлишини таъминлайди, тафаккурни ривожлантиради.

Абу Али ибн Сино (980-1037)нинг билим орқали эришиладиган натижалари ҳақидаги таълимоти ўқитиш назариясида алоҳида ўрин эгаллади. Унинг фикрича, буюмларни чинакам билишга ташқи кўринишини таҳлил қилиш, сабабларини аниқлаш асосида ақл билан эришилади. Ибн Сино ақлнинг ривожланиш босқичларини ишлаб чиққан. Мушоҳада билан идрок қилишнинг биринчи босқичи ақлий категорияларни тушунтиришдир. Иккинчи босқич икки хил фикрни идрок этишдир. Ақл ривожланишнинг учинчи босқичига ўзлаштирилган фикрларни идрок этиш билан эришилади. Шунда уни ҳақиқий ақл дейилади.

Олим ақлларни босқичларга бўлар экан, биринчи босқичда ёдлай оладиган, лекин ҳали ҳарфларни ҳам, сиёҳ ва қаламни ҳам билмайдиган боланинг ақлини назарда тутган; иккинчи босқичда – таёқчаларни чиза бошлаган, қаламдан фойдаланишни ўрганаётган боланинг ақли тасаввур қилинади; учинчи босқичда инсон ақлий шакллари ва уларга мувофиқ ҳиссий образларни эгаллаган бўлади. Ибн Сино ақл деганда инсоннинг туғма истёъдодини, шунингдек, тажриба асосида ва билиш жараёнида

шаклланадиган фикрлаш қобилиятини тушунади, ақлни инсоннинг бирламчи туғма соғлом фикрлаши, яхши ва ёмон ишларни вужудга келтирадиган, уларни фарқлантирадиган куч, деб таърифлайди. Ақл инсоннинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон ақл ёрдамида нарсалар ва ҳодисаларни таҳлил қилади, умумлаштиради ҳамда уларнинг энг яхшилари танилади, деб уқтиради. Шунингдек, ақлни икки категорияга ажратади. Уларнинг бири – назарий ақл бўлиб, борлиқдаги умумий нарсаларнинг моҳиятини идрок этишдир, иккинчиси эса амалий ақл бўлиб, буюмларни танлашда туртки сифатида кўринадиган қобилиятдир.

Абдулла Авлоний (1878-1934) ўзининг барча асарларида илм муаммосини биринчи ўринга қўйган. «Алҳосил – деб ёзган эди у, – бутун ҳаётимиз, саломатлигимиз, саодатимиз, сарватимиз, маишатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илм билан боғлиқдур... Шунинг учун ўқимак, билмак замонларини қўлдан бермай, вужудимизнинг душмани бўлган жаҳолатдан қутулмакка жонимиз борица саъй қилмоғимиз лозимдур».

А.Авлоний илм тарбия жараёнида ўзлаштирилади ва у яхшини ёмондан, эзгуликни ёвузликдан, жоизни ножоиздан фарқлаш имконини беради, деб ҳисоблайди. Хусусан у тарбия билан таълимнинг бирлиги муаммосини ишлаб чиқди. Гарчи А.Авлоний таълим билан тарбия ўртасида озгина фарқ борлигини айтган бўлса ҳам, улар тана ва жон сингари бир-бирига чамбарчас боғлиқдир, дейди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889-1929) “Янги адабиёт”, “Ўқиш китоби”, “Қироат китоби” касби дарсликларида товушли савод ўргатиш методини ишлаб чиққан. Унинг таълим назариясидаги асосий ғоя ўқитиш ва тарбиялашга комплекс ёндошиш, ёшларнинг ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбиясини ўзаро боғлиқ ҳолда амалга оширишдан иборат эди².

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳозирги пайтда педагогика назариясидан ўқув дастурини, қўлланма ва дарсликларни яратишда ўзбек халқ педагогикаси ва Шарқ мутафаккирларининг дидактик меросидан фойдаланмасдан туриб таълим ва тарбия жараёнида юксак самарадорликка эришиши мумкин эмас. Хусусан, ал-Хоразмий, ал-Киндий, Абу Райҳон Беруний, ал-Форобий, ибн Сино ва бошқа мутафаккирларнинг дидактик ғоялари дунё ижтимоий-педагогик фикрлар тараққиётига кўп жиҳатдан таъсир этиб, муайян даражада Европада Уйғониш даврининг асосий шарт-шароитларини яратиб берган, албатта.

Бундай фикрларни тасдиқлаш учун қуйидаги бир неча далилларнинг ўзи кифоя. Масалан, Ал-Хоразмийнинг *“Ал-китоб-ал-мухтасар фи-ҳисоб ал-жабр ва-л-муқобила”* (*“Алжабрда муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб”*) ҳамда *“Китоб сурат ал-арз”* рисоаларидан жаҳонга машҳур математик ва географлардан Фибонначи, Пичиоли, Тарталья, Кардано, Феррари, Леонардо машҳур юнон олими Клавдий II Птолемей, Ньютон, Гершель, Жозеф Туссен Рейно ва бошқалар кенг фойдаланганлар.

² R.Mavlonova, N.Voxidova, N.Raxmonqulova. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Darslik. – T.: “FAN VA TEXNOLOGIYA”, 2010. 55-58-betlar.

Шунингдек, Абу Али ибн Синонинг “Ҳайй ибн Яқзон” (“Зийракли – Тирик ўғлон”) асари испаниялик педагог ва адиб ибн Туфайланинг “Яқзон ўғли Хайя” ҳақидаги қиссасини; Ж.Ж.Руссонинг “Эмиль ёки тарбия ҳақида” асарини, Форобийнинг “Фанлар саноғи” рисоласи испаниялик педагог олими Гундисалнинг (XII аср) “Фалсафанинг бўлиниши” асарини ёзилишига асос бўлди.

Оксфорд университетининг профессори Роджер Бэкон (XII аср) ал-Форобий ва ибн Синоларнинг дидактик гояларини чуқурлаштириб, қомусий китобларини ёзади. Бу асарлар, Европа университетларида ўқув қўлланмалари сифатида қўлланилган ва бу маълум даражада XV-XVI асрларда педагогикадаги **пансофик** ҳаракатга туртки беради. Пансофик ҳаракатнинг ёрқин намоёндаларидан бири чех педагоги Ян Ямос Коменский “Буюк дидактика” асарида дидактиканинг таълим назариясини ривожлантиришига катта ҳисса қўшган бўлса-да, лекин дидактикани таълим назариясида таълим-тарбия мазмуни, шакли ва услублари (айниқса, синф-дарс тизими гояси) ибн Синога тегишли гоя эканлигини алоҳида қайд этиб ўтишимиз лозим. Зеро, Шарқда IX асрда ҳали Европанинг кўп ҳудудларида, хуснихат ишлатилмаган ва синф-дарс тизимининг нималигини билмаган бир вақтда Хоразмдаги Маъмун академияси қошида ташиқил этилган мактаб ва мадрасаларда илмий-педагогик фаолият билан шуғулланган қомусий олимлар яратган педагогик назариянинг ўзига хослиги шундан иборатки, улар илгари сураётган дидактик гоялар бевосита ўрганилаётган фан мантигидан ажратилмаган. Таълим-тарбия мақсади, принциплари, мазмуни ва услубларига хос гоялар биронта фанда аниқ билим ва кўникмаларни шакллантириш жараёнида ёритилади. Марказий Осиёдан етишиб чиққан қомусий олимларнинг асарлари латин тилида ўрта аср Европа Университетларида ўқув қўлланмалари сифатида фойдаланилган. Юқорида бу асарлар Европада табиий ва ижтимоий-педагогик илмларни ривожлантириш учун асос бўлганлигига тўхталган эдик.

Умуман, дидактика таълим, билим бериш жараёни ва ўқитиш назариясини умумий қонуниятларини аниқлаб бериш билан бирга, ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш метод (усул)лари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Дидактика бутун педагогик фаолият учун, яъни таълим-тарбия билан шуғулланувчиларнинг назарий ва амалий ҳаракатлари учун **методологик асос** вазифасини ўтайди.

Шундай экан, **дидактиканинг тадқиқот объекти, предмети, мақсади ва илмий-тадқиқот методлари нимадан иборат**, деган саволларга жавоб топиш мумкин.

Дидактиканинг илмий тадқиқот объекти – таълим ва тарбия жараёнидир.

Дидактиканинг илмий тадқиқот предмети – таълим-тарбия жараёнини ташиқил этувчи “таълим-тарбия олувчи”, “таълим-тарбия берувчи”, “ўқув дастури, дарслик ва бошқа дидактик материаллар”, “ўқитишнинг усул ва услублари” ҳамда “ўқитишнинг техник воситалари” орасидаги функционал алоқадорликлардан иборатдир.

Дидактиканинг мақсади – шу функционал алоқадорликларнинг мавжудлиги таълим-тарбия жараёнининг ички қонуниятидан келиб чиққанлигини исботлаш ва уларни бир-бирига мутаносиб равишда тараққий эттиришдир.

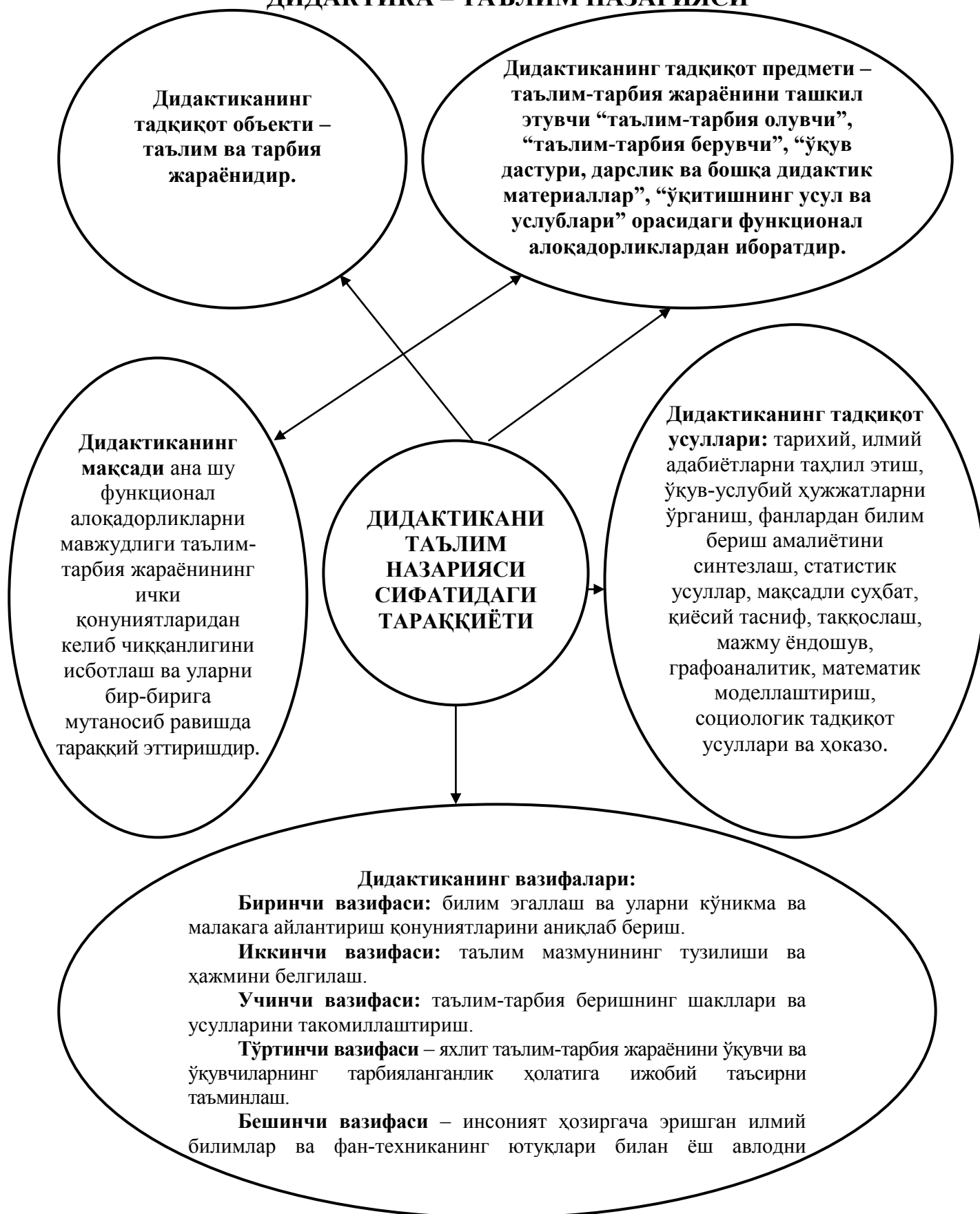
Бу дегани таълим-тарбия жараёнида қатнашувчи бирон-бир элементи ўзгарса, унинг бошқа қисмларининг ҳам шунга мослаштириш зарур эканини исботлаб беришдир. Масалан, таълим-тарбия жараёни кечадиган синф ёки аудиториядаги педагог ўзгарса, таълим-тарбия жараёнини шакллантирувчи ўқитишнинг усул ва услублари, техник воситалардан фойдаланиш усуллари ҳам ўзгариши мумкин. Ёки, ўқитишнинг дастури ўзгарса, дарслик ва бошқа дидактик материаллар ҳамда ўқитувчи ўзини ва дарс бериш усуллари бир оз бўлса-да ўзгартиришга мажбур. Чунки улар ўзаро функционал боғлиқдирлар. Дидактиканинг мақсади мана шу ўзгаришларни асослаб, таълим-тарбия жараёнини муайян қонуниятлар асосида кечишини назарий томонидан асослаб беришдан иборатдир.

Дидактика ўз тадқиқотларини олиб бориш жараёнида қуйидаги анъанавий **тадқиқот усуллари**дан фойдаланади: *тарихий ва илмий адабиётларни таҳлил қилиш, ўқув-услубий ҳужжатларни ўрганиш, фанлардан билим бериш амалиётини синтезлаш, статик усуллар, мақсадли суҳбат, қиёсий тасниф, таққослаш ва ҳоказо. Шу билан биргаликда, дидактикада нисбатан янги ҳисобланувчи – мажму ёндошув, графоаналитик, математик моделлаштириш, социологик тадқиқот усуллари*дан ҳам фойдаланилади.

Яхлит таълим-тарбия жараёнида дидактика фанининг вазифалари:

Биринчи вазифаси – билим эгаллаш ва уларни кўникма ва малакага айлантириш қонуниятларини аниқлаб бериш. Бу борада дидактика анча ютуқларга эришган бўлиб, таълим-тарбия жараёнини амалга оширишнинг қуйидаги қонуниятларини, яъни тамойилларини аниқлаган. Буларга: *билимни узатишда илмий асослаб бериш, таълим оловчилар имконияти ва ёш хусусиятларидан келиб чиқиш, кўргазмалилик, мунтазамлик, таълим ва амалиёт бирлиги, онглилик ва фаоллик, тизимлик ва изчиллик, таълим ва тарбиянинг бирлиги тамойиллари* киради. Булар ўқув қўлланмамизнинг кейинги саҳифаларида батафсил тушунтирилиб берилади.

ДИДАКТИКА – ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

Иккинчи вазифаси – таълим мазмунининг тузилиши ва ҳажмини белгилаш.

Учинчи вазифаси – таълим-тарбия беришнинг шакллари ва усулларини такомиллаштириш.

Тўртинчи вазифаси – яхлит таълим-тарбия жараёнини ўқувчи ва ўқувчиларнинг тарбияланганлик ҳолатига ижобий таъсирни таъминлаш.

Бешинчи вазифаси – инсоният ҳозиргача эришган илмий билимлар ва фан-техниканинг ютуқлари билан ёш авлодни қуроллантириш ва ҳоказо.

Демак, таълимнинг асосий вазифаларидан бири шахсни илмий билимлар, кўникма ва малакалар билан қуроллантиришдан иборат. Таълим инсон билиш фаолиятининг бир тури сифатида бир неча маънони билдиради, яъни таълим олувчиларда билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, уларда дунёқараш, фикр ва эътиқодларни шакллантириш ҳамда уларнинг қобилиятларини ўстиришдир.

Таълим орқали ёш авлодга инсоният тажрибаси орқали тўпланган билимлар берилади, зарурий кўникма ва малакалар ҳамда эътиқодлар шакллантирилади. Таълим ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти бўлиб, у икки томонлама характерга эга, яъни унда икки томон ўқитувчи ва ўқувчи фаол иштирок этади. Ўқитувчи аниқ мақсадни кўзлаб, режа ва дастур асосида билим, кўникма ва малакаларни сингдиради, ўқувчилар эса уни фаол ўзлаштириб олади. Билдириш, билиш мураккаб, кийин, зиддиятли жараёндир. Бу жараёнда инсон психикасига тегишли сезги, идрок, хотира, ҳаёл, диққат, тасаввур, тафаккур ва нутқ каби жараёнлар фаол иштирок этади ва муҳим роль ўйнайди. Таълим бериш, ёшларга билим бериш, уларда кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, яъни ҳақиқатларни оча олишга қодир бўлган жиддий мантикий тафаккурни тарбиялашдир.

4-шакл

Таълим жараёнида ўқитувчи билим бериш билан чекланмайди, у ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятига ҳам раҳбарлик қилади, ўқувчиларда мустақиллик, ижодкорлик қобилиятларини ўстиради ва шу тариқа ўрганилаётган нарсанинг онгли равишда ўзлаштириб олишга эришилади, материални идрок қилишлари ва тушуниб олишлари билан бирга, уни пухта эсда сақлаб қолишлари тўғрисида ҳам ғамхўрлик қилади.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини ташкил қилиш мақсадида ўқув ишларни олиб борар экан, аввало таълим жараёни орқали уч вазифани, яъни билим бериш орқали уч мақсадни хал қилиш лозимлигини унутмаслиги керак. Бу мақсадлар ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятини бирлаштиради:

1. Талимий мақсад – ўқув материалининг мазмунини билиш, яъни ушбу фанга тегишли илмий билимларни ўзлаштириш ва амалиётга татбиқ қила олишдир.

2. Тарбиявий мақсад – фан асосларини ўзлаштириш орқали унинг мазмунида ётган ғоялар, дунёқарашлар таъсирида ўзининг шахсий сифатларини, имон - эътиқодларини шакллантиришдир.

3. Ривожлантирувчи мақсад – таълим жараёни таъсирида шахснинг аклий камолатини, билиш қобилиятини, ўқишга, меҳнатга бўлган муносабатини ривожлантиришдан иборат.

Бу мақсадларни амалга ошириш натижасида ўқувчи - ўқувчида мустақил ишлаш истеъдоди пайдо бўлади. Уни ўйлашга ўргатади, таълим жараёнида тафаккур ҳукмронлик қилади.

Бу боғлиқликни, аввало, таълимни амалга оширишнинг қуйидаги боскичларида кўришимиз мумкин.

Биринчи боскич – ўқув материалларини идрок қилишдан иборат. Бунда ўқувчилар таълимнинг мазмуни билан танишиб, ўзининг билиш вазифалари нималардан иборат эканлигини тушуниб оладилар. Бунда сезги, идрок, тасаввур каби жараёнлар фаол иштирок этади.

Иккинчи боскич – улар ўқув материалларини тушуниб оладилар, унинг моҳиятини англайдилар ва умумлаштирадилар. Натижада уларда янги билимлар пайдо бўлади. Бунинг учун улар *анализ, синтез, таккослаш, хулоса чиқариш*дан фойдаланадилар.

Учинчи боскич – янги билимлар, машқлар, мустақил ишлар ўқитувчининг кўшимча изоҳлари орқали мустаҳкамланади.

Тўртинчи боскичда – улар ўзлаштириб олган билимларни имкониятга қараб амалиётга татбиқ қиладилар.

Буларни билиш орқали ўқитувчи таълим-тарбия жараёнини самарали бошқариши мумкин. Шунинг учун ўқув жараёнининг ҳамма боскичларида ўқитувчи етакчилик ва бошқарувчилик ролини ўйнайди. Ўқитиш жараёни билиш фаолиятининг муҳим тармоғи сифатида катор вазифаларни бажаради. Жумладан:

1. Ўқувчи ва ўқувчиларда билим кўникмалари ва малакаларини ҳосил қилади.

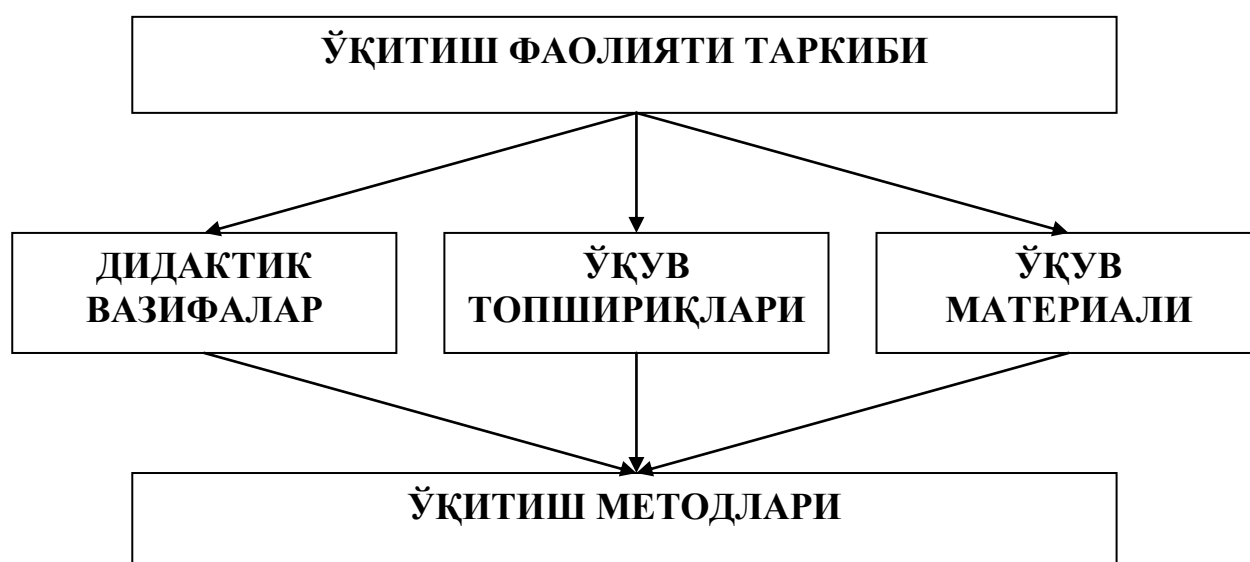
2. Уларда дунёқараш, ишонч ва эътиқодларини ўстиради.

3. Ёшларни муайян даражада ўқимишли, муайян тарбияли кишилар бўлиб етишишларига, қобилият ва истеъдодларини ўстиришга эришилади.

Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш учун ўқитувчида ўз касбига лаёқат бўлиши лозим. Лаёқатлилик педагогик меҳнатни муваффақиятли бажаришга қодир бўлишдир. Бу, аввало, педагогик касбнинг ижтимоий роли ва заруриятини яққол тасаввур қила олишда кўринади. Бундан ташқари ўқитувчи ҳар бир ўқувчига қизиқиб қараши, унинг эҳтиёж ва хусусиятларини тушуна билиши лозим.

Юқоридаги фикрлардан умумий хулоса чиқарадиган бўлсак, **таълимнинг ўзига хос хусусияти унинг тарбиявий характерга эга эканлигидир**. Ҳар қандай тарбия асосида билим мавжуд бўлганидек ҳар қандай таълим ўзида маълум тарбиявий таъсирга мужассамлаштиради. Билимларнинг ўқувчининг фақат фикрлаш қобилиятига эмас, балки ички кечинмаларига, ҳис-туйғуларига, фазилатларига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Айниқса, гуманитар фанларни ўрганиш ўқувчи - ўқувчининг маънавиятини шаклланишида аҳамиятлидир. Шунинг учун таълим муассасалари тарихан фақат илм масканларигина бўлиб қолмасдан, балки тарбия ўчоқлари сифатида ҳам қабул қилинган. Таълим ва тарбия бир жараённинг икки томони бўлиб, бири-бирини тўлдириб келади. Билим бу куч-қудрат, ана шу куч-қудрат маънавияти етук инсон қўлида ривожланишга хизмат қилади. Маънан қашшоқ инсон бу қудратдан ноўрин фойдаланиши ва жамиятга зиён етказиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бундай ҳолатлар тарихда жуда кўп маротаба такрорланган ва бу исбот талаб қилмайдиган аксиомага айланган. Демак, таълим албатта тарбиявий асосга эга бўлиши ва ўқувчиларга фақат билим бериш билан чекланиб қолмаслиги, балки тарбиялашдек мураккаб жараёни ҳам ўз зиммасига олиши лозим.

6-шакл

Таълим жараёни таъсирида ўқувчи ўқувчининг ақлий камолотини, билиш қобилиятини, ўқишга, меҳнатга бўлган муносабатини ривожлантириш ва янги поғонага кўтариш асосий масалалардан биридир. Айнан таълимнинг

ривожлантирувчи хусусиятини икки даражага ажратиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Зарурий ривожланиш. Бу ўқувчи тайёргарлигидаги мавжуд даража, бошқача қилиб айтганда, ўқувчидаги бор даража, яъни ўқувчининг бугунги ўқув жараёнигача бўлган тайёргарлик даражасидир. Бу даража ўқувчининг ишни мустақил бажара олиши билан характерланади.

Юқори даражадаги ривожланиш. Бошқача қилиб айтганда, шу дарс давомида кўтарилиш керак бўлган даражадир. Бу ўқувчининг ҳозирча қила олмайдиган, лекин кўмак воситасида эплай оладиган ишдир. Ўқувчи ана шу ўзи учун янги бўлган ва бажаришга кучи етадиган вазифани бажариш давомида иккинчи даражага кўтарилади. Лекин бу вазифа ўқувчининг тараққиёт зонасида жойлашган бўлиши шарт, акс ҳолда ривожланишга эришиш қийин. Яқинлашиб қолган тараққиёт зонасига кирган ҳар нарса таълим жараёнида зарур ривожланиш даражасига ўтади.

Шундай қилиб, яқинлашиб қолган тараққиёт зонаси ривожланишдан илгарилаб кетадиган таълим воситасида яратилади. Таълимнинг ҳар бир босқичи тараққиётнинг эришилган босқичига таянади ва муайян босқични кўзлаган ҳолда навбатдаги босқични тайёрлаб беради.

Демак, таълимнинг яна бир зарурий хусусиятларидан бири унинг ривожлантирувчи хусусиятга эга эканлигидир.

Таълимнинг ана шу юқорида санаб ўтилган хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ва уларга амал қилган ҳолда ўқув жараёнини ташкил қилиш шубҳасиз таълим самарадорлигини оширади.

Таълим жараёнида белгиланган мақсадга эришиш учун бир қатор вазифаларни бажариш лозим. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўқувчиларда билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш.
2. Ўқувчиларда дунёқарашни, ишонч ва эътиқодларини ўстириш.
3. Ўқувчиларнинг маънавиятини бойитиш ва тарбиялаш.

4. Ёшларнинг ички имкониятларини, қобилиятларини ва истеъдодларини очиш ҳамда ўстириш.

Ушбу вазифаларни бажаришда **дифференциялашган ёндашувнинг** аҳамияти бекиёсдир. Чунки, **дифференциация** (яъни *якка ҳолдаги ёндошув*) ўқувчи шахсини чуқурроқ ўрганишга, кучли ва заиф томонларини аниқлашга ёрдам беради. Ўқувчи ва ўқувчи шахси чуқурроқ ўрганилгандан кейингина унга мос бўлган методлар танлаб олиниши мақсадга мувофиқ. Барча ўқувчилар учун умумий методлар қўллаш таълимни кўр-кўрона олиб бориш билан баробар ва бу ҳолда таълимнинг самарасини жуда паст даражага эга бўлади. **Таълимни дифференциациялаш** муаммоси ҳозирги даврда ривожланган мамлакатларда маълум даражада ўз ечимини топмоқда ва айтиш керакки, бу ечимлар ижобий ютуқларни қўлга киритишга ёрдам бермоқда.

Таълимда ёшларни билим, кўникма, малакалар билан қуроллантириш, уларнинг қобилияти ва истеъдодларини ривожлантириш жараёнида баҳолаш ва билимларни текшириб туриш муҳим аҳамият касб этади. Баҳолаш таълим тизимида фойдаланилаётган методлар қанчалик самарали эканлигини, ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини аниқлашга ёрдам беради.³

Албатта таълим тизимини самарали бўлиши педагог кадрларнинг тайёргарлик даражасига ҳам боғлиқ. Педагог биринчи галда ўз касбини сезиши, ҳурмат қилиши, ўқувчига катта қизиқиш ва меҳр билан қарashi, жамият олдидаги ўзининг катта масъулиятини ҳис қила олиши шарт. Педагог ҳар бир ўқувчининг билими ва тарбияланганлик даражасини аниқлай олиши ва ҳисобга олиши, ўқув материалларини тўғри танлай билиши, таҳлил қила олиши ва умумлаштира билиши педагогик маҳорат учун зарур бўлган таълим усуллари, воситалари ва шакллари мукамал билиши, ўқувчига нисбатан талабчан бўлиши педагогик вазиятга қараб улардан ўринли фойдалана олиши, ўз фаолиятини таҳлил қила олиши ва хулосалар чиқара олиши керак.

Ўқув жараёнида таълим олувчилар ва педагоглар ўртасида ўзига хос муносабатлар ўргатилиб бу жараён икки томоннинг биргаликдаги фаолияти натижасида боради. Шунинг учун ҳам таълим жараёни икки томонлама характерга эга дейилади. Педагоглар ва ўқувчиларнинг фаоллик даражаси таълим жараёнининг самарасини белгилайди. Албатта бу жараёнда педагог йўналтирувчи сифатида майдонга чиқади. Педагог аниқ мақсадни кўзлаб режа ва дастур асосида билим, кўникма ва малакаларни шакллантиради. Ўқувчилар эса уларни фаол ўзлаштириб олишлари керак. Таълим жараёнида педагог ўргатиш,

³ Педагогика профессионального образования. Под ред. В.А.Сластенина. – Москва, “Академия”, 2005, с. 37-48.

билим, малака, кўникма ҳосил қилиш вазифасини бажарса, ўқувчилар ўзлаштириш жараёнини ўз бошидан кечирадilar. Бу мураккаб психик жараён бўлиб, сезги, идрок, тасаввур, тафаккур кабилар иштирокида боради. Ўқиш ўқувчиларнинг ўзлаштириш, билиш қобилиятлари, фикрлаш операциялари ва ҳаракатларини, кўникма ва малакаларини ҳосил қилиш жараёнидир. Бу пассив томошабинлик жараёни эмас, балки ўқувчига номаълум бўлган ҳақиқатларни очиб берадиган фаол, ижодий фаолият, билим кўникма ва малакаларни шакллантириш жараёнидир.

Билим ва кўникмаларни таркиб топтириш нақадар зарур бўлса-да, ҳозирги дидактика ана шу соҳа билангина чекланиб қолмайди.

Эндиликда ўқувчиларни камол топтиришда керакли натижалар берадиган ўқиш жараёнининг илмий асосларини ишлаб чиқиш зарурияти туғилди. Ўқувчи ва ўқувчиларнинг камол топиши таълим-тарбия жараёнида амалга ошириш сабабли билим ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган дидактик принциплар маълум натижани беради. Аммо вазифа фақат қандайдир натижаларга эришиш эмас, балки ўқувчиларни камол топтириш учун ўқитишнинг энг юқори самарадорлигини таъминлашдан иборатдир. Бунинг учун эса ўқув жараёнининг янги тузилишини ишлаб чиқиш керак. Мана шундай муҳим масаланинг кўриб чиқилиши ўқув муассасасидаги таълим-тарбиянинг бирлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўз-ўзидан аёнки, мазкур вазифани амалга ошириш зарурий илмий асосларни яратиш соҳаси бўлган дидактика, яъни **таълим-тарбия назариясига** тааллуқлидир.

Ўқитиш назарияси билимлар, маълумотлар ва далилларнинг катта захирасига эга, уларнинг бир қисми тизимлаштирилган, бир қисми мажму ёндашув тамойили асосида тартибга солинган.

Ўқитиш жараёнининг ички тузилишнинг таркибий қисмлари — мақсадли рағбатлантириш, мазмунли ўқитишнинг шакл ва услубларининг ажратилиши алоҳида аҳамият касб этади.

Педагогик ечимларнинг танлаш назариясини ишлаб чиқишнинг методологик асоси — ўқитиш жараёнида мавжуд барча қонуниятларни ҳисобга олиш билан мунтазам алоқада бўлади. Бошқача айтганда, ўқитиш жараёнининг мавжуд ҳамма қонуниятларини биргаликда ҳисобга олиш билангина таълим масалаларини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Ўқитиш қоидадагидек бўлиши учун ҳар бир ўқувчи билимларни ўзининг ҳақиқий ўқиш имкониятларига мувофиқ даражада ўзлаштириши ва тарбияланиши керак бўлади.

Ўқитиш рисоладагидек бўлиши учун ўқувчи ва педагогларнинг аудитория ҳамда уйда мустақил бажариладиган топшириқлар вақтининг ўзлари учун гигиеник ва физиологик жиҳатдан белгиланган нормаларга эга бўлиши керак.

Режалаштиришни оптималлаштиришнинг асосий йўллари ўқитишнинг вазифаларини, таълим бериш, тарбиялаш билан биргаликда лойиҳалашга мажму ёндошиш ҳамда ўқитиш вазифаларини у амалга оширадиган системасининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда муайянлаштиришдир.

Педагогик жараёни режалаштиришда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: *ўқитиш мазмунининг қўйилган вазифаларини онг*

муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган ўзига мос вариантини танлаш; ўқитишнинг қўйилган вазифаларни белгиланган вақт ичида муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган усуллари ва услубларини танлаш; масалаларни муваффақиятли ҳал қилишни, шу жумладан, ўқувчиларга табақали ёндашишни таъминлайдиган ташкилий шакллари танлаш.

Ҳозирги пайтда таълимнинг муҳим жиҳатлари – таълим мазмунини бошқатдан ишлаб чиқиш, муаммоли камол топтирувчи ўқитиш, ўқувчиларнинг ўқишини янада фаоллаштириш, янги ўқитиш усуллари яратиш, ўқув материални ташкил қилиш ва уни структуралаштириш каби муаммолар жадал ўрганилмоқда.

Таълим мазмунининг ишлаб чиқилган назариясида қуйидаги қоидалар талқин қилинган.

Таълим мазмунида жамиятнинг маънавий ва моддий элементлари, шу жумладан: табиат, жамият ва инсон ҳақидаги билимлар, ижодий фаолият тажрибаси, инсоннинг муносабатлари, бошқариш фаолияти, ҳудудий ва ҳаётий ифодаланиши лозим.

Таълимнинг мазмуни умумий, политехник ва касбкорлик компонентларининг бирлигини акс эттириши керак.

Таълим мазмуни муайян ёшга қаратилган бўлади ва жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади.

Таълим мазмунидаги ажратилган тўрт компонент ҳажми ва мазмунига кўра ўзаро айнан мувофиқ бўлиши керак.

Таълим назариясидан муаммоли ўқитишни жорий этиш, шунингдек, ўқув жараёнини табақалаштириш ва индивидуаллаштириш йўллари излаш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда.

Муаммоли ўқитишнинг таълим назариясида ишлаб чиқилган асосий ғояларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

– таълимий билишни илмий билишга мувофиқ моделлаштириш ғояси, яъни муаммоли вазиятни вужудга келтириш — гипотезани олға суриш — гипотезани концепцияга айлантириш — концепцияни ҳал қилиш — уни тасдиқлаш ёки рад этишдек зарур ҳалқаларни ўз ичига олган.

– ўқувчиларнинг ижодий имкониятлари ва қобилиятларини ривожлантириш, уларда тадқиқотчиликка оид ижодкорлик ва изланувчанлик кўникма ва малакаларни тарбиялаш ғояси.

– муаммоли ўқитиш назариясида катор қонуниятлар ифодаланади ва тажриба йўли билан асосланадики, улардан муаммоли дарс ўтиш билан муаммоли ўргатишнинг бирлиги ва бир-бирини тақозо этиши, ўқувчиларнинг тайёрлик даражаси билан муаммоли ўргатиш даражасининг мувофиқлиги каби қонуниятларни ажратиш мумкин.

Дидактикада ишлаб чиқилган ўқувчиларнинг билиш фаоллигини фаоллаштириш назарияси муаммоли ўқитиш назариясига жуда яқин.

Фаоллик назариясининг асосий ғояси ҳам махсус ташкил этилган таълим муҳитида ўқувчиларнинг фаоллигини тобора ошириб боришдан иборатдир.

Ишлаб чиқилган фаоллик назарияси ўқув жараёнида билимларни ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва қўллаш (муаммоли ва репродуктив)

усулларини ўрганиш бўйича ташкил этиладиган ўзини-ўзи бошқариладиган фаолликдан иборат.

Мазкур қонуниятлар асосида муҳим аҳамиятга молик назарий қоидалар, фаоллаштириш воситалари мажмуи, таълимнинг мазмуни, ўқитишнинг шакл ва услублари мақсадга мувофиқ ўз-ўзини бошқарадиган жараён сифатида ташкил қилишни таъминлаши учун улар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

— таълимнинг ҳамма босқичларида ўқувчиларда ўқитишнинг ички мотивларини кўзғатиш ва ривожлантириш;

— ўқувчиларнинг ўз олдларига тегишли мақсадларни қўйиш ва келгусидаги фаолиятларини режалаштиришга рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш;

— ўқувчиларда ахборотларни қайта ишлашга доир таълимий ва ақлий кўникмаларнинг шаклланишини таъминлаш;

— ўқувчиларнинг ўрганиш-билиш мақсадларига эришиш учун жисмоний, ахлоқий ва ирода кучларини ошириш;

— таълим-тарбия жараёнида назорат ва ўз-ўзини бошқариш орқали ўқувчилар ўзларининг ўқув-билиш фаоллигини баҳолашини таъминлаш. Шу қоидаларга риоя қилинса, таълим-тарбия самарадорлиги янада ошади.

Таълим-тарбия жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафкуравий тузилиши мазмунини белгилайдиган масалаларни қал қилади. Шунинг учун оиладаги ёки жамоадаги, таълим-тарбия муассасаларидаги, ишлаб чиқаришдаги мақсадга мувофиқ ёки тасодифий тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлади, чунки ҳар қандай тарбия ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади ва кишининг ижтимоий моҳиятини оширишга йўналтирилган бўлади.

“Ижтимоий тарбия” иборасидан анча тор маънода шахсга таъсир кўрсатишнинг махсус тузилган ижтимоий институтларда амалга ошириладиган, оиладаги ва яқин атроф-муҳитдаги тарбиядан фарқли жараёни ифодалаш учун фойдаланилади.

“Таълим ва тарбия” тушунчасининг қайси бири кенгроқ маънога эга эканлиги хусусидаги баҳс самарасиздир, чунки ҳамма гап уларнинг қайси мақсадда қўлланишидир. Адабиётларда кўп учрайдиган **«таълим»** ва **«тарбия»** сўзларини педагогик жараёнинг қарама-қарши томонларини ифодалаш учун қўлланиши унчалик тўғри эмас. Бинобарин, таълим билим беришнинг мақсадга мувофиқ жараёни сифатида доимо муайян шахсларни тарбиялашни ўз ичига олади. Тарбиянинг йўналиши эса, ҳатто, таълимнинг мазмуни ва савияси билан расман бир хил бўлса ҳам принцип жиҳатдан турличадир.

Таълим-тарбия муассасаларида амалга ошириладиган чуқур педагогик жараён сифатидаги тарбия ҳақида гапириш унинг фақат бир томонини – касбий жиҳатини кўрсатишни билдиради.

Тарбия ҳамма вақт халқ орасидаги ҳодиса, ижтимоий ҳаётнинг доимий категорияси ҳисобланган. Тарбия шахсни мақсадга мувофиқ йўсинда шакллантириш, унда фазилатларни таркиб топтириш жараёнидир. Тарбия тарбияни амалга оширувчилар кутадиган натижа мавжудлигини талаб қилади. У

икки турдаги фаолиятни, яъни *шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятни* тақозо этади. Бажарувчилар тарбиянинг ташкилотчилари, шаклланувчи фаолиятни бажарувчилар эса тарбиянинг ёлғиз ёки жамоавий объектлари ҳисобланади.

Тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари унинг икки томони — объект ва субъект жиҳатлари мавжудлигидир. Унинг шакллантирувчи фаолиятларини бажарувчилар ўзлари хоҳласа-хоҳламаса тарбиянинг объекти эканлигида кўринади. Юқорида таъкидланганидек, объектив шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятлар ҳамда уларнинг элементлари ўртасида, шунингдек, ҳар бир фаолиятнинг элементлари ўртасида ички объектив боғланиш ва муносабатлар мавжудлигида намоён бўлади.

Шакллантирувчи ва шаклланувчи фаолиятнинг субъектив томони у ёки бу фаолиятни бажарувчилар — субъектлар ҳисобланади ва тарбиянинг натижалари уларнинг ички ҳолатига, эгаллаган шахсий хусусиятлари, қизиқишлари, эҳтиёжлари ҳамда қобилиятларига боғлиқ бўлади.

Тарбия баъзан тўпланган билимларни, фаолият тажрибаларини ёш авлодга беришнинг йўли сифатида, баъзан эришилган маънавий маданиятни қайта тиклаш ва ривожлантиришнинг омили сифатида, баъзан ижтимоий муносабатларнинг алоҳида шакли сифатида таърифланади.

Тарбиянинг мақсади — унинг кўзланган натижасидир. У жамият ривожланишининг эҳтиёжларини ўзида акс эттиради ва жамоатчилик ҳамда давлат ҳужжатларида ифодаланади, педагогик таълимотлар ва назарияларда муайянлаштирилади ҳамда батафсил ёритилади.

Тарбиянинг мақсади — шахсни ҳар томонлама ва уйғун камол топтириш, унинг маънавий, ахлоқий-эстетик қадриятларини шакллантириш, юксак даражада уюшган ва шаклланган жамоаларни вужудга келтиришдир. Тарбиянинг мақсадларини **охирги ва оралик, умумий ва муайян, асосий ва йўл-йўлакай мақсадларга** таснифлаш мумкин. Мақсад билан бир қаторда, ҳал қилиниши мақсадга эришишни таъминлайдиган вазифалар ҳам туради.

«Шахсни шакллантириш ва камол топтириш» тушунчаси — шахсни ўсиши, қандайдир янги хусусият ва фазилатларга эга бўлиши жараёнидир. «Шакллантириш» тушунчаси **«тарбиялаш»** тушунчасига нисбатан кенгрок бўлиб, у шахс ва жамоанинг таркиб топишига таъсир кўрсатадиган ҳамма нарсани, шу жумладан, мақсадга мувофиқ жараёнларни ҳам, мақсадга номувофиқ жараёнларни ҳам ўз ичига олади. **«Шакллантириш»** ва **«тарбиялаш»** тушунчалари жиддий чегараланса, инсонни табиат ҳодисалари тарбиялайди, деб бўлмайди. Инсонни фақат кишилар тарбиялайди, табиат ҳодисалари шахсни шакллантириши мумкин, аммо уни тарбиялай олмайди.

Шахс ижтимоий муносабатлар, шу жумладан, тарбия омили, ижтимоий ишлаб чиқариш, маданий, психологик омиллардан иборат ички омилларнинг таъсири натижасида шаклланади,

Шахс шаклланишининг асоси унинг фаолияти бўлиб, бу фаолият доимо ўзини вужудга келтирган ёки ташкил этган шахсга нисбатан шаклланувчи бўлади.

Жамоанинг шаклланиши ҳам ташқи омиллар – ижтимоий муносабатлар, тарбия воситалари ва ижтимоий муҳит ҳамда ижтимоий муносабатлар таъсири натижасида амалга ошади.

Тарбиялаш сингари шакллантиришда ҳам доимо шахсни ва жамоани такомиллаштириш назарда тутилади.

«Такомиллаштиришув» – карама-қаршиликларнинг бирлиги ва курашини тақозо этади, ана шу бирлик ҳамда кураш натижасида рўй берадиган кучланиш, ўз-ҳаракатланишни келтириб чиқаради.

Шахс ва жамоа такомиллашувининг самараси уларнинг ҳолатидаги сифат ўзгаришида намоён бўлади.

Шахс такомиллашувининг манбаи эҳтиёжлар ва уларни қондириш йўллари орасидаги зиддиятлардир. Жамоа такомиллашувининг манбаи ҳам зиддиятлар ҳисобланади. Психологлар жуда кўп зиддиятларни, шу жумладан, шахслар ва жамоаларнинг манфаатлари ўртасидаги, раҳбарларнинг жамоага қўядиган талаблари билан жамоанинг ана шу талабларини бажариш орасидаги зиддиятларни аниқлаганлар. Ана шу зиддиятлар ҳал қилинганда ривожланиш, такомиллашиш содир бўлади.

«Ўқитиш» ва **«ўқиш»** тушунчалари. Ўқиш сўзини дидактиklar ва психологлар илгаридан, ҳозир ҳам турлича шарҳлайдилар. Ўқиш мақсад, мазмун ва ҳаракатлар билан боғлиқ бўлиб, улар ёрдамида ўқувчилар маълум билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштирадilar, ўқиш ўқувчининг фаоллиги натижасида ривожланади, характер касб этади, у турли шаклларда (меҳнат, жамоатчилик фаолияти, китобхонлик, ўйин ва ҳоказо тариқасида) амалга ошиши мумкин, билишга таянади ҳамда индивидуал тажрибага шахснинг хулқида ўзгаришни вужудга келтиради.

Ана шу тушунтиришлардан кейин **«ўқиш»** деган тушунчанинг таърифини келтириш мумкин. Биз ўқиш деганда ўқувчилар воқеликни бевосита ва билвосита билиш давомида маълум билимлар, кўникмалар ва малакалар режали ўзлаштиришнинг мақсадга мувофиқ жараёнини тушунамиз. Бунда ўқиш жараёни маълум даражада кучли мотивлаштиришдан вужудга келади ва унинг натижаси шахсни карашлари, эътиқод, ҳатти-ҳаракатлари, умумий камолотига, қисқаси, унинг хулқига таъсир кўрсатадиган мавжуд билимлар ва кўникмалар захирасининг ортишида намоён бўлади, деб биламиз.

Ўқиш ибораси тасодифий жараён маъносида ҳам, ўқиш жараёнига мунтазам, режали ва бевосита раҳбарлик қилиш маъносида ҳам қўлланилади. Ана шу иккинчи маънодаги ўқиш жараёни нисбатан узок вақт, баъзан кўп йиллар мобайнида ўқитиш жараёни билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Шунини ҳисобга олиб мазкур иккала жараённи кўпинча умумий ном билан таърифлаймиз ва **ўқитиш-ўқиш жараёнларини таълим жараёни**, деймиз. Бу жараёнда фақат ўқиш билан ўқувчилар маълум миқдордаги билим ва кўникмаларни ўзлаштиришга ёрдам берадиган шарт-шароитларни яратиш билан боғлиқ ҳаракатлар эмас, балки ана шу шароитлардан тўғри фойдаланишни назорат қилиш элементлари ҳам намоён бўлиб, улар бир бутунни ҳосил қиладилар.

Педагог ўқувчилар ишининг боришини кузатиш ва улар эришган натижаларни баҳолаш асосида ўзининг кўрсатмалари, йўналтирувчи саволлари, тегишли тушунтиришлари ва ҳоказолар билан ўқувчиларнинг ўқув фаолияти жараёнига тузатишлар киритади. Шунга кўра **таълим биринчидан ўқишни, иккинчидан ўқитишни, яъни ўқишни ва шу билан бирга уни назорат қилиш ҳамда тузатиш тадбирларини ўз ичига олади, дейиш мумкин.**

Ўқитиш ғоятда мураккаб иш, бунинг далили сифатида шуни айтиш жоизки, педагогнинг таълим жараёнидаги раҳбарлик ролини таъминлашга уриниши ва ҳаракатларини сақлашга интилиши ўртасидаги таълимга хос диалектик зиддият аслида юксалишнинг манбаидир. Шунингдек, ўқитишда деярли ҳамма вақт унинг тарбиявий жиҳатлари яққол билиниб туради.

Хулоса қилиб айтганда, таълим мақсад, мазмун, ўқитувчининг шахси, ўқувчилардаги дастлабки билимларнинг характери, ўқитишнинг методик-техник базаси ва бошқа омиллар билан белгиланади.

3.2. ДИДАКТИКАНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ (КАТЕГОРИЯЛАРИ)

Ўқитиш назарияси билимлар, маълумотлар ва далилларнинг катта захирасига эга, уларнинг бир қисми тизимлаштирилган, тартибга солинган.

Ўқитиш жараёнининг структуравий компонентлари – мақсадли рағбатлантириш – мотивлаштириш мазмуни, ҳаракати, ўқитишнинг шакл ва методларининг ажратилиши алоҳида аҳамият касб этади. Мана шу компонентларнинг ажратилгани ўқитувчи билан ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти қонуниятларининг табиатини чуқурроқ тушуниш имконини беради.

Педагогик ечимларни танлаш назариясини ишлаб чиқишнинг методологик асоси – ўқитиш жараёнининг мавжуд барча қонуниятларини ҳисобга олиш фикри билан мунтазам алоқада бўлади. Бошқача айтганда ўқитиш жараёнининг мавжуд ҳамма қонуниятларини, албатта, комплекс ҳолда ҳисобга олиш билангина таълим муассасаларини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Педагогик ва психологик шарт-шароитларни аниқлаш асосида ўқитишнинг оптималлиги мезонларининг асослари таркиб топтирилган ва уларнинг энг аҳамиятлилари қуйидагилардан иборат:

- ўқитиш оптимал бўлиши учун ҳар бир ўқувчи ўзининг ҳуқуқий ўқиш имкониятларига мувофиқ даражада ўзлаштириши, тарбияланиши ва камол топиши шарт;

- ўқитиш оптимал бўлиши учун ўқувчилар ва ўқитувчилар дарсдаги синфдан ёки аудиториядан ташқари бажариладиган ишлар вақтининг ўзлари учун гигиеник жиҳатдан белгиланган нормасига эга бўлиши керак.

Режалаштиришни оптималлаштиришнинг асосий йўллари ўқитишнинг вазифаларини таълим бериш, тарбиялаш ва камол топтириш билан биргаликда лойиҳалашга комплекс ёндашиш ҳамда ўқитиш вазифаларини у амалга ошадиган тизимнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда муайянлаштиришдир.

Ишни режалаштиришда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: – ўқитиш мазмунининг қўйилган вазифаларини энг муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган оптимал вариантини танлаш;

- ўқитиш жараёнида қўйилган вазифаларни белгиланган вақт ичида муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган метод ва воситаларни танлаш, ўқувчиларга табақали ёндашишни таъминлайдиган ташкилий шакллари танлаш.

Ҳозирги пайтда таълимнинг муҳим жиҳатлари, масалан, таълимнинг мазмунини ишлаб чиқиш ва танлаш, муаммоли – камол топтирувчи ўқитиш, ўқувчиларнинг ўқишини фаоллаштириш, ўқитиш методлари ва уларнинг таркибий қисмлари: ўқувчилар ўқув билим фаолиятининг методлари, ўқув материални ташкил қилиш, структуралаштириш ва ҳақозолар жадал ўрганилмоқда.

Таълим мазмунининг ишлаб чиқилган назариясида қуйидаги муҳим қоидалар талқин қилинган:

- таълим мазмунида жамиятнинг маънавий ва моддий элементлари, шу жумладан, табиат, жамият ва инсон ҳақидаги билимлар, ижодий фаолият тажрибаси, инсоннинг муносабатлари, бошқариш фаолияти, ҳуқуқи ва ҳаёти ифодаланиши лозим;

- таълимнинг мазмуни умумий, политехник ва касбкорлик компонентларининг бирлигини акс эттириши керак;

– таълимнинг мазмуни ўқувчиларнинг ёшидан ва жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади;

– таълимнинг мазмунидаги ажратилган тўрт компонент ҳажми ва мазмуни бўйича ўзаро айнан мувофиқ бўлиши керак.

Таълим мазмуни ривожланишининг ҳозирги босқичдаги таълимни компютерлаштириш масаласи ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўқувчиларни замонавий ҳисоблаш техникасидан фойдаланишга доир билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш, ўқув жараёнида компютерларнинг кенг қўлланишини таъминлаш жамиятда бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим вазифаларидан биридир. Мана шу вазифани амалга ошириш юзасидан педагогика фанида барча таълим тизимида электрон ҳисоблаш микропроцессор техникасини татбиқ этишнинг иккита асосий йўналиши ишлаб чиқилмоқда.

Буларнинг биринчиси – таълим муассасасидаги таълимнинг мазмунига ўқувчилар тайёргарлигининг компоненти сифатида дастурлаштириш асосларини ва ҳисоблаш техникасини жорий этиш; иккинчиси – таълим муассасасида электрон ҳисоблаш машиналаридан таъминлаш таълимининг воситаси сифатида фойдаланишдир.

Педагогика фани таълим муассасасининг ЭҲМлардан фойдаланишдаги тажрибаларини ўрганиши ва умумлаштириши: ялпи компютер саводхонлигига жавоб берадиган ягона дастурлаштириш курсини яратиш; дастурлашни ўргатиш бошланадиган муддатни ва курснинг ҳажмини белгилаш, таълим муассасасида ўрганиладиган алгоритм тилини танлаш, таълимни машина базасидан фойдаланиш асосларини ишлаб чиқиши ва бошқа вазифаларни адо этиши керак.

Таълим назариясига муаммоли – камол топтирувчи ўқитишни жорий этиш, шунингдек, ўқув жараёнини табақалаштириш ва индивидуаллаштириш йўллари излаш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда.

Муаммоли – камол топтирувчи ўқитишнинг педагогик назариясида ишлаб чиқилган асосий ғояларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

– таълимий билишни илмий билишга мувофиқ моделлаштириш ғояси, яъни муаммоли вазиятни вужудга келтириш:

– фаразни олға суриш – фаразни асослаш – фаразни ҳал қилиш – уни тасдиқлаш ёки рад этишдек зарур бўғинларни ўз ичига олган муаммоли ўқитиш;

– ўқувчиларнинг ижодий имкониятлари ва қобилиятларини ривожлантириш, уларда тадқиқотчилик йўсинидаги кўникма ва малакаларини ўстириш ғояси.

Муаммоли ўқитиш назариясида қатор қонуниятлар ифодаланди ва эксперимент йўли билан асосланадики, улардан муаммоли дарс ўтиш билан муаммоли ўргатишнинг бирлиги ва бир-бирини тақозо этиши, ўқувчиларнинг тайёргарлиги даражаси билан муаммоли ўргатиш даражасининг мувофиқлиги каби қонуниятларни ажратиш мумкин.

Дидактикада ишлаб чиқилган ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш назарияси муаммоли – камол топтирувчи ўқитиш назариясига жуда яқиндир.

Фаоллик назариясининг асосий ғояси ҳам махсус ташкил этилган таълим муҳитида (ўқитишнинг мазмуни, шакллари ва методлари билан) ўқувчиларнинг фаоллигини тобора ошириб боришдан иборатдир.

Ишлаб чиқилган фаоллик назарияси ўқув жараёнида билимларни ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва қўллашнинг (муаммоли ва репродуктив) усулларини ўрганиш бўйича ташкил этиладиган ўзини-ўзи бошқарадиган фаолликдан иборатдир.

Мазкур қонуниятлар асосида амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик назарий қоидаларни ифодалаш мумкин.

Фаоллаштириш воситалари тизими, таълимнинг мазмуни, ўқитишнинг шакл ва методлари ўқитишнинг асосланган, мақсадга мувофиқ ўз-ўзини бошқарадиган жараён сифатида ташкил қилишни таъминлаш учун улар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- таълимнинг ҳамма босқичларида ўқувчиларда ўқитишнинг ички мотивларини кўзғатиш ва ривожлантириш;
- ўқувчиларда ўз олдиларига муайян мақсадларни қўйиш ва келгусидаги фаолиятларини режалаштиришга рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш;
- ўқувчиларда ахборотларни қайта ишлашга доир таълимий ва ақлий кўникмаларнинг шаклланишини таъминлаш;
- ўқувчиларнинг ўқув-билиш мақсадларига эришиш учун жисмоний ва ахлоқий, иродавий кучларини ошириш;
- таълим жараёнида назорат ва ўз-ўзини бошқариш орқали ўқувчиларнинг ўз ўқув-билиш фаолиятини баҳолашни таъминлаш. Шу қоидаларга риоя қилинса, таълим самарадорлиги янада ортади.

Таълим жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафкуравий структураси мазмунини белгилайдиган масалаларни ҳал қилади. Шунинг учун оиладаги ёки жамоадаги таълим муассасасидаги, ишлаб чиқаришдаги, мақсадга мувофиқ ёки тасодифий тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлади, чунки ҳар қандай тарбия ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади.

Инсон туғилган пайтидан бошлаб у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансуб бўлиб, меҳнат алоқаларининг маълум тизимида тегишли юридик ҳуқуқлардан фойдаланади. Жамиятдаги ўзаро муносабатлар мажмуининг мазмуни ва характери шахс камол топишининг умумий йўналишини ҳал қилувчи йўсинда белгилайди. Ота-оналар ва педагоглар тарбия методларида ўзига хос ўрин тутадилар ҳам, уларнинг мақсадларини, истакларини ва интилишларини пировард натижада жамият белгилайди, унинг у ёки бу ижтимоий гуруҳлари, ҳаётнинг умумий шароитлари, унинг манфаатлари ва идеаллари белгилайди.

“Ижтимоий тарбия” иборасидан анча тор маънода шахсга таъсир кўрсатишнинг махсус тузилган ижтимоий институтларда амалга ошириладиган, оиладаги ва яқин атроф-муҳитдаги тарбиядан фарқли жараёни ифодалаш учун фойдаланилади.

Дидактиканинг асосий таълим ва тарбия (категорияси) тушунчасининг қайси бири кенгроқ маънога эга эканлиги хусусидаги баҳс самарасиздир, чунки ҳамма гап уларнинг қайси мақсадда қўлланишидадир. Адабиётларда кўп

учрайдиган таълим ва тарбия атамаларини педагогик жараённинг қарама-қарши томонларини ифодалаш учун қўлланиши унчалик тўғри эмас. Бинобарин, таълим – билим беришнинг мақсадга мувофиқ жараёни сифатида доимо муайян шахсларни тарбиялашни ўз ичига олади. Тарбиянинг йўналиши эса, ҳатто таълимнинг мазмуни ва савияси билан расман бир хил бўлса ҳам принцип жиҳатдан турлича:

- касбий жиҳатни кўрсатишни билдиради
- инсонпарвар-демократик ёки тоталитар бўлиши мумкин. Таълим-тарбия муассасаларида амалга ошириладиган чуқур педагогик жараён сифатидаги тарбия ҳақида гапириш унинг фақат бир томонини касбий жиҳатини кўрсатишни билдиради.

Тарбия ҳамма вақт халқ орасидаги ҳодиса, ижтимоий ҳаётнинг доимий тушунчаси (категорияси) ҳисобланган. Тарбиянинг ижтимоий табиатини англаш давлат ва халқ тарбияси, жамият ва шахс тарбияси ўртасидаги мақсадга мувофиқ ва тасодифий тарбия ўртасидаги тафовутни, тарбиявий таъсир объектининг ғоят мураккаб тугунини билиш имконини беради.

Тарбия шахсни мақсадга мувофиқ йўсинда шакллантириш, унда фазилатларни таркиб топтириш жараёнидир. Тарбия – тарбияни амалга оширувчилар кутадиган натижа мавжудлигини талаб қилади. У икки турдаги фаолиятни, яъни шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятни бажарувчилар тарбиянинг ташкилотчилари, шаклланувчи фаолиятни бажарувчилар эса тарбиянинг ёлғиз ёки жамоавий объектлари ҳисобланади.

Тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари унинг икки томони-объектив ва субъектив жиҳатлари мавжудлигидир. Унинг шакллантирувчи фаолиятларини бажарувчилар ўзлари хоҳласа-хоҳламаса тарбиянинг объекти эканлигида кўринади. Юқорида таъкидланганидек, объектив шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятлар ҳамда уларнинг элементлари ўртасида, шунингдек, ҳар бир фаолиятнинг элементлари ўртасида ички объектив боғланиш ва муносабатлар мавжудлигида намоён бўлади.

Шакллантирувчи ва шаклланувчи фаолиятнинг субъектив томони у ёки бу фаолиятни бажарувчилар — субъектлар ҳисобланади ва тарбиянинг натижалари уларнинг ички ҳолатига, эгаллаган шахсий хусусиятлари, қизиқишлари, эҳтиёжлари ҳамда қобилиятларига боғлиқ бўлади.

Тарбия баъзан тўпланган билимларни, фаолият тажрибаларини ёш авлодга беришнинг йўли сифатида, баъзан эришилган маънавий маданиятни қайта тиклаш ва ривожлантиришнинг омили сифатида ва баъзан ижтимоий муносабатларнинг алоҳида шакли сифатида таърифланади.

Тарбиянинг мақсади унинг кўзланган натижасидир. У жамият ривожланишининг эҳтиёжларини ўзида акс эттиради ва жамоатчилик ҳамда давлат ҳужжатларида ифодаланади, педагогик таълимотлар ва назарияларда муайянлаштирилади ҳамда батафсил ёритилади. Синфий жамиятда тарбиянинг мақсади ҳукмрон синфлар томонидан белгиланади ва баён қилинади. Масалан, қулдорлик даврида – тарбиянинг мақсади қулларни бўйсундириш ва бостириб туришга лаёқатли жангчилар ҳамда лашкарбошиларни; феодализм даврида

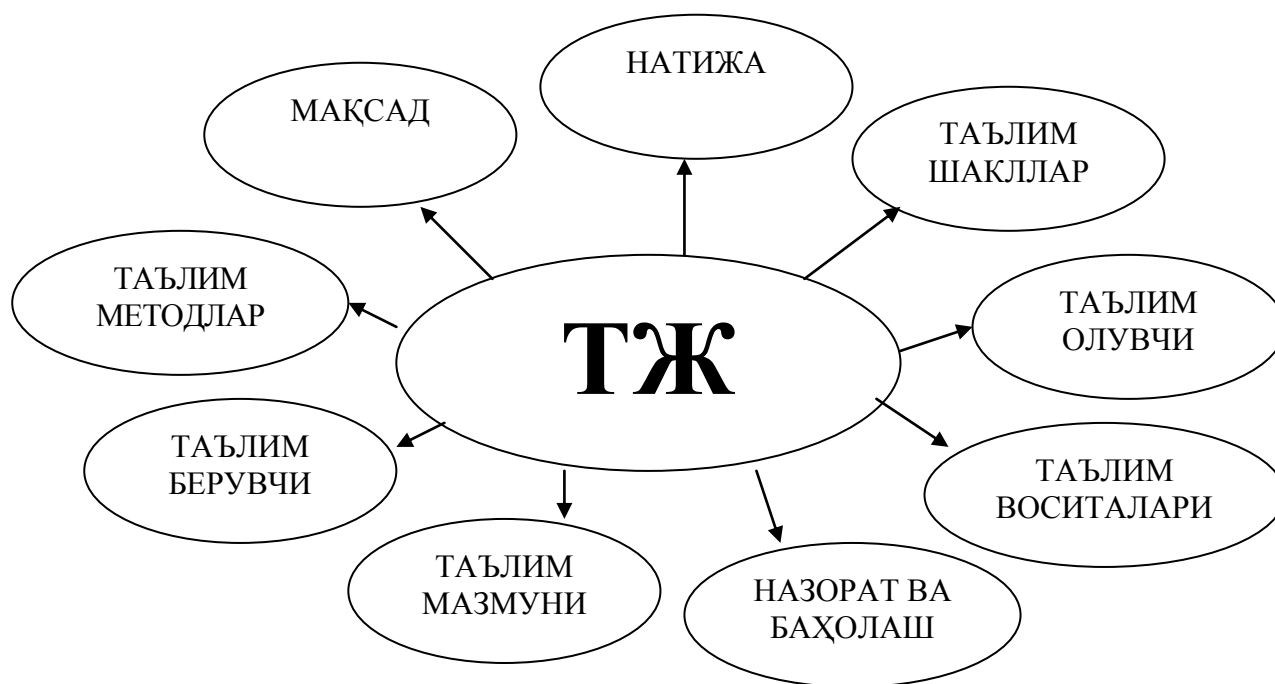
феодал рицарлар; буржуазия даврида ишбилармонлар ва бизнесменларни тайёрлашдан иборат бўлган.

Ҳозирги кунда эса тарбиянинг мақсади - шахсни ҳар томонлама ва уйғун камол топтириш, унинг маънавий ахлоқий-эстетик қадриятларини шакллантириш, юксак даражада уюшган ва шаклланган жамоаларни вужудга келтиришдир. Тарбиянинг мақсадларини охириги ва оралик, умумий ва муайян, асосий ва йўл-йўлакай мақсадларга таснифлаш мумкин. Мақсад билан бир қаторда, ҳал қилиниши мақсадга эришишни таъминлайдиган вазифалар ҳам туради. Масалан, тарбиянинг умумий мақсадини рўёбга чиқариш, яъни шахсни ҳар томонлама камол топтириш учун ақлий, ахлоқий, ғоявий-сиёсий, эстетик, меҳнат ва жисмоний тарбия вазифаларини амалга ошириш зарур.⁴

Билиш фаолиятининг **таълим жараёни** – маълумот мазмуни ҳамда унга оид фаолият усуллари, ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини ўзлаштириши учун ўқитиш ва ўқиш фаолиятларининг реал алоқалашуви, сабабиятли боғланиш, бир-бирига мувофиқлашуви асосида таълимнинг звенолар ва цикллар шаклда макон ва замонда ҳаракатланадиган мақсадга мувофиқ фаолиятдир. Буни қуйидагича тавсифлашимиз мумкин.

1-шакл

Таълим жараёни

БИЛИМ, КЎНИКМА ВА МАЛАКА

БИЛИМ – инсоннинг ўқиш, кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳид билиш кабилар орқали олинган, ўзлаштирилган ва миёда сақланиб қолинган маълумотлар тўплами.

⁴ Р.Мавлонова, Н. Вохидова, Н.Рахмонкулова. Педагогика назарияси ва тарихи. Дарслик. –Т.: 2010, 60-65-бетлар

Кўникма – ўзлаштирилган билимларни амалда машқ қилиш ва такрорлаш натижасида бажариладиган ҳаракатлар йиғиндиси.

Малака – ўзлаштирилган назарий билим ҳамда амалий кўникмаларнинг автоматлашган ҳолда бажариладиган хатти-ҳаракатлар мажмуи.

Таълим жараёнида фақат **индуктив анализ**, яъни айрим-айрим олинган билимларнинг умумлашган билимларга айланиши, ёки бошқача қилиб айтганда, осондан-қийинга, оддийдан мураккабга ўтиш принципига кечиши билан чекланмай, хусусий ўзига хосликларни **дедуктив** равишда ажратиб чиқариш жараёнини тўлиғича кўрсаткичлари билан биргаликда кўриш ҳоллари ҳам учрайди.

Ўқитувчилар амалга оширадиган таълим жараёнини икки томонлама тасаввур этиш мумкин. Биринчидан, дарс давомида ўқитувчи ахборот воситаси сифатида таълим шаклини амалга оширади. Иккинчидан, ўқувчиларнинг дарс пайтида ва дарсдан ташқарида амалга ошириладиган ўқув ишлари тарзида юз беради.

Таълим жараёни бевосита ўқитувчи раҳбарлигида мустақил амалга оширилганида ўқувчилар ўқитувчи томонидан таҳлил этилган ўқув вазифаларини ҳал этиш тадбирларини бажарадилар. Ўқитувчининг доимий назорати остида ўқув фаолиятини вақти-вақти билан тўғрилаб борадилар. Ўқитувчи раҳбарлигида ўқув фаолияти натижаларини таҳлил этадилар.

Демак, таълим жараёни ўзаро узвийликда бўлган қуйидаги асосий қисмларнинг мажмуидир:

12-шакл

Ўқитувчининг фаолияти	Ўқувчининг фаолияти
1. Ўқувчиларга таълим мақсади ва вазифасини тушунтириш. 2. Ўқувчиларни янги билим (воқеа, ходиса, фан қонунлари) билан таништириш. 3. Тушунишни, билим ва билишни эгаллаш жараёнларини бошқариш. 4. Илмий қонун-қоидаларни англаш жараёнини бошқариш. 5. Назариядан тажрибага ўтиш жараёнини бошқариш. 6. Изланиш ва тадқиқотчилик фаолиятни ташкил этиш. 7. Ўқитишдаги ўзгариш ва ўқувчилар ривожини текшириш, баҳолаш.	1. Ўрганишнинг ижобий асосларини ташкил этишда шахсий фаолият кўрсатиш. 2. Янги билим, билишни эгаллаш. 3. Таҳлил, хулоса, таққослаш, солиштириш, тартибга солиш. 4. Қонун-қоидаларни англаш ва ўзаро алоқада бўлиш сабабларини билиш. 5. Билиш ва кўникмаларни тартибга солиш. 6. Юзага келган муаммоларни мустақил ҳал қилиш. 7. Ютуқларни мустақил баҳолаш.

Шу нуқтаи назардан **таълим жараёни** ўз таркибига барча ўқув фанларини ва барча даражадаги ўқитиш фаолиятларини, барча таълим тизимларини қамраб олади.

Таълим жараёнида ўқитувчи:

- ўқувчиларнинг ўқув-англаш фаолиятини рағбатлантириш;
- илмий билим ва билишни эгаллаш, англаш фаолиятини ташкил қилиш;
- уларда фикрлаш, тушуниш ва назарий қобилиятни ривожлантириш;
- ўқишни билишларини, кўникма малакаларини такомиллаштириш;

— уларда илмий дунёқарашни ва эстетик маданиятни ҳосил қилиш вазифаларини бажаради.

Таълимни ташкил қилишда ўқитувчи:

- ўқувчиларни ўқув машғулотига тайёрлайди;
- уларда янги материални эгаллаш эҳтиёжини шакллантиради;
- ўзлаштириладиган материал мазмунини аниқлайди;
- ўқув-англаш фаолиятни яратади;
- бу фаолиятга ҳаяжонланиш, ижобий хусусият бахш этади;
- ўқувчилар фаолиятини тартибга солади ва назорат қилади;
- фаолият натижасини баҳолайди ва якунлайди.

Юқорида айтиб ўтилганидек таълим жараёни ўқитувчининг раҳбарлик, таълим бериш фаолияти билан ўқувчиларнинг ўқув фаолиятлари чамбарчас боғланиб кетади. Агар ўқитувчи ўқув ҳаракатларини назорат қилиш билан бирга ўз фаолиятини ҳам тўғирлаб борса, ўқувчилар ҳам унинг таъсирида ўз ҳаракатларини тўғирлаб боришади. Фақат ўқитувчи билан ўқувчиларнинг ўқув фаолиятлари мана шундай уйғунлашгандагина таълим жараёни яқдил яхлит, бир бутун бўлиб ривожланади. Аксинча, агар ўқитувчи бутун вужуди билан фаолият кўрсатса-ю ўқувчиларни ўз ортидан эргаштира олмаса, таълим жараёнининг вазифалари амалга ошмай қолади.

Маълумот мазмуни — ёшларнинг маълумоти, тараққиёти, тарбиясини мўлжаллаб, ҳозирги замон фани, техникаси, ишлаб чиқариши, фикрлашининг умумий асосларини дидактик ишлов бериш йўли билан танланган билимлар, кўникма-малакалар, ижодий фаолият тажрибаси ва муносабатлардир.⁵

Таълим мазмуни — ёшларни маълумотли қилиш, тараққий эттириш, тарбиялаш мақсадида маълумот мазмунидан танланиб, таълим жараёнига олиб кирилган билим, кўникма-малака, фаолият усуллари ҳамда табиат, жамият ва тафаккур ҳодисаларини эмоционал баҳолашга доир муносабатлардир. Таълим мазмуни, маълумот мазмуни асосида танланади. Таълим мазмунини ўргатиш ва ўзлаштириш йўли билан маълумот мазмуниш амалга оширишга, бинобарин, ўқувчиларни маълумотли қилиш, тараққий эттириш, тарбиялашга эришилади. Маълумот мазмунини танлашга оид назарияларнинг айримлари узоқ ўтмишга бориб тақалса, айримлари XX асрда пайдо бўлган. Масалан, **Моддий таълим назарияси** XIX асрнинг кейинги чорагида педагогика назариясига (1879 йил, Ф.Доерфелд. «**Дидактик материализм**» китоби орқали) кириб келди. Моддий таълим назарияси асосчилари мактабининг вазифаси болаларга имконияти етгунча кўпроқ билим ўргатишдан иборат деб ҳисоблардилар. **Формал таълим** тушунчаси 1791 йили (Е.Шмидтнинг “Эмпирик психология» китобида пайдо бўлди. Формал таълим назарияси тарафдорлари мактабнинг вазифасини болалар тараққиётида кўришади. Улар мактабнинг иши билим бериш эмас, аксинча, болаларда турли қобилиятларни ривожлантиришдан иборат, деб билишади. Билимларни эса ҳар ким ўзи истаганча, ўз қобилиятига яраша ўрганади.⁶

⁵ Розиков О.Р. ва бошқалар Дидактика. –Т.: “Фан”, 1997, 111-бет.

⁶ Ибрагимов Х., Абдуллаева Ш. Педагогика назарияси. Дарслик. –Т.: “Фан ва технология”, 2008, 207-бет.

Таълим мазмуни қуйидаги давлат ҳужжатлари ва расмий ҳужжатларда ўз аксини топади:

1. Ўқув режаси;
2. Ўқув дастури;
3. Дарслик.

Ўқув режаси – давлат ҳужжатидир. Унга барча таълим муассасалари сўзсиз амал қилади. Унда умумтаълим мактаблари, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртлари бўйича ўрганилиши лозим бўлган ўқув фанлари ва шу фанлар учун ажратилган ўқув соатлари кўрсатилган бўлади. Бу давлат ҳужжати бўлиб, халқ таълими вазирлиги, олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тузилади ва тасдиқланади ҳамда Республикада барча таълим муассасалари учун ажратилган соатлар ва ўқув йилининг тузилишини белгилаб берувчи давлат ҳужжатидир. Ўқув режасини тузишда қуйидаги дидактик омилларга асосланади: – ўқув-тарбия ишининг мақсади, ўқувчиларга аниқ илмий билим бериш, олган билимларини кўникма ва малакага айлантириб, уни амалиётда қўллай олишга ўргатиш ва ҳ.к.

Шундай қилиб, ўқув режаси таълимнинг мазмунини белгилайдиган энг муҳим ҳужжат бўлиб, унда ўқув юртида ўрганиладиган предметларнинг таркиби, уларнинг ўқув соатлари ва ҳафталари бўйича тақсимланиши ҳамда ҳар бир ўқув предмети учун ажратилган вақтлар микдори ана шуларга мувофиқ ифодаланади. Ўқув режаси аслида таълим мазмунининг қабул қилинган у ёки бу назарий концепциясини норматив йўсинда ва яхлит ҳолда акс эттирадиган асосий ҳужжатдир.

Таълимнинг мазмунини ифодаловчи ҳужжат сифатидаги ўқув режаси ижтимоий буюртманинг педагогик талқини натижасида таркиб топган таълим мазмунининг ифодасига бевосита боғлиқ бўлади.

Жаҳон педагогикасида ўқув режасини айрим ўқув предметларидан тузиш керакми ёки турли фанларга доир билимлар қандайдир амалий иш ёки тадқиқот доираси гуруҳланадиган комплекслар ва лойиҳалардан тузиш керакми, деган масала хусусидаги мунозара бормоқда. «Америка Қўшма Штатларида комплекс ўқитиш узоқ муддатли элементар мактабдагина эмас, балки ўрта мактабда ҳам, олий таълимда ҳам давом этади. Комплекслик ғоясининг ўзи ниҳоятда кенг тус олган. Америка педагогикасида ўқув дастурларини предметлар бўйича тузишга қарши кураш бошланганига ярим асрдан ошди).⁷

Педагогик адабиётлар, иш тажрибалари ва педагогик тадқиқотлар таҳлилича, ўқув-юртларида ўргатиш учун танланган ўқув предметларини бир йўла ўрганиш мумкин эмас. Чунки биринчидан, бунга жиддий чегараланган ўқув вақти имкон бермайди; иккинчидан, айрим ўқув предметларини ўзлаштириш учун олдин бошқа ўқув предметини ўрганиш шарт. Ўтмишда ана шунда фикр юритиш маълум предметларни ўрганишда жиддий изчиллик принципини мустаҳкамлашга уриниш имконини берди.

Ўқув режалари таълим олувчиларнинг ёш хусусиятларига мувофиқ тузилади. Ўқув режасига мазкур ёшдаги ўқувчиларга мос предметлар тегишли

⁷ А.Малдова. Современная школа США. –М.: 2007, с-143.

ҳажмда киритилади ва улар ўқувчиларнинг ҳар томонлама муваффақиятли камол топишига ёрдам бериши кўзланади. Ҳар бир предмет учун ўқув соатларининг миқдорини белгилашда, биринчидан, предметнинг таълим тизимидаги роли ва аҳамияти, иккинчидан, мазкур предмет бўйича ўрганилиши лозим бўлган ўқув материалининг ҳажми, учинчидан, у ёки бу предметни ўрганишнинг дидактик хусусиятлари эътиборга олинади.

Булардан ташқари ўқув режасида ўқувчиларнинг айрим фанларга қизиқиши хоҳишларини қониқтириш ва қобилиятларини ривожлантириш мақсадида ўтказиладиган мустақил таълим машғулотларига соатлар миқдори ажратилади.

Ўқув режаси тузишда қуйидаги омилларга асосланилади:

1. Таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллигига.
2. Ўқув фанларининг ҳажми ўқувчиларнинг ёши, билим савиясига қараб белгиланади.
3. Ўқув режасига киритилган фанлар дунёвий ва илмий характерга эга бўлиб, умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилади.

Ўқув режасида табиий фанлар – математика, физика, кимё, биология, география, информатика, она тили, чет тили, тарих, фалсафа ва бошқа ижтимоий иқтисодий фанлар асосий ўринни эгаллаб, ўқувчиларда илмий дунёқараш асосларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий иқтисодий фанлар билан бир қаторда ўқувчиларнинг маънавий дунёсини бойитадиган ва ижтимоий ҳаётга тайёрлашда аҳамиятга эга бўлган тасвирий санъат, мусиқа, жисмоний тарбия, меҳнат таълими ва иқтисод асослари сингари фанларни ўқитиш учун соатлар ажратилади.

Ўқув режасининг тушунтириш хатида иккита қоида ёритилади: ўқув режасининг тузилиши принциплари таълим мазмунининг таркиби ва стратегиясига таъсир этадиган, уни тўғрилайдиган омиллардан бири сифатида ифодаланади; таълим мазмунининг, таълим концепциясини акс эттирадиган ҳужжат сифатидаги ўқув режасининг вазифаларини кенгайтирмай туриб, ўқув режасида ва ўқув дастурларида таълим мазмунини таркиби ва ўқув дастурларида таълим мазмунининг таркиби ва тузилишини тўлиқ ёритиб бўлмайди.

Ўқув режасида ўқув предметининг яхлит интеграцияланган тизими икки марта таълим муассасасидаги таълимнинг дастлабки ва охириги поғоналарида ўқитишнинг бошланғич ва якунловчи босқичларида ифодаланади. Ўқув юртининг ўрта звеносида предметларни табақали ўрганиш асосий ўрин олади.

Таълимнинг бошланғич босқичида интеграцияланган курслар киритилишининг сабаби ўқувчиларда яққол табақаланган курсларга қизиқиш бўмаслиги, яъни ана шу даврда улар дунёни яхлит бўлиши ва идрок этишидир. Кичик ёшдаги мактаб ўқувчисини ва биринчи курсдаги ўқувчини билимларини ўзлаштириш жараёнининг ўзи қизиқтиради. Предметни билишга қизиқиш ақлий фаолиятнинг мураккаб шаклларда ривожланишига ва кейинчалик предметларнинг тавсифланишига боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Амалиётдан кўринадики, янги типдаги мактаблар, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари, олий ўқув юртларини ташкил этилиши, таълим мазмунидан ортқча мафкуравийлаштириш ва чеклашларни чиқариб ташлаш орқали

таълимдаги бир хилликнинг ўзини қайта қуриш, ўқитувчи билан ўқувчилар муносабатининг услубларини ўзгартириш натижалари яхши сезилмаётир.

Таълим муассасаларида таълимнинг мазмунини янгилаш борасидаги тадбирлар ва ечимлар орасидаги ўрта мактаб ўқув материалларини қўйи синфларга, оддийгина кўчириш билан ёки академик лицей материални касб-ҳунар коллежларида ёхуд олий ўқув юрларида қайта такрорлаш билан ўқувчиларнинг қобилиятини тезкор ривожлантиришга, таълимнинг сифатини оширишга интилишлар ҳам учрамоқда. Бундай материаллар эса ўқувчилар ўзлаштиришининг психологик хусусиятларига ҳам, ўқитиш методларига ҳам тўғри келмайди. Шунга кўра, мазкур тадбир ортқча сўзларни киритиш, ахборотларни кўпайтириш билан таълимнинг мазмунини мураккаблаштиради ва ҳажминини оширади, ўқувчиларнинг хотираси чексиз бўлса-да, улар учун ўқув машғулотини қийинлаштиради холос.

Инсонпарварлик муносабатини бойитиш миллий қадриятларнинг ўзгаришини талаб қилади. Эндиликда таълим жараёнида билимларнинг тайёр шакллариини ўзгартириш, асосан, фаолиятнинг қайта тиклаш турларидан фойдаланиш эмас, балки ўқувчилар фаолиятининг билим олиш жараёнига боғлиқ изланиш турларини фаоллаштириш керак.

Психологларнинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, таълим ва шу йўсинда қайта қурилса, ўқувчилар тўлиқ камол топиш субъектига айланади. Шунда у фақат қайта тиклаш ва тўлдириш лозим бўлган билимлар билан таъминланадиган педагогик таъсир кўрсатиш объекти ҳисобланмайди.

Ўқувчилар фаолиятининг жамоага тақсимланган шаклларида ёки ўқитувчи билан бирга ишлашда мустақил билим олиш жараёнига фаол киришади ва ўзининг ижодий қобилиятларини намоиш этиш имкониятига эга бўлади. Хусусан, мустақил билим олиш жараёнидаги фаол изланиш ишларида, ҳатто қийнчиликларга дуч келинса ҳам ўқувчиларнинг соғлигига ижобий таъсир этади. Шифокорлар ва психологларни тасдиқлашича, ўқувчилар фаолиятининг рўёбга чиқмаслиги, уларга ёмон таъсир кўрсатиши, интизомсизликни ҳуқуқ бузиш ҳолларини вужудга келтириши, ўқувчиларни “юқорига” эмас, балки “пастга” етаклаши мумкин.

Таълим мазмунини қайта қуришнинг бутун мураккаблиги шундаки, ўқувчиларни камол топтириш ўқувчи, уларнинг ижодий ишлашини кучайтирадиган методларни фаол қўллашга олиб боради, кўникма ва малакаларни шакллантириш зарурлиги эса тафаккурнинг репродуктив компонентларидан воз кечишга йўл қўймайди. Бунда уларни оқилона бирлаштириш, тафаккурнинг самарали ва репродуктив компонентлари шаклланишининг дидактик бирлигига эришиш, айрим тадқиқотчилар таклиф қилаётганидек репродуктив компонентларни инкор қилмаслик керак.

Шундай қилиб, жамият учун ниҳоятда зарур алтернатив таълим муассасаларига ўқувчиларнинг яъни ўсган ва тайёрланган сара қисми йиғилаётган ёшларни ўқитиш одатдаги таълим муассасаларига юкланаётгани сабабли инсонпарвар педагогика ғояларини амалга ошириш йўлига кирган оммавий таълимнинг вазифаси жуда мураккаблашмоқда. Табиийки бундай таълим муассасаларида ҳам ўқувчиларга маълум билимлар доирасида ахборотлар бериш

ва жузий кўникмаларни сингдириш билан чекланиш мумкин эмас: уларни имкони борича юқори даражада камол топтириш керак.

Ўқув дастури – ДТС ва ўқув режаси асосида ишлаб чиқилади. Ўқув дастури ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш учун ажратилган билим ҳажми тизими ва ғоявий сиёсий йўналишини аниқлаб берадиган давлат ҳужжатидир. Унда маълум бир ўқув фани бўйича ўқитиладиган билим ҳажми ва таълим мазмуни ифодаланади.

Ўқув дастурида ўқув йили давомида ҳар қайси таълим муассасасида (мактаб, академик лицей, касб-хунар коллежи, олий ўқув юрти) алоҳида фанлар бўйича ўқувчиларга бериладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгилаб берилади. Ўқув дастурда ҳар қайси ўқув фанларининг мажмуи изчиллик билан ёритилади ва маълум мавзулар орқали кўрсатилади. Маълум мавзу юзасидан ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар қисқача ифодалаб берилади.

Ўқув дастурини тузишда қуйидаги дидактик қоидаларга ва принципларга қатъий амал қилинади:

1. Дастурнинг аниқ бир ғояга асосланганлиги (принципи).

Дастур демократик ҳуқуқий давлатнинг ва ҳозирги кунда барпо этилаётган фуқаролик жамиятининг тамойилларига асосланган ҳолда ислоҳ қилинган таълим тизими, фан, техника, ишлаб чиқариш, ижтимоий муносабатлардаги эришилган ютуқлар даражасини илмий-назарий асосда акс эттириши лозим.

2. Дастурнинг илмийлик принципи.

Ҳар бир таълим ва тарбия ғоялари, илмий жиҳатдан текширилган, аниқ, тўғри, ҳаққоний, ишночли далиллар, кузатишлар, манбалар, материаллар асосида киритилади.

Маълумки, ҳозирги кунда фан ва техника тобора ривожланиб, янги-янги кашфиётлар пайдо бўлмоқда. Фан-техникага оид янги маълумотлар ва масалалар киритилиши муносабати билан ўқув дастуридаги вақт ўтиши билан айрим эскирган тушунчалар ва масалалар ўқув фанларидан чиқариб ташланади.

3. Дастурнинг қатъийлик принципи. Ўқув дастури жамиятимиз тараққиётининг ҳар бир босқичида фан-техника, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар соҳасида эришилган ютуқлар даражасини акс эттириши лозим. Ҳамма ўқув фанларига оид дастурларнинг бир неча йиллар мобайнида қатъий бўлишига эришиш шу фан бўйича мукамал дарсликлар ишлаб чиқиш учун катта аҳамиятга эга.

4. Дастурнинг назария билан амалиёт бирлиги принципи.

Илмий билимларни пухта эгаллаш ва ўзлаштирилган илмий билимларни амалиётда қўллай олиш учун ўқувчиларга бериладиган назарий тушунчалар ижтимоий қурилиш амалиётига боғлаб, аниқ ҳаётий мисоллар билан машқлар, тажрибаларда кўрсатиб, ҳулосалар чиқариш кабилар билан боғланиши лозим. Бу ўқувчиларнинг ижтимоий фаоллигини оширишда муҳим аҳамиятга эга.

Дастурнинг асосий вазифаси – ўқув предметининг мазмунини ифодалашдир. Унда ўқув предметининг синфларга, (курсларга), бўлимларга, босқичларга, қисмларга, мавзуларга бўлиниши, уларнинг ўрганиш тартиби, соатлар тури кўрсатилади. Ҳатто, дастурдаги масалалар рўйхати ҳам ундаги

бошқа билимларнинг мазмунидан ташқари процессуал йўналиши ҳам мавжудлигидан далолат беради. Шундай қилиб, дастур иккита вазифани бажаради: таълимнинг мазмунини ўқув предмети доирасида акс эттиради ва предмет учун муайян норматив сифатида хизмат қилади. Бундан ташқари у дарсликка ўтишни тайёрлайди ва унинг муаллифлари фаолияти учун йўлланма ҳисобланади.

Масалалар рўйхати – дастурнинг марказий бўлимидир., аммо унда бошқа бўлимлар ҳам бўлиб, улар дарсликнинг тузувчилари фикрини ва ўқитувчиларнинг фаолиятини маълум йўналишга солиши керак. *Ҳар бир ўқув предмети бўйича ДТС асосида ўқув дастури тўрт қисмдан: тушунтириш ёки ўқитиш хати (ҳар хил дастурда мазмун турлича); рўйхат кўринишидаги мазмуннинг ўзи (мавзулар, масалалар, лабораториялар ва амалий ишлар, намойишлар, экскурсиялар); предметларaro алоқалар кўрсатилган бўлим ҳамда ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларига қўйиладиган талаблар ифодаланган бўлимлардан иборат бўлади.*

Ҳар бир ўқув фанининг мақсадлари ва вазифаларини ифодалаш – дастурнинг энг муҳим элементиدير. Хусусан ана шу мақсад ва вазифалар дарслик муаллифининг дастурни амалга оширишдаги маълум нуқтаи назарини ва ўқитувчининг дарсликни тўғирлаши ҳамда ўқитиш жараёнини ташкил этиш учун тегишли йўналишни белгилайди. Ўқитувчи айниқса, ёш ўқитувчилар ўз изланишларини йўналишини белгилаб олиш учун курснинг мақсадини чуқур англашлари керак. Дастурларда шундай вазифалар бериладик, ўқитувчи уларни ҳал қилиш учун олий ўқув юртида тайёрланмаган бўлади. Бунинг мақсади сифатида таълим мазмунига методологик билимларнинг киритилишини айтиш мумкин. Ҳар бир ўқув фанига мана шундай талаблар қўйилишининг ўзи ўқитувчиларни чуқур ўйлашга мажбур этади. Тажрибали педагог ўтган йиллардаги дастурларда бундай вазифалар бўлмаганлигини сезади. Бу ҳол унинг мустақил билим олиши, ижодий изланиши, шунингдек, методик бирлашмада ишлаши учун туртки бўлади.

Демак, ўқув дастурлари ДТСга асосланиб давлат томонидан тасдиқланган ҳужжатдир. Шу боис ҳам барча турдаги таълим муассасаларида ўқув жараёни замон талабларига жавоб берадиган ўқув режаси ва ўқув дастурлари асосида ташкил этилади.

Дарслик. Дастурда таълимнинг мазмуни *масалалар рўйхати* орқали ифодаланади. Ўқув материали ўқувчиларга мўлжалланган дарсликлар, ўқув қўлланмаларда, китоблар ва дидактик материалларда, ўқитувчига мўлжалланган методик тавсияларда ёритилади. Дарслик асосий норматив ҳужжат ҳисобланади.

Дарслик маълум бир фаннинг мазмунини дастур асосида дидактик талабларга риоя қилган ҳолда баён этувчи ўқув китобидир.

Дарслик билан бир қаторда ўқувчиларни ўқув материаллари устида тизимли иш олиб боришлари илмий билим-кўникма ва малакаларни шакллантирадиган қуйидаги китоб ва қўлланмалардан ҳам фойдаланадилар:

1. Бадиий адабиёт;
2. Илмий адабиёт;
3. Илмий-оммабоп адабиёт;
4. Масала ва машқлар тўплами.

Дарслик ўқувчиларнинг китоби ва унинг энг муҳим қуролидир. У фақат дарсда таҳлил қилинадиган ўқув материаллини ўзлаштиришда ўқувчиларга ёрдам берибгина қолмай, унда мазкур предметга қизиқиш уйғотиши, шу соҳа бўйича билим олиш иштиёқини ҳам вужудга келтириши керак.

Дарслик ўқувчилар учун ҳам методик қўлланма сифатида хизмат қилади: тушунчаларни киртиш тартибини, уларни ёритиш чуқурлигини, киритилган ўқув материалларига вақтнинг тақсимланишини белгилайди.

Образли қилиб айтганда, дарслик ўқитиш жараёнининг “сценарийси”дир. Унда ўқитувчи ўзлаштириши лозим бўлган билимлар, фаолият усуллари қайд қилинади, билим ва кўникмаларни ижодий қўллаш йўллари белгиланади, эмоционал – қимматли кадриятларни тарбиялашнинг айрим воситалари кўрсатилади. Дарсликда таълимнинг ана шу барча мазмуни муайян тартибда ўқувчиларнинг таълим муваффақиятини таъминлайдиган босқичлар бўйича жойлаштирилади. Лекин мактабдаги бошланғич синфлар учун мўлжалланган дарсликлар бағоят ўзига хосдир. Уларнинг ҳаммасида методик аппарат кичкина бўлиб у синфлар сайин аста-секин вужудга келади. Ўрта мактабда баъзан ўқувчи дарсликдан тамомила мустақил ҳолда фойдалана олиш-олмаслиги муҳокама қилинса, бошланғич синфда бу ишга ўқитувчининг раҳбарлиги мажбурийдир. Академик лицей, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртларида ўқувчиларнинг ўзлари мустақил мутолаа ва муҳокама қилишни билишади.

Ижодий ишлайдиган ўқитувчиларнинг тажрибасини таҳлил қилиб жуда муҳим кузатишни амалга ошириш мумкин. Улар дарслик ва ўзларининг методик қўлланмаларидан принцип сифатида эмас, балки норматив модел сифатида фойдаланадилар. Аслида ўқитувчилар ўқувчиларнинг эҳтиёжини, шахсий имкониятларини назарда тутиб, ўз дарсликларини ёзадилар. Улар дарсликни тўлдириб, кенгайтириб ва чуқурлаштириб, унинг муаллифлари билан ҳамкорликда иш олиб борадилар. Бинобарин, муаллиф ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасини ҳисобга олиш, уларга табақали ёндашиш имкониятига эга бўлмайди.

Ўқитувчи доимо ўқув йили бошланишидан олдин ва кейинчалик ҳар куни дарсликка мурожаат қилади. Унинг бундан мақсади ҳар гал ҳар хил бўлади. Дарслик ўқитувчининг қўлида жуда кўп вазифаларни бажаради. У, аввало, предметни ўқитиш воситаси сифатида хизмат қилади. Ҳар бир ўқитувчи ана шу вазифани билади ва уни муваффақиятли амалга ошира олади.

Дарслик билан ўқув жараёни ўзаро боғлиқ бўлиб, унда саволлар, топшириқлар, жадваллардан, статистик, хронологик маълумотлар ва ҳоказолардан ўз ўринда фойдаланиш лозим.

Дарсликларда саволлар ва топшириқлар таълим концепцияси асосида тузилган ва методик нуқтаи-назардан тўғри жойлаштирилган (камол топтириш мақсадида ёки расмлар орқали ифодаланган бўлиши лозим. Улар, асосан, қуйидаги уч гуруҳга бўлинади:

Биринчи гуруҳ билимларни мустаҳкамлаш, ўзлаштирилган нарсаларни эсга тушириш ва малакаларни шакллантиришга доир савол ва топшириқлар киради.

Иккинчи гуруҳ тафаккурни ўстирадиган (мустақил ишлашни тақсимлаш, умумлаштириш, баҳолаш, хулоса чиқариш, билимлар тизимини мустаҳкамлаш,

аниқлаш ва тажрибага солишни талаб қиладиган) савол ва топшириқлардан иборатдир.

Учинчи гуруҳ ўзлаштирилган билимларни амалда қўллашга (мустақил ишларни бажариш ва малакаларни эгаллашга) доир савол ва топшириқларни ўз ичига олади.

Дарсликда ўқув дастурининг барча талаблари акс этиши ва асосий ғоялар, хулосалар яққол ифодаланиши лозим.

Дарсликларни яратишда ва мазмунини ўқувчиларга мослаштиришда қуйидаги дидактик талабларни алоҳида эътиборга олиш керак:

- материалларни дарсликларга тўғри тақсимлаш;
- дарсликда акс этган илмий билимлар ўқувчиларнинг ёш хусусиятига мос келиши керак;
- дарсликда баён қилинган илмий билимларнинг назарий асоси, ғоялари тизимли, мантиқий жиҳатдан аниқ ва қисқа, изчил бўлиши кутилади. Улар ҳаётдан олинган, ишонарли бўлиши талабчанликка асосланиши лозим;
- дарсликдаги назарий билимлар ишлаб чиқариш амалиёти билан боғланган бўлиши керак;
- дарслик тилининг соддалиги, равлонлиги, таълим олувчилар нутқини ўстириш учун тегишли қоида ва таърифлар берилиши керак;
- дарслик ичидаги ва муқовасидаги расмлар ва безатилиши ўқувчиларнинг ёшига мос, фаннинг характериға монанд бўлиши керак;
- ўқувчиларга бериладиган вазифаларни аста-секин қийинлаштириб бориш (тизимға солиш);
- ўқувчиларға табақали ёндашишни назарда тутиш (топшириқларни қийин ёки осонлигига қараб танлаш);
- дарсда, уй вазифаларини ва мустақил таълим билан боғлиқ савол топшириқларни бажаришда, такрорлашда асосий ва қўшимча материалларни ажратиш;
- дарсликдаги савол-топшириқларнинг мўлжалланган вақтға мослиги ва ўқувчиларни қийнаб қўймаслиги;
- дарсликнинг мазмуни (ўқувчиларни қизиқтириш, мавзу-матнларининг ғоявий-эстетик жиҳатлари) уни ўргатишнинг методик тизимиға мувофиқ бўлиши ва ҳоказолар.

Дарсликнинг асосий компоненти унинг матнидир. Матнлар асосида ва қўшимча материаллардан (мурожаат, хужжат, хрестоматия ва ҳакозолардан) ҳамда тушунтиришлардан иборат бўлади. Дарсликни таҳлил қилишда унинг тузилиши, мавзуларнинг ўрни, иллюстрацияларға бойлиги ва энг муҳим ўқувчиларға таъсири ҳисобға олиниши керак. Мана шу дидактика талаблари амалға оширилиши учун ҳар бир янги дарсликни яратишнинг ўзига хос муаммоларини тўғри ҳал қилиш, дарслик ўқув-методик ишларининг асоси бўлиши кераклигини назарда тутиш шарт.

Шундай қилиб, дарсликда ҳар бир фаннинг мазмуни ва шу фанға оид илмий билим асослари ўқув дастуриға ва дидактика талабларига мувофиқ равишда баён қилинади. Дарсликлар билан бир қаторда айрим фанлардан ўқув қўлланмалар ҳам яратилади. Масалалар, машқлар ва тестлар тўплами, хрестоматиялар, атласлар, луғат китоблар кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Умуман, дарслик ва ўқув қўлланмаларидаги материаллар катта таълимий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, у билан ишлаш ўқувчиларнинг ақлий тарбиясига, уларда илмий дунёқарашнинг, ахлоқ-одоб, тафаккур, нутқ ва ижодий мустақилликнинг ривожланишига ёрдам беради.

Дидактикада таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши шарт бўлган қонун-қоидалар ва тамойиллар ишлаб чиқилган. Шундай экан, **“қонуният”**, **“қонун”**, **“қоида”**, **“тамойил”** деган тушунчаларнинг том маъносини аниқроқ билиб олишимиз лозим.

Қонуният - бизнинг ихтиёримиздан ташқари объектив мавжуд бўлган нарс ва ҳодисалар ўртасидаги, уларнинг тадрижий ривожи (эволюцияси) заруриятдан келиб чиққан боғланиш. Табиий фанларда, уни **қонун** деб ҳам номлайдилар. Масалан, **Ернинг тортилиш қонуни**, **Марказдан қочма куч қонуни**, **Жовул-Ленс қонуни** ва ҳоказо.

Таълим-тарбия жараёнининг қонуниятларини тушунтирадиган бўлсак, улар таълим-тарбия жараёнининг тадрижий ривожи заруриятдан келиб чиқувчи таълим-тарбияни бир бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардир. Чунончи, таълим берувчи ва таълим олувчи орасидаги зарурий боғлиқлик ёки таълим беручи билан ўқув дастури орасидаги зарурий боғлиқлик ва ҳоказолар.

Қонун атамаси аслида инсоният томонидан яратилган тартиб ва қоидаларга нисбатан ишлатилади. Аммо табиий фанларда, уларни ўрганиш жараёнида аниқланган тартибларни Аллоҳ таоло, яъни Худо томонидан, ишлаб чиқилган тартиб-қоида деган мазмунда, уни **қонун** деб номланиб келинган. Изоҳли луғатларда бу атамалар синоним сифатида қўлланилган. Илмий нуқтаи назардан қаралганда, табиий фанлардаги табиат қонунларидан ташқари, барча бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд бўлган ва уларнинг тадрижий ривожи натижасида пайдо бўлган боғлиқликларни **қонуният** дейилади. Ижтимоий ҳаётдаги инсон ва нарсалар орасидаги гоҳо зарурий, гоҳо нозарурий (бировни фойдасини кўзлаб) ўрндтилган боғлиқликлар **қонун** дейилади.

Тамойил (принцип) – бу объектив мавжуд қонуниятлардан, яъни бутунни бутун қилиб турувчи қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб амал қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар мойиллигидир.

“Принцип” сўзининг маъноси хулқнинг, хатти-ҳаракатнинг асосий қондаси, етакчи ғоя демакдир. **Таълим қонуниятлари (принциплари)** бу ўқитиш жараёнига қўйиладиган талаблар йиғиндисидир.

Биз, ҳатто, турмушда ҳам **“бу одам принципи”** деймиз ва бунда ўша одамнинг ўзига хос қоидаларига, ўзининг принципларига мувофиқ иш кўришини назарда тутамиз. Агар кишининг хатти-ҳаракатларида катъий қоидалар бўлмаса, уни **“принципи йўқ”** деб ҳисоблаймиз.

Таълим-тарбиянинг тамойиллари ўқиш ва ўқитиш жараёнида объектив мавжуд бўлган ва уни бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, одамлар томонидан ишлаб чиқилган ва таълим-тарбия жараёнида амал қилишликка тавсия этилган ҳаракатлар тартибининг мойиллигидир.

Қоида – бу инсон ҳаракат тартибининг охирги босқичи бўлиб, объектив қонуниятлар асосида ишлаб чиқилган тамойилларнинг у ёки бу ҳаракатларини чуқурлаштириб, конкретлаштириб берувчи ҳаракат тартибидир. Қоидалар назария билан амалиёт орасини боғлаб турувчи воситадир.

Уни педагогик жараён мисолида кўрадиган бўлсак, у ўқитиш қоидаларида намоён бўлади. Ўқитиш қоидалари типик вазиятларда ўқитувчиларнинг типик ҳаракати ифода этилган. Бошқача қилиб айтганда, дидактик қоидалар типик педагогик вазиятда ўқитувчи ва ўқувчилар ўзини қандай тутиши кераклигини кўрсатиб берадилар. Шунинг учун улар амалиётга яқин турадилар.

Педагогик адабиётларда педагогик қоидаларга икки хилдаги қараш мавжуд. Биринчиси, амалиётчи ўқитувчиларга дидактика қонуниятлари ва тамойилларини билиш шарт эмас, улар олимлар томонидан ишлаб чиқилган дарс ўтиш қоидаларини ўзлаштириб олсалар, шунинг ўзи етарли дейдилар. Шу кунда хорижий мамлакатларда ва Октябрь инқилобидан олдинги рус педагогикасида бу фикр устунлик қилган. Бу масалага иккинчи турдаги қараш ҳам бор, улар амалиётчи ўқитувчиларнинг фақат тайёр ўқитиш қоидаларига боғлаб қўйсак, уларнинг ташаббускорлигини чеклаб қўйган бўламиз дейдилар. Буларнинг иккаласининг фикрларида ҳам мантиқ бор. Ҳақиқат, ҳар доимгидек, иккаласининг ўртасида ётади. Ўқитувчиларни педагогик қоидаларга қаттиқ боғлаб қўйиб, уларнинг эркини чеклаш ёмон бўлгани каби, амалиётдан узилган ва жуда ҳам назарийлашган педагогик тамойилларни ва қонуниятларни педагоглардан талаб қилиш ва педагогик жараёни эркин ҳаракатларга айлантириб қўйиш ҳам ноўрин.

Таълим-тарбияда, бошқа меҳнат турларидагидек, стандарт ҳолатлар жуда кўп. Бу ҳолда ўқитувчи учун кўп ҳам ташаббус кўрсатиши шарт эмас, акс ҳолларда, ўқитувчининг ташаббускорлиги дарсни муваффақиятли ўтишига ҳалал ҳам беради. Бу ҳолда, дарс ўтганда айнан педагогик қоидаларга риоя қилиш талаб қилинади.

Қоидалар дидактика тамойилларидан келиб чиқкани каби, дидактика тамойиллари ўз ифодасини педагогик қоидаларда топади. Бироқ, қоидалар ўз ичига яна кўп сонли ўқитувчи ва педагогларнинг кўп йиллик тажрибасини ҳам қамраб олган бўлади.

Дарс ўтиш қоидалари қанча деган саволга К.Д.Ушинскийнинг сўзларини келтириш ўринлидир. У, барча педагогик қоидаларни бир варақка сиғдириш ҳам мумкин, улардан бир неча жилдли китоблар ҳам яратиш мумкин, деган экан.

Одатда улар тавсиянома, қўлланма ва эслатмалар сифатида берилади.

Таълим қонунлари. Таълим қонунлари тўғрисида гап борганда, **Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига** кирувчи мамлакатларда гоҳо таълим тамойилларини ҳам, гоҳо таълим қоидаларини ҳам **қонун** деб юритилиши кузатилади. Шунинг учун, қонун деб аниқ айтилган Америкалик Торндайк мактаби бўйича қуйидаги қонунларни қайд қилиш билан чекланамиз.

1. Ўзаро боғлиқлик қонуни – таълим-тарбия жараёнида иккита руҳий ҳаракатнинг ўзаро боғлиқликдаги **ривожланиш қонуни**. Бу қонун бўйича

таълим-тарбия жараёни таълим берувчи ва таълим олувчи руҳининг бир йўналишдаги ҳаракатини тақозо этади. Бу қонунга биноан, агар таълим-тарбия жараёнини ташкил қилувчи икки шахснинг бирининг руҳ ҳаракати иккинчисиники билан мос тушмаса, таълим-тарбия жараёни содир бўлмайди. Билим бериш жараёни содир бўлиши мумкин, тазйиқ йўли билан, аммо ҳақиқий таълим-тарбия жараёни амалга ошмайди. Бу қонунга биноан дарсни ташкил қилиш ва уни амалга ошириш учун педагог синфда ёки аудиторияда бир хилдаги руҳий ҳолатни, яъни билим бериш ва билим олиш ҳолатини шакллантириши керак.

2. Машқ қонуни – бу қонун бўйича, эгалланган билимни кўникмадан сўнг малакага айлантириш учун, **машқ қанчалик тез фаол бўлса, қайтар реакция ҳам шунчалик тез бўлиб, билим ўзлаштирилиши ҳам тез ўтади**, у билимни хотирада узоқ муддатга сақланиши таъминланади. Бу қонун бўйича, билим эгаллаганда ҳар бир киши ўзининг қабул қилиш тезлиги қобилятига биноан эгалласа ҳам, уни кўникма ва малакага айлантиришда, машқни иложи борида тез амалга оширишни тақозо этади.

3. Интенсивлик қонуни – бу қонун бўйича ҳам, машқлар жавоби қанчалик интенсив равишда бўлса, у шунчалик тез ўзлаштирилади.

4. Ассимиляция қонуни бўйича – ҳар бир янги туртки қайтар реакцияни вужудга келтиради, дейилади. Шунинг учун эгаллаган билимни кайтариш йўли билан туртиб туриш керак дейилади.

5. Натижавий қонунда – реакция ижобий бўлса билим мустаҳкамланади, агар салбий бўлса хотира уни ўчириб ташлайди, дейилади.

Ҳақиқатдан ҳам бу қонунлар ҳаётдан олинган бўлиб, амалиётда минглаб, маротаба синалиб кўрилган. Шунинг учун педагогик амалиётда булардан келиб чиқишлик педагогик жараённинг самарадорлигини оширади.⁸

Дидактика тамойиллари (принциплари). Дидактика тамойилларининг тарихи шуни кўрсатадики, ўқитувчилар дарс олдида кўзлаган мақсадларига кўп куч ва вақт сарфламай аниқ этишлари учун, бир неча авлод олимлари тинимсиз изланишлар олиб бориб дидактика принциплари мажмуи яратилишига сабабчи бўлганлар.

X-XII асрлардаги машҳур қомусий олимлар илмий билишнинг асосий қонуниятларига ва дидактика принципларига фақат ўқитишнинг эмас, балки ахлоқий тарбиянинг асоси сифатида қараганлар. Буюк математик **Мухаммад Ибн Мусо ал-Хоразмий** (783-850) ўзининг билиш назариясида моддий оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги объектив муносабатларни, табиий жараёнларни “...сезги орқали билиш, бу қисман билим бўлса, мантиқий баён, ақлий билиш эса ҳақиқий билишнинг муҳим томонини намоён этади”, деб ҳисоблайди. Олимнинг фикрича “инсоннинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати мантиқий фикрлашга асослангандагина мукамал шаклланиши мумкин”.

Шарқда биринчи бўлиб илмлар таснифи билан шуғулланган олим **Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий** (806-866) фикрича, моддий оламдаги нарсалар, яъни “биринчи

⁸ Бўри Зиёмсуҳаммадов. Педагогика. Ўқув қўлланма –Т.: 2006, 91-101-бетлар; Ёқутхон Раҳмонова. Ҳамширалик ишида педагогика. Дарслик. –Т.: 2007, 88-89-бетлар.

субстанциялар”ни уларнинг хусусиятлари – миқдори ва сифатини ўрганиш асосидагина билиш мумкин. Олим ўз таснифида инсонда ижобий сифатларни таркиб топтиришнинг энг зарур омили унинг ақл кучини ривожлантиришдир.

Ақл кучи ривожланмаса, инсон умр бўйи Арастунинг китобларини ўқиса ҳам, уларда ифодаланган фанларнинг биронтасини ўзлаштира олмайди. Бундай одам ҳар қанча уринсада, фақат бошқаларнинг гапларини такрорлаб бера оладиган бўлади. У ҳеч нарсанинг моҳиятини тушунмайди ва ўзлаштира олмайди. Ал-Киндий ана шу фикрларини баён қилар экан, ўқитишнинг илмийлиги ва онглилиги қондасини, яъни принципини назарда тутган.

Абу Бакр ал-Розий (865-925) илмий билиш назариясида инсон ақли ва тафаккури юксак даражада ривожланган ижтимоий мавжудод бўлганлиги учун ҳам оламдаги ҳамма нарсалардан устун туради деб талқин этади: “Бизга фойдали бўлган ишларда ўзимиз ҳукм юрита билишимиз учун бизга ҳайвонотга нисбатан устунлик ақл билан берилгандир. Ақл орқали ўзимизни улуғловчи, зийнатловчи ва ҳаётимизни ҳайрли қилувчи ҳамма нарсани била оламиз. Ақл билан биз ўз хоҳиш мақсадларимизга етамиз...”

Абу Наср ал-Форобий (870-950) “Намунали таълим” рисоласида таълим олувчилар ўзлаштириши лозим бўлган материални яхши йўсинда баён қилиш масаласига алоҳида тўхталиб, ўқитишнинг иккита турини, янги принципини тавсия этган: уларнинг бири бевосита **сезги**, иккинчиси **ақл** билан боғлиқдир. У ўзининг фикрини шундай талқин этади: “Нарсалар биздан, ҳисларимиздан ташқарида туриб, бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этади, таъсир этадиган нарсалар **чексиздир**.”

Инсон ўзининг ақлини, ҳаёлини ишга солади ва шулар воситасида билмаган нарсаларини билиб олади, уларга асосланиб билиш манбаи бўлган олам ва унинг моҳияти ҳақида чуқурроқ, атрофлироқ билим ва маълумотга эга бўлади” У фикрини давом эттириб: “... аввал билим зарур бўлган илм ўрганилади, бу – олам асослари ҳақидаги илмдир. Жисмлар тузилишини, шаклини, осмон ҳақидаги билимларни ўрганиш лозим. Ундан сўнг умуман, жонли табиат ўсимлик ва ҳайвонлар ҳақидаги илм ўрганилади.

Киши билим ва тажриба орттирмасдан олдин жуда кўп нарсаларни назарга илмайди, билим эгаллаб, тажриба ҳосил қилгач, ҳалиги нарсаларга қарабини ўзгартиради, аввал беҳуда деб ҳисобловчи нарсаларнинг заруратлигини ҳис этади, илгари эътиборини тортмаган нарса энди аксинча уни ҳайратга солади”.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) ўқув жараёнида педагог қуйидаги дидактика принципларига қатъий амал қилиши лозимлигини таъкидлайди:

- таълим олувчини зериктирмаслиги;
- билим беришда турлиликка асосланиши;
- узвийликка, тизимлиликка, изчилликка ва мантиқийликка риоя қилиши;
- янги мавзуларни қизиқарли, асосан, кўргазмали баён этиши ва ҳ.к.

Абу Али ибн Сино (980-1037) дидактиканинг принципларига, хусусан, кўрсатмали ўқитишга зўр қизиқиш билан қараб, инсон дастлабки ўқув машғулотларида буюмнинг ташқи ҳоссасини ўрганса, ўша буюмни ва унинг тасвирини кўриб чиқса, ўзи мустақил ҳолда билимларни ўзлаштира олади, деб

ҳисоблайди. Олим инсон ҳақиқатан мавжуд нарсаларни ёки уларнинг тасвирини идрок этиш туфайли унда объектив воқеликни тўғри акс эттирадиган тасаввур шаклланишини таъкидлайди.

Шунингдек, ибн Синонинг илмий билимларни эгаллаш усуллари ва йўллари, таълим олувчиларни синф-дарс шаклида ўқитиш ҳақидаги дидактик принциплари муҳим аҳамиятга эгадир:

– таълим олувчини билим беришда бирданига китобга банд қилиб қўймаслик;

– ўқитишда жамоа (синф) бўлиб ўқитишга эътибор бериш;

– билим беришда илм ўрганувчиларнинг қизиқиши ва қобилиятини ҳисобга олиш;

– ўқитишни жисмоний машқлар билан қўшиб олиб бориш ва ҳ.к.⁹

Шубҳасиз, кейинчалик юқорида номлари қайд этилган ва зикр этилмаган бошқа кўпгина Шарқ қомусий олимларнинг ишлаб чиққан дидактика қонун-қоидалари ва (принцип) тамойиллари чех олими **Ян Амос Коменский (1592-1670)** томонидан **“Буюк дидактика”** асарининг яратилишига асос бўлиб, педагогика тарихида **“Дидактиканинг отаси, асосчиси”** номига сазовор бўлади.

Аввал ҳам айтганимиздек, якин вақтларгача педагогикадаги **қонун, қонуният ва тамойил** деган тушунчалар синоним сифатида ишлатилиб, ёки буларнинг биттасига ё қонун, ё қонуният, ё принципга устунлик берилиб келинган.

Аммо, кўп йиллик тажрибалар ва бу соҳадаги изланишлар шуни кўрсатдики **қонуният** турғун бўлиб, улар асосида яратилган.

Яратилган қонун ва тамойиллар ўзгариб ҳам туришлари мумкин экан. Баъзи эски тамойиллар, масалан, табиатга мос равишда ривожлантириш тамойили йўқ бўлиб кетиб, ўрнига янги тамойиллар киритилган.

Тамойиллар тўғрисида дидактикада шундай қоида ўрнашиб қолганки, тамойиллар тарихий вазиятдан келиб чиқиб конкрет жамиятнинг эҳтиёжларини ифода этар экан. Ижтимоий тараққиёт ва илм-фанни ривожланиши ҳамда таълим-тарбия жараёнида янги қонуниятларни аниқланиши, шунингдек, илм-педагогик тажрибалар натижасида педагогик тамойиллар тизими бойиб бораверар экан.

Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да мамлакатимизда узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш янги қонуниятлар ва педагогик принцип (тамойил)лари тўлиқ ўз ифодасини топган. Бу педагогик таълим тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- **таълимнинг устуворлиги;**
- **таълимнинг демократлашуви;**
- **таълимнинг инсонпарварлашуви;**
- **таълимнинг ижтимоийлашуви;**
- **таълимнинг миллий йўналтирилганлиги;**
- **таълим ва тарбия узвий боғлиқлиги;**
- **иқтидорли ёшларни аниқлаш ва юқори даражада билим олишлари учун шарт-шароит яратиш¹⁰ кабилардир.**

⁹ С.Ҳасанов. Хоразм маънавияти дарғалари. –Т.: “Адолат”, 2001, 103-119-бетлар.

Маълумки, ўқув жараёнининг муваффақиятли ва самарали натижаси таълим жараёнининг қонун-қоидалари, яъни таълимга қўйилган дидактик талаблар ва тамойилларга қай даражада амал қилишларига боғлиқдир. Чунки таълим тамойиллари ўқув жараёнига қўйиладиган ижтимоий талаблар, таълимни ташкил этиш ва бошқаришда ривоя қиладиган қонун-қоидалар сифатида амал қилади.

Педагогик амалиётларда баъзан **“ўқитиш принциплари”** атамаси ҳам ишлатилади. Лекин таълим тамойиллари (принциплари) таълим жараёнининг иккала субъекти ўқитувчи ва ўқувчига ҳам дахлдор. Шунинг учун таниқли дидактик олимлар О.Розиқов, А.Зуннунов, У.Маҳкамов уларни **таълим принциплари** деб атаган маъқул деб таъкидлайдилар. Чунки таълимни ташкил этиш, бошқариш ва назорат қилишда ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятига қўйиладиган талаблар, қоидалар, таълим принциплари деб аталади. Принциплар умумдидактик категория бўлиб, улар таълимнинг барча турлари, даражалари, субъектлари, ўқув-тарбия жараёнининг ҳамма компонентларига дахлдор умумий қоидалардир. Принциплар ва таълим қонуниятлари узвийликда мавжуддир. Қонуниятлар принципларнинг айрим томонларини ёритади. Принцип умуммиллий хусусиятига эга бўлиб, таълимда барча ўқув фанларини ўқитиш босқичларида қўлланади.¹¹

Ўқитиш билиш фаолиятининг ажралмас қисми сифатида, инсоннинг теварак – атрофдаги дунёни билишининг умумий қонунлари асосида содир бўлади. Шунинг учун ўқитиш тамойиллари таълим жараёнининг энг муҳим масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ҳал қилишнинг асосий негизи ҳисобланади.

Демак, таълим тамойиллари педагогнинг фаолиятини ва ўқувчилар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши тегишли кўникма ва малакалар ҳосил қилишнинг асосий қонун ва йўл-йўриқларини ўз ичига олади. Шу билан бир вақтда таълим тамойиллари ҳар иккала фаолиятнинг, яъни педагог ва ўқувчи томонидан ўз олдига қўйилган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш имкониятини берадиган бир қанча талабларни ҳам умумлаштириб беради. Шунга кўра таълим қоидалари ўқитишнинг энг муҳим масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ҳал қилишнинг асосий негизи ҳисобланади.

Умуман, таълим тамойиллари деб умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган ўқиш ва ўқитиш жараёнларининг йўналиши ўқувчилар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, билим ва малака ҳосил қилишнинг асосий қонун ва қоидаларининг йиғиндисига айтилади.

Таълим тамойиллари таълим муассасалари олдида турган улкан вазифалар асосида белгиланади. Улар ўзаро бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ ҳолда бир системани ташкил этади. Ҳар бир дарсда дидактик тамойилларнинг бир нечтаси иштирок этиши мумкин. Улар таълим олдида турган асосий мақсадларни ҳал этишга ўз ҳиссасини қўшади. Ҳозирги жараёнда ўқувчиларга мустаҳкам билим

¹⁰ Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори –Т.: 1998, 43-44-бетлар.

¹¹ А.Зуннунов, У. Маҳкамов. Дидактика. –Т.: “Шарқ”, 2006, 49-бет

бериш, уларни эркин, мустақил фикрлай оладиган баркамол инсон қилиб тарбиялашда, таълим тамойилларининг моҳиятини чуқур англаш ва ҳаётга татбиқ этиш муҳим муаммолардан биридир. Бугунги кунда педагогика назариясида қуйидаги таълим тамойиллари тизими ишлаб чиқилган:

1. Онглилик ва фаоллик тамойили – билимни ўқувчилар томонидан онгли равишда ва фаол қатнашиб эгаллашлик;

2. Кўргазма тамойили «юз маротаба эшитгандан бир маротаба кўрган яхши» тамойилидан келиб чиқиб, билим беришда турли-туман кўргазмали қуроллардан самарали фойдаланиш;

3. Тизимлилик ва мунтазамлик тамойили – билимни маълум бир тизимда ва узлуксиз равишда бериб бориш;

4. Мустаҳкамлик тамойили – билимни тушунарли тилда қайта-қайта такрорлаш йўли билан бериш;

5. Тушунарлилик тамойили – билимни ҳаммага тушунарли ва ҳаммабоп қилиб бериш;

6. Илмийлик тамойили – билимни таълим олувчиларда аввалдан мавжуд билимларга асосланиб ва улардан келиб чиққан ҳолда бериш;

7. Назария ва амалиёт бирлиги тамойили – билим беришда назарий билимларни амалиётда ишлашини, яъни уни ҳаёт билан, амалиёт билан боғлиқлигини кўрсатиб бериш.

Бу тамойиллар педагогик жамоатчилик томонидан умумий тамойиллар деб қабул қилингандир.

8. Онглилик ва фаоллик тамойили. Бу тамойил асосида илм томонидан аниқланган, инсонни ҳақиқий билим эгаллаши учун, у бу билимларни чуқур англаб етган ҳолда ақлий кувватини интенсив ишлатиши натижасида етиши мумкин, деган қонуният ётади. Билимларни англаганлик ҳолати қуйидаги омиллардан келиб чиқади: ўқишнинг сабабига; ўқувчи ва ўқувчиларнинг билиш фаоллигининг даражасига; уларнинг билиш фаоллигини бошқарилишига ва билим беришни ташкил қилишга ҳамда бошқа омилларга. Ўқувчиларнинг шахсий билиш фаоллиги билиб олишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Онглилик тамойилини амалиётда ишлаши қуйидаги қоидаларга риоя қилишни таказо этади;

1. Бу билимни ҳаётдаги зарурлиги ва аҳамиятини ўқувчиларга тушунтириб, унинг истикболини равшан қилиб кўрсатиб бериш йўли билан, таълим, олувчиларда аниқ мақсад ва вазифаларни шакллантириш қоидаси.

2. Ўқувчиларга қандай йўл билан билим олишни тушунтириб, уларда шундай ишонч ҳосил қилингики, улар ҳеч қачон олинадиган билимни чуқур англаб етмай механик ҳолда эгалламасинлар.

3. Ўқитганда барча билиш шаклларидан: анализ ва синтез; дедуктив ва индуктив; таққослаш ва қарама-қарши қўйиш ва ҳоказолардан фойдаланиш қоидаси.

4. Ўқувчилардаги мавжуд билим ва кўникмаларига таяниб, образли таққослаш усулидан фойдаланиб, ҳар бир сўз ва гапнинг том маъносини очиб бериш қоидаси.

5 Ўқувчиларнинг ўзаро ўқитиш кучидан унумли фойдаланиб, қўйилган саволларга гуруҳ билан жавоб топиш қоидаси.

6. Бугунги фаол ўқувчи, эртанги етук ходим эканлигини яққол билган ҳолда ёшларни фаоллаштиришга ҳеч қандай кучни аямаслик қоидаси.

7. Ёшлардаги мавжуд билимлар билан янги берилаётган билим орасидаги мантикий боғланиш йўқ жойда онглилик бўлмаслигини эсда тутган ҳолда, ёшларнинг акли етмай турган жойларни, улардаги бор билим билан мантикий боғлаб бериш қоидаси.

8. Ҳеч қачон ўқув фанини дарс марказига қўймай, дарс марказида доимо ўқувчилар туришини, уларнинг шахси шаклланаётганини билган ҳолда ўқувчиларга таълимий таъсир ўтказиш қоидаси.

9. Ўқувчилар фикрини, ҳаёт билан назарий билимлар орасидаги фарқлар орлиғига қаратиш йўли билан, уларнинг тафаккурини фаоллаштириш қоидаси.

10. Ўқитиш жараёни янада муваффақиятли ўтиши учун, ҳар бир тушунча берилганидан кейин, уни бир неча мисоллар билан мустаҳкамлаш қоидаси.

11. Ўқитилаётган нарсда асосий ва иккинчи даражали жойларини ажратиш йўли билан, ўқувчиларда берилган билим ичидаги асосий ўринларини ажрата олишга ўргатиш қоидаси.

12. Ҳеч қачон қуруқ обрўга таяниб ўқитмай, фақат ақл ва ҳиссиётдан келиб чиқувчи далилларга таяниб ўқитиш тамойили

13. Ўқувчиларни китоб ўқишга ўргатиш қоидаси.

14. Таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир ўтказувчи ички ва ташқи омилларни доимо бартараф этиб бориш қоидаси.

15. Ўқувчиларга нега?, деган саволни тинмай бериш йўли билан, уларда сабаб ва оқибат орасидаги боғланишни билдириб бориш қоидаси.

16. Берилаётган билимнинг тўғрилиғига, ўқувчиларда ҳеч қандай шубҳа ва гумон қолмаслиги ва уни эсдан чикмаслиги учун, билимни асос ва далиллар билан бериш қоидаси.

17. Ҳақиқий билимга эга бўлган деб, уни қайтариб айтиб берганга эмас, балки бу билимни амалиётда қўллай олганга айтилади, деган қоида.

18. Доимо ўқувчилар қизиқиш ва эҳтиёжларини ўрганиб бориб, уларни жамият эҳтиёжига мослаштириб бориш тамойили.

19. Ўқувчилардаги кузатувчанликни ривождантириб, ҳаётдаги воқеликларни илмий асослаб бериш йўли билан ёшларда онглиликни камол топтириш қоидаси.

20. Ўқувчиларга шундай билим берингки, бу билимлар уларда қатъий ишонч ҳосил қилиб, ҳаракат учун дастур вазифасини ўташ қоидаси.

21. Ҳеч қачон ўқитувчи айтганларини қайтариш, бировлардан кўчириш ва айтиб туриш ҳолларга йўл қўймаслик билан, ўқувчиларни мустақил фикрлашга ва ҳаракат қилишга ўргатиш қоидаси.

22. Берилаётган билимни ҳар томонлама таҳлил қилиб бериш йўли билан ўқувчиларда ижодий тафаккурни ривожлантириш қоидаси.

23. Ўқувчиларни фаоллаштириш ва рағбатлантириш учун доимо саволлар бериб, уларнинг жавобини чидам билан тинглаш қоидаси.

Кўргазмалилик тамойили. Бу энг ҳаммага маълум ва тушунса бўладиган тамойиллардан бири бўлиб, у қадимий замонлардан қўлланилиб келинган. Бунинг асосида қуйидаги қонуниятлар ётади: биринчидан, кўриш ва эшитиш орқали олинган ахборотлар миёга турлича таъсир этиб, турлича ҳолда сақланади. Қисқача қилиб айтганда, кўз билан кўрганда қулоқ билан эшитгандагига нисбатан беш баробар кўп ахборот олиниб, уни миёда сақланиши ҳам юқори. Иккинчидан, кўздан борган ахборот қайта ишлашга муҳтож эмас.

Таълим амалиёти, кўргазмалилик тамойили амалга оширишнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан:

1. Ўқитиш жараёнида, кўрган нарса эшитганга нисбатан бир неча баробар тез ўзлаштирилиб, узок муддатга эсда сақланиб қолишлигини доимо хотирада тутиш қоидаси.

2. Болалар шакл, ранг, ҳис қилиш ва товуш орқали фикр юритишларини билиш қоидаси.

3. Ўқувчиларнинг, киши нимаики нарсани тасаввурига келтириш мумкин бўлса, кўра олса, синаб кўрилса, эшита олса тафаккур қилинади деган олтин қоидасини билиш.

4. Ҳеч қачон кўргазмани асосий мақсад қилиб олмаслик, кўргазма мақсад эмас, мақсадга етиш воситаси сифатида билиш қоидаси.

5. Билим бериш ва бу билимларни ўқувчилар кўникмасига айлантириш жараёнида, барча тушунча ва мавҳумликлар, улар тафаккурига фақат асос, далил, мисол, тимсол ва қиёфалар орқали тез етиб боришини англаш қоидаси.

6. Кўргазмалардан, фақат нарсаларни кўрсатиш учун фойдаланмай, улардан муаммоли вазиятларни шакллантиришда ҳам фойдаланиш қоидаси.

7. Кўргазма фақат ахборот берибгина қолмай, ўрганилаётган нарса ва ҳодиса тўғрисида тўғри тасаввур ҳосил қилишлигини билиш қоидаси.

8. Кўргазмани намойиш этилаётганда маълум бир тартиб билан кўрсатиш яхши натижа беришини тушуниб етиш қоидаси.

9. Кўргазмани кўрсатаётганда аввал бутунлай, сўнг уларни қисмларга бўлиб кўрсатиб, ундан кейин яна бутунлай кўрсатишга эътибор бериш қоидаси.

10. Турли кўргазмали қуроллардан фойдаланиш яхши, аммо уларнинг миқдори ҳаддан зиёд бўлиб кетса, ўқувчилар ҳаёлини ёйиб юборишлигини билиш қоидаси.

11. Кўргазмани кўрсатаётганда ўқувчилар аввалдан эгалланган ҳиссий билимларидан унумли фойдаланиш қоидаси.

12. Энг яхши кўргазмалар ўқувчилар ўзи тайёрлаган кўргазмалар воситалар эканлигини билган ҳолда кўргазмани иложи борица ўқувчилар билан бирга тайёрлаш қоидаси.

13. Ўзингиз яхши билмаган нарсани ҳеч қачон ўқувчиларга кўрсатмаслик қоидаси.

14. Янги техник воситалар - ўқув телевидениеси, видео, компьютер ва бошқалардан фойдаланилаётганда, аввал ўқитувчининг ўз уни яхши ўзлаштириб олишлик қоидаси.

15. Кўргазмали куроллардан фойдаланаётганда ўқувчилар диққатини, фикрлаш маданиятини, конструктив фикрини ва ўқишга қизиқишини тарбиялаш қоидаси.

16. Кўргазмани, назарий билимни ҳаёт билан боғлашда фойдаланиш қоидаси.

17. Дарс жараёнида кўргазма усулидан фойдаланиш имкони, кенгайтириш учун кўргазмали воситаларни кўрсатиш тартибини албатта режалаштириш қоидаси.

18. Кўргазмали куроллардан фойдаланилаётганда, ўқувчилар ёш хусусиятларидан келиб чиқиш қоидаси.

19. Кўргазмали куроллар жуда ҳам кучли таъсир этувчи восита бўлиб, у ўқувчилар ҳаёлини ўзига қаттиқ жалб қилиб, дарс мавзусининг асосий мақсадидан чалғитиши мумкинлигини англаш қоидаси.

20. Кўргазмали куроллардан ҳаддан зиёд фойдаланиш ўқувчиларда абстракт тафаккур ривожига тўсиқ ҳам бўлиши мумкинлигини билиш қоидаси.

Тизимлилик ва мунтазамлик тамойили. Бу тамойил қуйидаги объектив қонуниятларига суянади: инсон фақат ташқи дунёни ўз тафаккурида аниқ акс эттиргандагина ҳақиқий ва фаол билимларга эга бўла олади; ўқувчилар тафаккурида илмий билимлар тизимини шакллантиришнинг асосий усули, мақсадга йўналтирилган махсус таълимни ташкил қилиниши; махсус таълимнинг ташкил қилиниш тартиби ўқувчилар имконияти ва бериладиган билимнинг ички мантикий тузилишидан келиб чиққанлиги; билим бернш жараёни босқичма-босқич амалга оширилганлиги туфайли билим бериш самараси, бу босқичларнинг орасидаги вақтни қанчалик қисқа бўлишлигига боғлиқ, босқичлар орасидаги масофа вақт жиҳатдан ҳаддан ошиб кетса билим бериш самара бермайди; агар билим ва унинг негизида шаклланган кўникмалар машқ орқали такрорланиб турилмаса, билим ва кўникма йўқолиб кетади; ўқувчиларни мантикий фикрлашга ўргатилган бўлмаса, улар доимо фикр юритишда қийинчиликларга дуч келадилар; ўқитишда тизимлик ва мунтазамликка амал қилинмаса, таълим-тарбия жараёни сусаяди.

Педагогик амалиётда бу тамойилни ишлаши қуйидаги қоидалар орқали амалга оширилади:

1. Ўқувчилар томонидан билимлар тизими тўлиқ ўзлаштириб олинishi учун бериладиган билимларни мантикий тугалланган билим бўлакларига ажратиб ўқитинг.

2. Мазмунини тўлиқ очиб беришга кўзингиз етмаган бирон-бир савол ва муаммони дарс режасига киритманг.

3. Мантикийликни ҳеч қачон бузманг, бузилиб қоладиган бўлса, ўзлаштирилмасликнинг олдини олиш учун, уни дарров бартараф этинг.

4. Ўқув фани – катта бир фanning кичрайтирилган модели эканини тушунтириб, фанлараро боғлиқликни кўрсатиб беринг.

5. Назарий билимларни ўзлаштирилиши тўғри кетаётганини доимо

текшириб боринг: ўрганилаётганнинг объекти, предмети, назарий асослари, асосий тушунчалари, назарияси ва уни қоидаларини, чегараларини доимо эслатиб уларни бажарилишини текшириш.

6. Доимо эсда тутиш лозимки, кунда эшитиб, гўёки яхши билган нарсани тушунтириб, илмий асослаб бериш қийин бўлади. Шунинг учун ўқувчилардаги аввалги билимлари ва мантиқ усулларидан доимо фойдаланиш.

7. Бошланғич ва умумтаълим босқичларидаги билим мазмуни ва уни бериш усуллари орасидаги ворисликни доимо сақлаш зарур.

8. Ўқитишнинг илғор усулларидан доимо фойдаланинг.

9. Ўқитишда тизимлиликни ва мунтазамлиликни сақлаш учун, аввал ўтилган билимларни доимо такрорлаб туринг.

10. Ўтилган мавзуларни такрорлаш усулидан, фақат дарс бошида ва уни якунлаётганда фойдаланиб қолмай, ҳар билимни тушунтирилаётганда ҳам ундан фойдаланинг.

11. Ўтилган мавзулар билан тез киришиб кетувчи бошқа янги фикрларни билдирманг.

12. Ўқувчилар тил саводхонлигини фақат тил ўқитувчилари кузатиб борибгина қолмай, балки барча фан ўқитувчилари ҳам ёшларнинг тил саводхонлиги ва нутқ маданиятига эътибор бериши лозим.

13. Сабр ва чидам билан ҳамда узлуксиз равишда ўқувчиларни мустақил фикр юритишга ва билимларни меҳнат қилиб топишга ўргатинг. Ўқувчиларнинг ўрнига ўзингиз жавоб бера қолманг.

14. Доимо ўқувчиларга ўқишининг истиқболини эслатиб туринг.

15. Ҳар бир билим охирида албатта умумлаштирувчи машғулотларни амалга оширинг.

16. Ўқувчилар жавобида учраб турадиган хатоларни доимо тузатиб боринг.

17. Чарчаб қолган ўқувчилар фаолиятини ҳеч қачон сунъий равишда фаоллаштиришга ҳаракат қилманг, фаоллаштиришни уларнинг жисмоний ва ақлий имкониятидан келиб чиқинг.

18. Ўқувчилардан эгаллаган билимига кўникма ва малака ҳосил қилишни талаб қилинг.

19. Эсда сақлаш лозимки, бир тизимда эгаллаган билим эсдан чиқмайди. Эсдан чиқиб қолса, тизим орқали уни дарров эсга тушириш осон.

20. Ҳамма нарса узлуксиз кетма-кетликда олиб борилиши керак, бугунги айтганларингиз кечагисини мустаҳкамлаши ва эртанги айтганингизга йўл очиб бериши керак.

Мустаҳкамлик тамойили. Бу тамойилда барча илғор ўқитувчилар ва педагог олимларнинг кўп йиллик изланишлари ўз ифодасини топган. Унда назарий билимлар билан эмперик билимлар бирлашиб мустаҳкамланган.

Билимларни мустаҳкам эгаллаш жараёни жуда мураккаб бўлиб кейинги йиллардаги тадқиқотлар бу жараёнга ўзгартиришлар киритилди. Билимни мустаҳкам эгаллаш жараёнини шу кундаги тушунилиши, бу жараёнга қуйидаги янги қоидаларни киритишни тақозо этади.

1. Бугунги кунги талимда фикр юритиш эслаб қолишдан устунлик қилиши исботланган.

Шунинг учун ўқувчилар ақлий қувватини тежаш мақсадида, улардан кераксиз ва кам эътиборли нарсаларни эслаб қолишига камроқ эътибор бериб, унинг ҳисобига фикр юритишига кўпроқ куч сарфлашига ёрдам бериш.

2. Ўқувчилар тушуниб етмаган ёки нотўғри тушуниб, қолган нарсаларни эслаб қолмасликларига эътибор бериш лозим. Ўқувчи, фақат яхши тушуниб етиб, уни тўғрилигига имон ҳосил қилган нарсасини хотирасида сақлаши керак.

3. Ўқувчилар хотирасини кам эътиборли ахборотларни эслаб қолишдан ҳоли қилиш мақсадида, уларни турли луғат ва энциклопедиялардан фойдаланишга ўргатинг.

4. Эслаб қолинадиган нарсаларни ниҳоятда қисқа қилиб, ёд олишга осон бўлиши учун, равон, иложи бўлса шеър вазнига солиб туриб эсда сақлашга ўқувчиларни ўргатиш.

5. Эсдан чиқариш билимни эгаллаб олгандан кейин тез кечишини ҳисобга олган ҳолда, уларни психология фанининг эсда сақлаш қондаси асосида хотирада сақлашга ўқувчиларни ўргатиш.

6. Ёд олишни ўқувчиларга уйга вазифа ёки мустақил иш қилиб берманг яхшиси уни шу нарсага қизиқтириб қўйинг ва вақти-вақти билан бу қизиқишни янгилаб туринг.

7. Такрорлаш машқларини ўқувчилар янги билимни эгаллаган заҳотидан бошлаш керак. Чунки, бу нарсалар кейин эсдан чиқиб кетиши аниқ..

8. Ўқувчилар диққатини сусайтирувчи ички ва ташқи омилларни фаолиятига йўл қўйманг.

Дангасалик касали билан тинмай кураш олиб бординг, билим олиш суръатини сусайтирманг.

9. Бериладиган билимга қизиқиш ва ижобий муносабатни шакллантирмасдан туриб, янги билим беришни бошламанг.

Зўрлаб берилган билим ўқувчилар хотирасида узоқ сақланмаслигини унутманг.

10. Билимни эгаллаш суръати пасая бошлаши билан унинг сабабини аниқланг ва бартараф этинг.

11. Ўқувчилар томонидан мустақил равишда дарсни такрорлаш эслаб қолишнинг муҳим омили эканини унутманг ва ўзини-ўзи тарбиялашга катта эътибор қаратинг.

12. Такрорлаш дарсларини шундай ташкил қилингики, у фақат билимни фикр юритишга ҳам фойдаси бўлсин. Шунинг учун дарсларини асосий дарс тизимида унинг ҳажмини ё кўпайтиринг, ёки камайтиринг.

13. Берилган билим хотирада мустаҳкам сақланиши учун, уни қизиқарли қилиб, кўرғазмали қуроллардан фойдаланиб тушунтириб беринг.

14. Янги бериладиган билим мустаҳкам хотирада қолиши учун, уни аввалги билим билан боғлаб тушунтириб беринг.

15. Билимни мантиқан бир бутун қилиб беришга ўрганинг.

16. Осон ва бир турдаги топшириқ беришдан тийилинг, улар ўқувчиларга қизиқ бўлмай, толиқтиради.

17. Машқлар ўтказишдан олдин, уларнинг бажарилиш тартиби ва натижаси тўғрисида маълумот беринг.

18. Машқ даврида ўқувчиларни чарчаб қолишидан сақланг.
19. Ҳозирги замон назорат усулларида тўғри фойдаланинг.
20. Ўқувчиларни ўз меҳнатини назорат қилиш ва баҳолашга ўргатинг.

Тушунарлилик тамойили. Бу тамойил бир томондан, дидактиканинг бошқа тамойилларининг талабларидан, иккинчи томондан, ўқувчилар ёш хусусиятидан, учинчи томондан, кўп йиллик педагогик тажриба асосида яратилган.

Бу тамойил заминидан **тезаурус қонуни** ётади. Бу қонун бўйича кишига билим фақат унинг тезаурусига мос келганда тушунарли бўлади. **“Тезаурус”** лотинчада **«хазина»**ни билдиради. Маъноси, кишининг тўплаган билими, кўникма ва фикрлаш услуби унинг **“тезауруси”**ни ташкил қилади.

Бошқа қонуниятларни ҳам кўрсатишимиз мумкин: а) бериладиган билимнинг тушунарлилиги, уни егаллаётган ўқувчининг ёши индивидуал хусусиятларига боғлиқдир; б) тушунарлилик билим беришни ташкил қилишга унда қўлланиладиган билим бериш усул ва услубларига боғлиқ; в) билимни тушунарлилиги уни олаётганнинг билим хажмига ва сифатига боғлиқлиги; г) билимни тушунарлилиги уни берилиш суръатига боғлиқлиги ва ҳоказо.

Я.А.Коменский шакллантирган куйидаги қоидалари мавжуд: осондан қийинга, маълумдан номаълумга ва оддийдан мураккабга. Ҳозирги замон педагогик назарияси ва амалиёти тушунарлик тамойилини қўлланиш қоидаларини кенгайтирди ва бойитди:

1. Билимни таълим олувчининг ёшига қараб бериш.
2. Ўқувчилар тафаккури берилаётган билимга тайёрланган бўлиши шарт.
3. Ўқитаётганда ўқувчиларнинг тайёргарлик ва ривожланганлик даражасига қараб билим бериш.

5. Ўқувчиларни индивидуал қобилиятидан келиб чиқиб билим бериш.

6. Билим бериш суръати ўртача олиб борилиши шарт.

Билим беришда, муайян кучланишни ҳосил бўлишини эсда сақлаш, бу кучланиш ошиб кетса ўқувчилар толиқиб, кучланиш пасайиб кетса таълим олувчилар зерикиб қолишини билиш.

7. Психология ва педагогиканинг янги кашфиётларидан унумли фойдаланинг, аста-секин таълим жараёнини такомиллаштиринг.

8. Янги дарс ўтишда кучли ўқувчилардан ва дарсни мустаҳкамлаётганда ўрта ва кучсиз ўқувчилардан фойдаланинг.

9. Берилаётган билимларни қарама-қарши томонларини ҳам тушунтириб ўқувчиларни билим олишини осонлаштиринг.

10. Ўқувчиларга энг қийин сингадиган билимлар табиат ва жамият тараққиётининг умумий қонунларидир. Шунинг учун ўз фанингизни ўтаётганда усталик билан уларни кўшиб тушунтириб кетинг.

11. Таълим-тарбия жараёнини асоссиз тезлаштирманг ва сусайтириб юборманг.

12. Ўқувчиларнинг оралиқ якуний фикрларини билдига йўймасдан, улардан фикрни давом эттириш учун фойдаланинг.

13. Тушунарлилик ўқитувчининг сўзларини юқори ҳиссиёт ва ҳар бир сўзни асослаб берилганлиги билан ҳам белгиланади.

14. Узоқ монолог сўзлардан қочинг.

15. Ўқитишнинг бош қисмида барча билим ҳажмини тўкиб солманг, фақат асосийларини айтиб ўтиш билан кифояланинг.

16. Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб кўя қолади, яхши ўқитувчи бу ҳақиқатни топишни ўқувчиларга ўргатади, деган иборани унутманг.

17. Тушунарли қилиб дарс ўтиш деганда, бутун билимни ўқувчиларга тушунарли тилда тушунтириб бериш ёки бу билимларни топишни тушунарли қилиб айтиб беришда эмас, тушунарли дарс ўтиш деганда калавани таълим олувчилар қўлига ушлатиб қўйиб, билимни секин-аста чиқиб келишини кўрсатиш, ўқувчиларни рағбатлантириб туриш ва ҳоказо тадбирларга айтилади.

Илмий тамойили. Бу тамойил асосида бир қатор қонуниятлар ётади. Жумладан; дунёни ўрганиб бўлади ва инсоният аниқлаган ва амалиётда синаб қўрилган қонуниятларни ўрганса бўлади; таълим-тарбия жараёни, илмий фаолият орқали тўпланган, объектив олам тўғрисидаги маълумот тизимини ўсиб келаётган авлодга билдиради; илмийлик, бериладиган билимлар маълум бир кетма-кетликда берилишини тақозо этади; илмийлик, ўқитувчиларнинг билимини малум бир кетма-кетликда беришга амал қилишни ҳам тақозо этади; илмийлик яна берилаётган билим ҳозирги замон ижтимоий ва илмий-тараққиёт даражасига мослиги билан ҳамда тузилган дастур ва ишчи режага мос бўлишлиги билан ҳам белгиланади.

Дидактика бу тамойилни амалиётга қўллашнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

Педагогик амалиёт билан шуғулланганда педагогика, психология ва дарс беришнинг усул ва услубларининг энг илғорларидан фойдаланиш.

1. Ҳозирги замон дидактика ва психология фанларининг кўрсатмалари бўйича дарс берганда мантиқнинг фақат индуктив усулидан фойдаланибгина қолмай, дедуктив усулидан ҳам бемалол фойдаланавериш.

3. Бошданок ўқув фанининг ички мантиғини очиб беришга интилиш.

4. Ўқувчиларда нарса ва ҳодисаларга диалектик ёндошувни шакллантириш мақсадида, ҳар бир билимни беришда унинг ички диалектикасига аҳамият бериш.

5. Такрорланмаса эсан чиқади деган қоидадан келиб чиқиб, ҳар бир дарсда янги билимни такрорлаб туриш.

6. Қонуниятларни тушунтираётганда, уларни ташқи муҳит, вақт, эскилик ва янгилик орасидаги тафовут ҳамда ички шароитларга боғлиқликда тушунтириш.

7. Ўқитганда, ўқувчиларда изланувчанлик ҳиссиётини ривожлантириш.

8. Муайян қонуниятни тушунтиришда, уни кашф этган олимнинг қисқача таржимаи ҳолини айтиш.

9. Билим беришда, уни тадқиқ қилинган усуллари ҳам айтиб, ўқувчиларда тадқиқот усулларидан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

10. Дарс ўтганда атама, таъриф ва тушунчаларнинг эскиларига танқидий ёндошиб, энг янгиларидан фойдаланиш.

11. Билим беришда тарихийлик қоидасидан келиб чиқиб, бераётган билимингизни кашф қилиниш тарихини айтиш.

12. Фан билан боғлиқ тўғри билимларини беришда, улар ичидан асосийларини ажратиш, фандаги устувор йўналишларини ҳам кўрсатиш ўтиш.

13. Мактабнинг юқори синфлари, академик лицей, касб-хунар коллежи ва айникса, олий ўқув юртларида фандаги бахсли ўринларини айланиб ўтмаслик.

14. Ўқувчиларнинг тадқиқотчилик фаолиятини рағбатлантириб бориш.

15. Янгилик топишни ўқувчиларда таркиб топтириш.

Назария ва амалиёт бирлиги тамойили. Бу тамойил фалсафанинг билиш назариясининг марказий қонундасига асосланади. Унда, билишнинг биринчи ва асосий нуқтаи назари – бу ҳаётнинг ва амалиётнинг нуқтаи назаридир, дейилади.

У куйидаги қонуниятлардан келиб чиқади: ҳар қандай билимнинг тўғрилиги амалиётда синалиб, тасдиқланади; амалиёт ҳақиқат мезони, билишнинг манбаи ва тадқиқот натижаларини қўлланиш ҳудуди; тўғри ташкил қилинган таълим-тарбия ҳаётдан келиб чиқади; таълим-тарбиянинг самарадорлиги, уни қанчалик амалиёт билан боғликлиги билан белгиланади; билим беришни самарадорлиги, уни политехник таълим билан боғликлиги билан белгиланади; берилаётган билим қанчалик ҳаёт билан боғланса, ўқувчилардаги билим эгаллаш шунчалик оңли кечади.

Бу тамойилни амалиётда қўлланиши куйидаги қоидалар орқали кечади:

1. Билим ва тарбия беришда, ўқитувчи-ўқувчилар бу берилаётганларни, ўз ҳаётига нақадар зарур эканини билиб бориши.

2. Билим беришда ҳаётдан билимга ёки билимдан ҳаётга қараб бориш.

3. Билим беришда, бу билим ҳаётда зарур бўлгани учун кашф қилинганлигини таъкидлаш.

4. Ўқувчиларни энг янги меҳнат қуроллари ва меҳнат муносабатлари билан таништириб бориш.

5. Ўқувчиларни олган билимларини амалиётда албатта синаб кўришларини талаб қилиш.

6. Таълим натижасини ишлаб чиқариш билан боғликлигини амалда кўрсатиш.

7. Билим бериш жараёнини ишлаб чиқариш ютуқларидан мисоллар келтириш йўли билан билимни амалиёт билан боғлаш.

8. Дарс беришда, ўқувчиларнинг меҳнат тажрибаларидан келиб чиқиш.

9. Ижтимоий меҳнат фақат дарс жараёнидаги олинган билимлар асосида амалга оширилиши.

10. Ақлий меҳнатни жисмоний меҳнат билан қўшиб олиб бориш.¹²

Шундай қилиб, **дидактика** яъни таълим тамойиллари асрлар оша сайқал топиб борди. Албатта таълим тамойиллари ҳар бир даврнинг ўзига хос бўлган хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўзгариб боради. Чунки таълим тамойиллари жамият ва давлат олдида турган улкан вазифалар асосида белгиланади. Таълим (ўқитиш) жараёни мураккаб ҳамда кўп қирралидир. Унда педагог ва ўқувчилар фаол иштирок этадилар. Бу жараённинг муваффақиятли ва самарали натижаси таълим жараёнининг қонун-қоидалари, яъни таълимга қўйилган дидактик талабларга ва таълим тамойилларига қай даражада амал қилишларига боғлиқдир.

¹² Ёкутхон Раҳимова. Хамширалик ишида педагогика. Дарслик. –Т.: 2007, 90-100-бетлар.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, буюк чех дидактик олими Ян Амос Коменский ўзининг “Буюк дидактика” асарида дидактиканинг принципларини, яъни тамойилларини ишлаб чиққанидан бошлаб, уларни М.И.Скаткин, Г.М.Коджаспирова, С.Ражабов, Н.Ғайбуллаев, И.Ф.Харламов, С.П.Илина, Ю.К.Бабанский, Л.С.Вигоцкий, В.А.Кан-Калин, Р.Ёдгоров, Р.Маматкулова, Р.Мавлонова, Ж.Ҳасанбоев, Х.Тўрақулов, И.Алқаров, Н.Усмонов, Б.Зиёмухамедов, Н.Воҳидова, Н.Раҳмонқулова ва бошқа педагог олимлар кўриб чиқдилар, лекин таълим (ўқитиш) тамойил (принцип)ларининг сони ва мазмунини белгилаш хусусида ҳозирги кунгача бир фикрга келингани йўқ. Таълим тамойил (принцип)лари сони 6 тадан 11 тагачадир. Тадқиқотлардан айримларининг асарларида турли принциплар тавсия этилган. Масалан, М.И. Скаткин узлуксиз таълим тамойилини ҳисобга олиб, ўқитишнинг мустақил билим олишга ўтиш принципи жорий этилишини таклиф қилади, шунингдек, ўқишга ижобий муносабатни шакллантиришга катта эътибор бериб, таълим ижобий асосда олиб борилиши принципини мақсадга мувофиқ деб билади. Ю.К.Бабанский дидактиканинг янги йўналишларидан бири – оптималлаштириш назариясини ишлаб чиқиб, мана шу назариянинг амалий йўналишини акс эттирадиган учта янги принципни тавсия қилади. Булар эса: 1) таълимнинг оғзаки, кўрсатмали ва амалий, репродуктив ва изланишли, шунингдек, бошқа методлар ҳамда усулларини тўғри бирлаштириш; 2) таълимнинг дарс, дарсдан ташқари, шунингдек, умумсинф, гуруҳий ва яқка тартибдага шакллари тўғри бирлаштириш; 3) ўқувчиларнинг ўқишга ижобий муносабатни кучайтириш, уларда билишга қизиқишни, билимларга эҳтиёжни таркиб топтиришдан иборатдир.¹³ Бу принциплар ҳали барқарор принциплар тизимига киргани йўқ, лекин тажрибали педагоглар педагогиканинг тегишли мавзулари ва бўлимларини ўқишда улардан фойдаланмоқдалар.

Барча предмет ўқитувчилари ана ана шу таълим принципларига риоя қилишлари керак. Аниқ предметларнинг мазмунига, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига, кўрсатмали қўлланмалар мавжудлигига боғлиқ ҳолда принципларнинг нисбати ҳамда мазмуни ўзгартирилиши лозим. Масалан; кўрсатмалилик принципини табиатшуносликни ўқитиш жараёнида тажрибаларни намоиш этиш бўлса, тилни ўқитишда грамматика жадвалларини кўрсатиш, доскага ёзиш, схемаларни чизиш ва ҳоказолардан иборат бўлади.

Лекин ҳар қандай предметни ўқитишда жонли мушоҳада, яъни нарса ва ходисаларни муайян идрок этиш, фикрлаш принципларига амал қилиш бошқача айтганда назарий хулосаларни тушуниш ва билиш, уларни ҳаётда қўллай олиш зарур.

Умуман, таълим (ўқитиш)нинг ҳар хил тамойил (принцип)лари тавсия этилаётган бўлса ҳам, лекин барча тадқиқотчи-дидактлар учун бир қатор умумий таълим тамойил (принцип)лари мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат.

“Педагогик адабиётларда, луғатларда ва таълим жараёнида **“метод”**, **“методика”**, **“усул”**, **“услуг”** атамалари тартибга келтирилмасдан баъзи ўринларда

¹³ Ю.К.Бабанский Принцип обучения в современной образовательной школе. – Народное образование. 1979; №2, стр-7.

“Таълим методлари”, “Ўқитиш методлари”, “Ўқитиш усуллари”, “Ўқитиш услублари” тарзида турлича талқин қилинмоқда. Шу боис таълим методлари мазмун-моҳиятини батафсилроқ таърифлашга ва изоҳлашга қарор қилдик.

“Метод” – юнонча сўз бўлиб, “айнан нимагадир йўл” деган маънони англатади, яъни “мақсадга эришиш усули ёки йўли” демакдир, муайян маънода эса “тартибга солинган фаолиятдир”.

“Метод” тушунчаси билан бир қаторда “методик усул” деган тушунча ҳам қўлланилади. “Метод” анча кенг тушунча, “Методик усул” методнинг бир қисми, унинг механизми сифатида тушунилади. Агар ўқитувчининг мавзуни тушунтиришдаги ҳикояси *метод* бўлса, ҳикоя қилиш вақтида ўқувчиларга қаратилган саволлар уларни фаоллаштиришга ёрдам берувчи *методик усул* бўлади. Шунингдек, мавзуни кўргазмали қуроллар ва ўқитиш техникаси воситалари ёрдамида кўрсатиш ҳам *метод*, мавзуга боғлиқ ўқув материалларининг бир қисмини секинлаштирилган ҳолда таъминловчи *методик усулдир*. Шунингдек, ўқув-билиш фаолиятининг мақсадга етишишда қўлланиладиган методик усуллар тизимини *услуб* (йўл) деса мантиқан тўғри бўлади.

Таълим-тарбия услуб (методика)ларини тавсиф қиладиган бўлсак, у ўқитувчи билан ўқувчилар, мулоқотини ҳамда ўқув дастури ва дарслик, шунингдек, ўқитиш техникаси воситалари ёрдамида билим бериш ва уни олишни амалга оширадиган ўзаро муносабатларни тизимга солувчи педагогик фаолиятдир. Бу ўқитувчи томонидан ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш; ўқитувчилар томонидан берилаётган илмий билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш фаолиятда қўлланадиган услуб, яъни йўлларни ўз ичига олади. Таълим бериш ўқитувчидан изланишни, юксак педагогик маҳоратга эга бўлишни, мавзунинг мақсадига қараб, таълим методларини танлай билишни, керакли таълим воситаларидан ўз ўрнида фойдалана билишни талаб этади.

Бинобарин, таълим (ўқитиш)нинг метод, усул ва услублари тушунчалари ўзаро боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳар бири билимларнинг онгли ва чуқур ўзлаштирилишига, ўқувчиларда мустақиллик ва ижодий фаолликнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Педагогика амалиётда ўқитиш методларининг жуда катта тажрибаси тўпланган. Уларни танлашда турли шароитлар, ўқитилаётган фаннинг характери, таълим олувчиларнинг ёш хусусиятлари, олдинги тайёргарлик даражаси ва ҳақозолар ҳисобга олинади.

Шундай қилиб, таълим, яъни ўқитиш методи ўқитувчи ва ўқувчилар ҳамда амалий билиш фаолиятининг таълимий вазифаларини бажаришга қаратилган йўлдир. Унга қуйидаги муайян дидактик талаблар қўйилади:

1. Ўқув материални ўрганишнинг ўқитувчи тавсия этган йўл мантиқий фикрлашнинг фалсафий-педагогик-психологик усули мустақил қарашлар, иродавий хусусиятлари ва шахснинг шаклланишига олиб бориши керак. Ана шу нуқтаи назардан метод тарбиявий тусда бўлиши лозим;

2. Таълим методининг илмий асоси яққол ва аниқ бўлиши зарур. Шундагина ўқитувчи мазкур метод орқали қандай масалалар қўйилиши ва ҳал қилиниши мумкинлигини, қандай масалаларни ҳал қилиб бўлмаслигини кўра олади;

3. Таълим ўқитиш методининг тизимлилиги унинг самарадорлигини белгилайди;

4. Таълим (ўқитиш) методининг тушунарлилиги: ўқитишнинг йўли ўқувчилар учун қабул қилиниши ва қўлланиши, ўқув материални ўрганишнинг усули эса билимларни ўзлаштиришнинг имкониятларига мувофиқ бўлиши лозим;

5. Таълим (ўқитиш) методининг онглилик ва фаоллик зарурияти ниҳоятда жиддий талабдир;

6. Билимларнинг пухталиги ва асослилиги;

7. Таълим (ўқитиш) методикасида назарий ва амалий ҳодисаларнинг мувофиқлиги ҳар қандай таълим методидан бирор мақсадга эришиш кўзда тутилади ва шунинг учун қандайдир мақсад қўйишни, унга эришиш бўйича фаолият усулини, ана шу фаолиятни амалга оширишда ёрдам берадиган воситаларни бўлишини тақозо этади. Ҳар қандай фаолият унинг объектини талаб қилади. Ниҳоят таълим методи мақсадга олиб бориши керак, акс ҳолда у қўйилган мақсад учун яроқсизлигини, ё бўлмаса, бу ҳолатда унинг умуман нотўғри қўлланишини эътироф этиш лозим. Шундай қилиб, ҳар қандай таълим методини қўллашдан кўзланадиган мақсадни, шу мақсадни амалга ошириш фаолиятини бажариш воситаларини талаб қилади. Бу воситалар фаолият объекти тўғрисидаги предметли ёки ақлий билимлар, қўйилган мақсадга албатта эришишдан иборат бўлиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси ҳар қандай таълим методига нисбатан мақсадга мувофиқдир, лекин ўқитиш методи учун етарли эмас. Метод тизимига ўқитиш усуллари ҳам киради. Лекин метод мазкур усуллар мажмуидан иборат эмас. Усул ўқитувчи ёки ўқувчилар ақлий ва амалиёт ишининг алоҳида жараёнлари бўлиб, улар мазкур методда тавсия 'тилган материални ўзлаштириш шаклини тўлдиради. Масалан, ўқитувчи ўқув материалнинг мазмунини 'слаб қолиш усулини беради. Усул методдан ажралади, ўзининг билимларини ўзлаштиришдаги ва кўникмалар ҳамда малакаларни шакллантиришдаги аҳамиятини йўқотади.

Ўқитиш усуллари куйидагиларга бўлиш мумкин:

– тафаккур, хотира, диққат ва ҳаёлнинг алоҳида жараёнларини таркиб топтирадиган ва фаоллаштирадиган усуллар;

– фикрлаш фаолиятида муаммоли ва изланишли вазиятларни вужудга келтирадиган усуллар;

– ўқувчиларнинг ўқув-материални ўзлаштириш билан боғлиқ кечинмалари ва ҳиссиётларини фаоллаштирадиган усуллар;

– назорат ва ўқувчиларнинг ўзини-ўзи назорат усуллари;

– ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг жамоавий ва шахсий ўзаро муносабатларини бошқариш усуллари.

Юқорида қайд этилганидек, таълимнинг мазмунига қўйилаётган янги талаблар – ўқувчиларга, хусусан, фанларнинг асослари бўйича юксак илмий-назарий билимлар беришдан иборат бўлиб, бу иш назарий билиш методларига, шу жумладан, ўқувчиларни мантиқий фикрлаш, мантиқий жараёнларни бажариш усуллари билан қуроллантиришни тақозо этади.

Шуни таъкидлаш керакки, ўқитиш методларининг ягона таърифи йўқ. Улар ўқитувчи ва ўқувчиларнинг таълимий-тарбиявий вазифаларини ҳал қилишга қаратилган ўзаро ҳамкорликдаги фаолияти усулларининг тартибга солишидир.

Умуман, ўқитиш методларининг мажмуаси – атрофдаги воқеликни билишнинг йўли, дея хулоса чиқариш мумкин. Ўқувчилар ақлий камол топишининг характерини белгилайдиган йўл билимларни ўзлаштириш имкониятини яратади, шахснинг хусусиятларини шакллантиради. Ўқитишнинг мақсади ўқувчиларга инсониятнинг тажрибасини ўзгартиришнинг ўзидир. Таълим назарияси методларини инсоният тажрибасидан олади ва уларни ўқув машғулотларига мослаштиради. Шунинг учун таълим, яъни ўқитиш методлари доимий равишда янгиланади, такомиллашади, фан-техниканинг ривожланиши ва ижтимоий ривожланиш асосида янги методлар вужудга келади.¹⁴

Ўқитиш методларининг жуда кўп турлари мавжуд ва уларнинг сонини аниқ белгилаб бўлмайди. Методлар ўқитишнинг мантиқий томонларига, компонентлари ва вазифаларига асосланиб таснифланади.

Назария ва амалиётда бир қанча таснифлар мавжуд бўлиб, улар ўзаро зид келмайди, бири иккинчисини инкор этмайди, балки бир-бирини тўлдиради. Ўқитиш жараёнининг кўриш имкониятини яратади.

Тасниф тартиб ва тизимини вужудга келтиради, умумий ва муайян назарий ва амалий, муҳим ва тасодифий ўқитиш методларини аниқлашга ёрдам беради, шу орқали улардан амалиётда самаралироқ фойдаланишга хизмат қилади.

Ўқитиш методларини таснифлашда ўқувчиларга ўқув материални ўрганишнинг мақсадга мувофиқроқ йўллари танлаш имконини яратади, ўз ишидаги ютуқ ва камчиликларни тушунишда ёрдам беради, ўқитувчиларнинг фаолиятини такомиллаштириш учун қулай шароитни вужудга келтиради.

Педагогика назариясида таълим яъни ўқитиш методларини таснифлашда ягона ёндашиш мавжуд эмас. Ҳозирги дидактикада таълим (ўқитиш) методларини билимлар манбаи бўйича (С.О.Лордкипанидзе, Е.Голант), дидактик мақсадлар бўйича (Б.П.Есип), билиш фаолиятининг савияси бўйича (И.Я.Лернер, М.Н.Скаткин, М.И. Махмутов) фарқлаш энг кўп тарқалган.

Методларнинг бинар схемалар, уларни уч ўлчовли ва ҳатто, кенг қамровли фарқлаш ҳам учрайди. Ана шу таснифларнинг ҳар бирида афзалликлар ва камчиликлар мавжуд бўлиб, улар адабиётларда етарлича таҳлил қилинган.

Таълим (ўқитиш) методларини билиш манбалари бўйича таснифлаш анча оддий бўлиб, улар мактаб амалиётида кенг тарқалган. Бу белги бўйича методлар қуйидаги уч гуруҳга бўлинади:

1. Оғзаки методлар (билимларни сўз билан баён қилиш суҳбат дарслик маълумотнома ва илмий адабиётлар билан ишлаш)
2. Кўрсатмали методлар (расмлар, намоёнишлар, кузатишлар).

¹⁴ Р.Мавлонова., О.Тўраева, К.Холикбердиев. Педагогика. Дарслик. –Т.: “Ўқитувчи”, 2001, 465-468-бетлар, Р.Мавлонова, Н.Вохидова, Н.Рахмонкулова Педагогика назарияси ва тарихи. Дарслик. –Т.: 2010, 195-199-бетлар.

3. Амалий методлар (машқлар, лабораториядаги амалий ишлар). Булар маълум даражада шартлидир, чунки мазкур методларнинг ҳаммаси ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб уларни доим ҳам аниқ чегаралаб бўлмайди.

Ҳар бир таълим (ўқитиш) методининг ўз вазифаси бор. Адабиётларда ўқитиш методларининг рағбатлантирувчи (мотивлашган), таълимий-тарбиявий ва камол топтирувчи умумпедагогик вазифалари ифодаланган

Ўқитувчи дарсга тайёрланишда ва унинг учун энг мувофиқ методларини танлашда ана шу методларнинг бажарилиши мумкинлигини ва уларнинг структурасини ҳисобга олиб, шу асосда рағбатлантириш, тарбиявий ва камол топтириш вазифаларини кучайтирувчи мураббийдир.

Таснифлаш таълимнинг назарий асосларини кўришга ёрдам беради, педагогик фикрни чуқурлаштиради ва шунга кўра ижод учун асос бўлади. таълим (ўқитиш), методларини таснифлаш ўқитувчилар фаолияти ўртасида тақсимланади. Биринчи гуруҳга ўқитиш усуллари ва иккинчи гуруҳга эса ўқиш усуллари киради. Қуйида ўқитиш методларининг таниқли олимлар тавсия этган таснифларини кўриб чиқамиз.

И.Я.Лернер ва М.Н.Скаткин ўқитиш методларини қуйидагиларга ажратадилар:

- тушунтириш – расмлар методи;
- репродуктив метод;
- муаммоли баён қилиш методи;
- қисман изланиш методи;
- тадқиқот методи.

М.А.Данилов ва Б.П.Ясипнинг таснифи бўйича маълум турдаги дарсларда қўйиладиган вазифаларга боғлиқдир:

1. Билимларни баён қилишда: ҳикоя-тушунтириш, маъруза, суҳбатлар, кўрсатмали қўлланмаларни намоиш этиш;

2. Ўқувчиларда кўникма ва малакаларни шакллантириш: машқларни шакллантириш ва амалий ишлар;

3. Билим, кўникма ва малакаларни текшириш - жорий кузатишлар, оғзаки сўраш, ёзма ва амалий назорат ишлари.

С.И.Перовский ва Я.Я. Голант таснифи: фаол ва пассив методларга бўлиш:

– агар ўқувчилар мустақил ишласа, фаол методлар (лаборатория методи, китоб билан ишлаш).

– агар ўқувчилар фақат тингласа ва ешитса пассив методлар (ҳикоя, маъруза, тушунтириш, намоиш қилиш методи, экскурсия).

Бундай таснифлаш маъқул эмас, чунки у ўқувчиларнинг онглилиги ва фаоллиги принципига зиддир.

Ю.К.Бабанскийнинг таснифи бўйича методлар учта катга гуруҳга бўлинади:

- ўқув-тарбия ишларини ташкил этиш ва амалга ошириш;
- назорат ва ўзини ўзи назорат қилиш методлари (иккинчи гуруҳда ишнинг қатор янги методлари ва усуллари мавжуд). У қуйидагиларни тавсия этади:
- билишга доир ўйинлар, ўқув мунозаралари, кизик вазиятларни

вужудга келтириш, рағбатлантириш, танбех бериш ва назорат методлари.

Т.А.Илина олимларнинг таснифларини умумлаштириб, Ю.К.Бабанский-нинг таснифини маъқуллаган ва таснифлашнинг қуйидаги тартибини тавсия етган:

- янги билимларни (ўқитувчининг сўзларига таянган ҳолда бериш учун фойдаланилган тушунтириш, ҳикоя, маъруза методлари);

- янги билимлар ўзлаштирилиши, мустаҳкам малакалар шаклланиши учун фойдаланиладиган методлар: суҳбат, экскурсия, эксперимент ва лаборатория иши, дарслик ва китоб билан ишлаш, ўйинлар, машқлар;

- дарснинг ҳар бир босқичида фойдаланса бўладиган техник воситалар билан ишлаш методлари;

- мустақил иш.

С.П.Баранов ўз таснифини гуруҳлар бўйича тақсимлайди. Биринчи гуруҳга ўқитишнинг ўқитувчи энг асосий роль ўйнайдиган ҳикоя, суҳбат, таснифлаш, тушунтириш ва ҳоказоларни киритади. Бунда ўқувчиларнинг асосий вазифаси – ўқитувчи мулоҳазаларининг мантиқига эргашиш, баён қилинаётган мазмунни тушуниш, эслаб қолиш ва кейинчалик ўрганилган материални тушуниш, эслаб қолиш ва кейинчалик ўрганилган материални қайта гапириб бера олишдан иборат бўлади. Унинг фикрича, ўқитувчи мулоҳазаларининг тизимига қанчалик яқин бўлса, ўқув материални ўрганишнинг тавсия этилган йўли шунчалик ишончли бўлади. Ўқувчиларнинг асосий вазифаси ўқитувчининг гапларини тинглаш ва уларни тушуниб олишдир.

Иккинчи гуруҳга ўқишнинг йўллари: машқлар, мустақил, лаборатория, амалий ва назорат ишлари киради. Ўқувчилар фаолиятининг характери тавсия этилган методнинг самарадорлигини белгилайди. Ўқитувчининг роли ўқувчиларнинг ўқишига моҳирона раҳбарлик қилишдан иборат бўлади. Таснифлашнинг шундай турлари ҳам мавжудки, уларда ўқитиш методлари ўқишнинг тегишли методларига: ахборот-умумлаштириш, ижрочилик-тушунтириш, репродуктив, инструктор-амалий ва маҳсул-амалий, тушунтириш-даъват ва қисман изланишли, ундовчи ва изланиш тарзига мос келади (М.И.Маҳмутов).

Амалда таълим (ўқитиш) методларини таснифлашда билимлар манбаи мантиқан асослар бўйича (Н.М.Верзилин), билимлар манбаи ва ўқувчиларнинг ўқув фаолиятидаги мустақиллик даражаси бўйича (А.Н. Алексюк, И.Д.Зверов ва бошқалар) барабар ёндашиш энг кўп учрайди.

С.Г. Шаповаленко таълим методларининг тўрт жиҳатини: мантикий-мазмуний, процессуал ва ташкилий бошқарилиши жиҳатларини кўриб чиқади.

Таълим методларининг таснифлаш муаммосига турлича қарашлар улар ҳақидаги билимлар табақаланиши ва бирлашишининг табиий жараёнини акс эттиради (Светловская, Суворова, Львов, Р.Мавлонова ва бошқалар).¹⁵

Таълим методларини ҳар қандай муаммони таълим олувчига узатиш ва қабул қилиш характери, мазмуни, моҳиятига қараб қуйидаги турларга ажратиш мумкин (18-шакл):

¹⁵ Р.Мавлонова, Н.Вохидова, Н.Рахмонкулова. Педагогика назарияси ва тарихи. Дарслик. –Т.: 2010, 199-202 бетлар.

ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. Дидактика қайси сўздан олинган ва луғавий маъноси нима?

- а) юнонча “techhe” – ўқитиш, маҳорат;
- б) юнонча “logos” – тушунча, таълимот;
- с) юнонча “didasko” – ўқитиш, ўргатиш;
- д) юнонча “didaktikos” – ўқитувчи;
- е) юнонча “didako” – ўрганувчи.

2. Дидактика сўзи илк бор қайси педагогнинг асарларида ифодаланган?

- а) немис педагоги Волфгон Ратке (Ратихия) (157-1635) асарларида “ўқитиш санъати” сифатида;
- б) Ян Амос Коменскийнинг XVI аср “Буюк дидактика” асарида “Ҳаммани барча нарасага ўқитиш универсал санъати” шаклида;
- с) Ал-Форобийнинг “Ижтимоий ва ахлоқий трактатлар” асарида “ўргатиш ва таълимни қўллаш” шаклида;
- д) А.Белла ва Д.Лаккостер асарларида “таълимнинг синф-дарс” шаклида;
- е) а ва б.

3. Дидактиканинг асосий туркумлари қайсилар?

- а) ўқитиш, ўрганиш, ўргатиш;
- б) таълим бериш, билим, билиш, кўникма;
- с) мақсад, мазмун, ташкил қилиш, турлар, шакллар;
- д) методлар, воситалар, ўқитиш;
- е) а, б, с, д.

4. Таълим фаолияти қандай хислатга эга?

- а) биринчи хислати – у инсон руҳияти қонуниятлари ва унинг ижтимоий ривожига ташкил топади;
- б) иккинчи хислати – у инсоннинг билиш ҳолатини ўзгартиради;
- с) учинчи хислати – биологик, психологик ижтимоий қонуниятлар асосида шаклланган инсон ривожини тезлаштиради;
- д) тўртинчи хислати – инсоннинг ижтимоий тарихий қонуниятлар ривожини англашига меҳнат жараёнидаги фаолиятига ёрдам беради;
- е) а ва б.

5. Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро фаолияти нечта қисмдан ташкил топади?

- а) мўлжаллаш – асослаш;
- б) мулоқот – бажариш;
- с) фикрлаш – баҳолаш;
- д) ўқув-англаш – рағбатлантириш;
- е) а, б ва с.

6. Таълим мақсади қандай талабларга жавоб бериши лозим?

- а) мақсад аниқ белгиланган бўлиши;
- б) мақсадни белгилашга доир далиллар аниқ бўлиши;
- с) натижалар маълум таълим муассасига тегишли бўлиш;
- д) таълим-тарбия мақсадини тўғри ифодалаш;
- е) а, б с.

7. Таълим вазифаларидан энг муҳимларини белгиланг.

- а) ақлий ва руҳий (эмоционал) ривожланиш;
- б) ахлоқий ва жисмоний ривожланиш;
- с) шахсий ривожланиш;
- д) маданий тарбия вазифалари;
- е) а, б, с, д.

8. Таълим мазмунини шакллантиришнинг қанлай принциплари мавжуд?

- а) ўқув матнининг ҳозирги давр фани ривожи билан боғлиқлиги ва политехник принциплари;
- б) мантиқнинг фан ва ўқув фанлари билан бирлиги ҳамда саноат мазмунининг шаклланиш принциплари;
- с) ғоявий мазмун ва бадиий шакл бирлиги, шахснинг маданий ривож билан уйғунлиги, ғоя ва санъатнинг бирлиги, ёш хусусиятини ҳисобга олиш принциплари;
- д) жисмоний ривожланиш ва меҳнат мазмунини шакллантириш принциплари;
- е) а, б, с, д.

9. Таълимни ташкил этиш нечта босқичдан иборат?

- а) билиш, асослаш;
- б) умумлаштириш, ташкил этиш;
- с) ўқув материалининг бўлаклари;
- д) такрорлаш назорат ва баҳо, тушуниш;
- е) а, б, с, д.

10. Таълим жараёнининг тузилиши қайси жавобда ўз аксини топган?

- а) таълим мақсади, ўқитиш ва ўрганиш фаолияти ҳамда натижа;
- б) ўқув материалининг мазмуни ва таълимни ташкил қилиш шакллари;
- с) таълим методлари;
- д) таълим воситалари;
- е) а, б, с, д.

11. Таълим жараёнининг қандай қонун ва қонуниятлари мавжуд?

- а) жараён мақсади, мазмун ва методларининг ижтимоий жиҳатдан шартлилиги, таълим ва тарбиянинг ўзаро боғлиқлиги, педагогик жараённинг бир бутунлиги ва бирлиги қонуни;

б) назария ва амалиёт бирлиги ва ўзаро алоқа, таълим жараёнининг динамикалик (ривожланиш) қонуни;

с) таълим жараёнида шахснинг ривожланиш, таълим-тарбия жараёнини бошқариш, рағбатлантириш, таълим жараёнида сезги, мантиқийлик ва тажриба бирлиги, ташқи (таълим) ва ички (билиш) фаолиятининг бирлиги қонуниятлари;

д) таълим жараёнининг шартлилик, таълим ва тарбия ўртасида қонуний боғлиқлик, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги ўзаро таъсир қонуниятлари;

е) а, б, с, д.

12. Таълим тамойиллари (принциплари) нинг қандай турларини биласиз?

а) илмийлик, онглилик ва фаоллик принципи;

б) кўргазмалилик, тизимлилик ва мунтазамлилик принципи;

с) тушунарлилик, биргалик ва якка шакл ҳамда ўқув-иш йўлини мақсадга мувофиқ принципи;

д) назария ва амалий бирлиги принципи;

е) а, б, с, д.

13. “Метод” сўзи қандай маънони англатади?

а) “Метод” юнонча сўз бўлиб, “айнан нимагадир йўл”, яъни “мақсадга эришиш усули, йўли” демакдир;

б) ўқитиш, таълим бериш;

с) янги билимларни баён этиш, тушунтириш;

д) мақсадга эришиш усули;

е) аниқ тартибга асосланган фаолият.

14. Таълим методлари нечта туркумга бўлинади?

а) амалий методлар;

б) кўргазмали методлар;

с) оғзаки ва ўқитиш методлари;

д) китоб билан ишлаш, ўрганиш ва видео методлари;

е) а, б, с, д.

3. МАВЗУ: ПЕДАГОГИК ИННОВАЦИЯЛАР ВА УЛАРНИ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИГА ҚЎЛЛАШДА ЎҚИТУВЧИНИНГ РОЛИ

Юртбошимиз ўзларининг "Юксак маънавият - енгилмас куч" асарларида ҳақли равишда таъкидлаганларидек "Агарки дунё иморатлари ичида энг улуғи мактаб бўлса, касбларнинг ичида энг шарафлиси ўқитувчилик ва мураббийликдир, десак ўйлайманки, айна ҳақиқатни айтган бўламиз.

Чинданда ўз эртанги келажагига бефарқ бўлмаган миллат, ёруғ ва фаровон кунларини унинг эгалари бўлмиш ёш авлод истикболида кўрган миллат таълим-тарбияга алоҳида эътибор қаратади.

XXI асрга келиб, саноат ва интеллектуал жиҳатдан ривожланган мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий рақобат илм-фан, техника, технологиялар соҳасига, бунинг оқибатида эса таълим соҳасига кўчди. Чунки рақобатга қодир кадрлар тайёрланмас экан, рақобатбардош иқтисодиёт ҳам бўлмайди.

Саноат ва интеллектуал жиҳатдан ривожланган мамлакатларда мутахасисларни тайёрлаш тажрибаси шуни кўрсатадики, касбий таълимнинг асосий вазифаси интеллект ва мантикий тафаккурни ривожлантиришдан иборат бўлиб, мазкур вазифани бажаришда таълим олувчиларнинг касбий тайёргарлигига алоҳида ўрин ажратилади. Бу мутахасис бутун умри давомида профессионал, маънавий ва маданий жиҳатдан такомиллашуви учун ниҳоятда зарур бўлган доимо ўз билимини ошириш кўникмасини мустаҳкамлайди.

Ўзбекистон Республикасида касбий таълим мамлакатда ва хорижда илм-фан, техника, технологиялар ва иқтисодиётини ҳисобга олган ҳолда рақобатга қодир мутахасисларни тезкорлик билан тайёрлашни таъминлай оладиган даражада бўлиши лозим. Бунинг учун эса рақобатга қодир мутахасисларнинг янги авлоди ўз олдида истикболни кўзлаган вазифалар қўйиб, уларни еча олиш қобилиятига, юксак тафаккур маданиятига ҳамда илмий-техник ва ижтимоий-сиёсий ахборотлардан мустақил равишда фойдалана олиш хусусиятига эга бўлиши лозим.

Бу даражадаги юксак онгли, малакали, рақобатбардош мутахасисларни тайёрлаш таълим-тарбия тизимига нисбатан ўзига хос янгича ёндошувни талаб этиб, бунда:

- таълим, илм-фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро мустаҳкам алоқаси;
- таълим муассасалари тури ҳамда илм-фан, техника, технология ва иқтисодиётнинг энг сўнгги ютуқлари асосида ишлаб чиқилган профессионал таълим дастурларининг хилма-хиллиги;
- таълим муассасаларининг замонавий ўқув-услугий адабиёт ва моддий база билан таъминланганлиги;
- профессионал таълим тизимида юксак малакали ўқитувчи ва мутахасислар жалб этилганлиги;
- мутахасиснинг интеллекти, қобилияти ва инсоний хусусиятларини ўстириш, ўлчаш, баҳолаш муаммолари, шунингдек, унинг

профессионал идроки муаммоси бўйича педагогик-психологик тадқиқотлар бажарилганлиги;

- ўқитувчиларнинг моддий ва ижтимоий муҳофазаси юксак даражада таъминланганлиги, муаммо доирасида муҳим аҳамият касб этади.

Мутахассислар тайёрлаш тизимининг ривожини таъминловчи бу омиллар юқорида биз қайд этган “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” нинг асосий мақсад ва вазифалари мисолида атрофлича қамраб олинган.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида қўтарилган барча тадбир-амаллар келажак авлоднинг ақлий салоҳиятини оширишга қаратилган экан, бу энг аввало ўқитувчи касбига бўлган муносабатни туб жиҳатдан ўзгартириш, педагог мутахассислар тайёрлаш тизимини такомиллаштиришни тақозо этади.

Ўқитувчи – аввало жамиятнинг ёш авлод таълим-тарбиясига қўйган ижтимоий буюртмасининг асосий ижрочисидир.

Шунинг учун ҳам Президентимиз И.А. Каримов ўз нуткида “Тарбиячи - устоз бўлиши учун, бошқаларнинг ақл-идрокини ўстириш, маърифий зиёсидан баҳраманд қилиш, ҳақиқий фуқаро этиб етиштириш учун, энг аввало тарбиячининг ўзи айнан шундай юксак талабларга жавоб бериши, ана шундай буюк фазилатларга эга бўлиши керак” – деган эди. Дарҳақиқат, ўқитувчилик касбида билимдонлик, зукколик, ўз касб маҳоратини мунтазам такомиллаштириб боришга иштиёқ бўлмас экан, у яхши устоз – ўқитувчи, педагогик жараённинг фаол бошқарувчиси бўла олмайди.

Шунинг учун ҳам бугунги мустақиллик шароитида ўқитувчилик касбига эътибор ва талаб ҳар қачонгига нисбатан ортиб бормокда.

Педагогик маҳорат – юксак даражадаги педагогик фаолиятнинг тараққий этишини, педагогик техникани эгаллашни, шунингдек, педагог шахси, унинг тажрибаси ва касбий фаолиятидаги индивидуалликнинг ёрқин қуриниши сифатида тушунилади. Ҳозирги тадқиқотларда педагогик маҳоратнинг ўзига хослиги, илмий-назарий асослари ҳақида А.С. Белкин, В.И. Загвязинский, Н.П. Лебедник, И.А. Зязюн, В.А. Кан-Калик, А.К. Маркова, Н.В. Юсуфбекова, Н.В. Кузьмина, Н.Н. Азизходжаеваларнинг илмий изланишлари ўзига хос мазмунга эга.

Педагог олима Н.Н. Азизходжаева ўз тадқиқотларида касбий-педагогик билимлар, инсонпарварликка йўналганлик, педагогик техника, тажриба ва педагог шахсини педагогик маҳоратнинг асослари сифатида кўрсатиб, касбий – педагогик билимдонликка алоҳида эътибор қаратади.

“Бу хислат, - дейди Н.Н. Азизходжаева – педагогик жараён мантиғининг яхлитлигича ва бутун тузилмаси билан биргаликда кўра олиш, педагогик тизимнинг ривожланиш қонуниятлари ва йўналишларини тушуниш имкониятини таъминлайди, мақсадга мувофиқ режалаштиришни осонлаштиради”.

Дарҳақиқат, ҳозирги таълим шароитида ўқитувчининг касбий- педагогик билимдонлиги унинг касбий тайёргарлигини муҳим кўрсаткичларидан бири бўлиб, ўз навбатида билимдонлик ўқитувчи учун муҳим бўлган замонавий педагогик технологияларни ушлаштиришни яъни инновацион тайёргарликни талаб этади.

Бу эса шахсдан:

- Педагогик воқеликни изчил идрок этиш;
- Фан соҳасига йўналганлик;
- Педагогик ва ахборот технологияларни эгаллаш;
- Шахслараро мулоқотни ташкил эта олиш;
- Ўз фани, фаолият соҳаси бўйича ахборотларни қабул қилиш, қайта ишлаш ва ундан фойдалана олиш;
- Ўқув ахборотларини бошқаларга етказа билиш;
- Муайян даражада шаклланган дунёқарашни талаб этади.

Бу таркибий қисмлар мутахассис шахсининг касбий ривожланишининг ажралмас шартларидан ҳисобланади.

Инновацион фаолиятда энг муҳим масалалардан бири - ўқитувчи шахсидир.

Ўқитувчи-новатор сермахсул ижодий шахс бўлиши, креативликни, кенг қамровли қизиқиш ва машғулликни, ички дунёси бой, педагогик янгиликларга эга бўлиши лозим.

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлаш икки йўналишда амалга оширилиши лозим:

- янгиликни идрок қилишга инновацион шайликни шакллантириш;
- янгича ҳаракат қила олишга ўргатиш.

Инновацион фаолиятни ташкил этишда ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолияти ва уни бошқариш алоҳида аҳамиятга эга.

Инновация жараёнлари, уларнинг функциялари, ривожланиш қонуниятлари, механизмлари ва уни амалга ошириш технологиялари, бошқариш таъминотларининг педагогик асосларини ўрганиш олий мактаб ўқув жараёнини замонавий педагогика ҳамда психология фанлари ютуқлари асосида жаҳон стандартлари даражасида ташкил этиш имконини беради. Ўқитувчи инновацион фаолиятининг таҳлили янгилик киритишнинг самарасини белгилловчи муайян меёрлардан фойдаланишни талаб қилади. Бундай меёрларга янгилик, оптималлик, юқори натижалилик, оммавий тажрибаларда инновацион ижодий қўллаш имкониятлари киради. Янгилик педагогик янгилик меъёри сифатида, ўзида таклиф қилинадиган янгилик, янгилик даражаси моҳиятини акс эттиради. Педагогик олимлар янгиликни қўллаш машҳурлиги даражаси ва соҳасига кўра фарқладиган мутлоқ, чегараланган мутлоқ, шартли, субъектив даражаларини фарқлайдилар.

Мақбуллик меъёри ўқитувчи ва ўқувчининг натижага эришиши учун сарфланган куч ва воситаларни билдиради. Натижалилик ўқитувчи воситасидаги муайян муҳим ижобий натижаларни билдиради. Педагогик янгилик эса ўз моҳиятига кўра оммавий тажрибалар мулки бўлиб қолиши лозим. В.А. Сластинин ўтказган тадқиқотлар ўқитувчининг инновацион фаолиятига ижобий тайёргарлигини аниқлаш имкониятларини беради:

□ мўлжалланган янгиликни ялпи ва унинг алоҳида босқичлари муваффақиятини башорат қилиш;

□ янгиликни бошқа инновациялар билан қиёслаш, улардан самарадорини танлаб олиш, уларнинг энг аҳамиятли ва аниқлик даражасини аниқлаш;

- ☐ янгиликни тадбиқ этишнинг муваффақиятлилик даражасини текшириш;
- ☐ янгиликни тадбиқ этадиган ташкилотнинг инновация қобилиятига баҳо бериш.

Бунда ўқитувчининг инновацион фаолияти ўз ичига янгиликни таҳлил қилиш ва унга баҳо бериш, келгусидаги ҳаракатларнинг мақсади ва концепциясини шакллантириш, ушбу режани амалга ошириш ва таҳлил қилиш, самрадорликка баҳо беришни қамраб олади, унда инновацион фаолиятининг самараси педагог шахсияти билан белгиланади.

Педагогнинг инновацион фаолиятига бўлган қобилиятларининг асосий хислатлари:

- ☐ шахснинг ижодий мотивацияни қўллаганлиги.

Бу қизиқувчанлик, ижодий қизиқиш, ижодий ютуқлар, пешқадамликка ва ўз камолотига интилиш;

- ☐ ижодийлик, бу - ҳаёлий қараш; баҳо бера олиш қобилияти ва ўз камолотига интилиш;

- ☐ касбий фаолиятни баҳолаш, бу - ижодий фаолият методологияси ва педагогик тадқиқот методларини эгаллаш қобилияти; муаллифлик концепцияси ва зиддиятни ижодий бартараф қилиш қобилиятлари; ижодий фаолиятига ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам бериш қобилияти;

- ☐ ўқитувчининг индивидуал қобилияти, бу - ижодий фаолият суръати ва иш қобилияти; қатъиятлик, масъулиятлик ва ҳалоллик, ўзини тута билиш;

Инновацион фаолият тадқиқотлари ўқитувчининг инновацион фаолиятига сезгирлиги меёрларини белгилашга имкон беради:

- ☐ инновацион фаолиятга бўлган заруратни аниқлаш;

- ☐ ижодий фаолиятга жалб қилишга тайёргарлик;

- ☐ шахсий мақсадларни инновацион фаолият билан мослаштириш;

- ☐ ижодий муваффақиятсизликларни енгишга тайёрлик;

- ☐ инновацион фаолиятни касбий мустақилликка таъсири.

Инновацион фаолиятни энг муҳим масалалардан бири - ўқитувчи шахси: у новатор, сермахсул ижодий шахс, кенг қамровли қизиқиш, ички дунёси бой, педагогик янгиликка ўч бўлиши лозим. Инновацион фаолият мотивацион, технологиклик ва рефлексиялик қисмлардан ташкил топади. Ўқитувчини бу фаолиятга тайёрлаш икки йўналишда амалга оширади: янгиликни идрок қилишга инновацион тайёргарликни шакллантириш ва янгича ҳаракат қилишга ўргатиш. Инновацион фаолиятни ташкил этишда ўқувчиларнинг билиш фаолияти ва уни бошқариш алоҳида аҳамиятга эга.

Инновация жараёнлари, функциялари, механизмлари ва уни амалга ошириш технологиялари ва бошқариш тамойилларининг педагогик асосларини ўрганиш ўқув жараёнини замонавий педагогика ва психология фанлари ютуқлари асосида ташкил этиш имконини беради.

Шундай қилиб, инновацион фаолият омиллари назарияси таҳлили унинг энг муҳим йўналиши гуманистик аксиология экан деган ҳулосага олиб келади.

Ўқитувчининг инновацион фаолиятга ёндашув турлари

Гуманистик аксиология - аксиологияга инсонга олий қадрият ва ижтимоий тараққиётнинг бирдан –бир мақсади сифатида қарайди. Инновацион фаолиятга аксиологик ёндашув инсоннинг ўзини янгилик яратиш жараёнига бахшида қилиши, унинг томонидан яратилган педагогик қадриятлар мажмуасини англатади.

Акмеологик ёндашув - акмеология (*akme*) – юнонча олий нукта, ўткир, гуллаган етук, энг яхши давр деган маъноларни билдиради.

Креатив ёндашув – термини АҚШда XX асрнинг 60-йилларда пайдо бўлди. У индивиднинг янги тушунча яратиши ва янги кўникмалар ҳосил қилиш қобилияти, ҳислатилини билдиради.

Рефлексив ёндашув – (лотинча *reflexio* - ортга қайтиш) субъектнинг ўз (ички) психик туйғу ва ҳолатларини билиш жараёни сифатида қаралади.

Инновацион фаолиятга аксиологик ёндашув инсоннинг ўзини янгилик яратиш жараёнига бахшида қилиши, унинг томонидан яратилган педагогик қадриятлар жамини англатади.

Аксиология инсонга олий қадрият ва ижтимоий тараққиётнинг бирдан-бир мақсади сифатида қарайди.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти тузилмаси

Ўқитувчининг инновацион фаолиятига яратувчилик жараёни ва ижодий фаолият натижаси сифатида қаралади.

В.А.Сластенин ўқитувчининг инновацион фаолиятини тузишда унга акмеологик жиҳатдан ёндашади.

Акмеология (*akme*) - юнонча олий нукта, ўткир, гуллаган, етук, энг яхши давр деган маъноларни билдиради.

Б.Г. Ананьев, Н.В.Кузьмина, А.А.Деркач ва бошқалар касбий фаолиятнинг самарасини ошириш билан йўғрилган инсон ҳаётининг энг ижодий давлари, етуклик босқичлари тўғрисида фикр юритадилар. Улар етук инсонларнинг профессионализми, шахс ривожланишининг гуллаган давридаги психик қонуниятлари, профессионализмга етишдаги баландликлардан ўта олиш масалалари билан шуғулланганлар.

В.А.Сластенин акмеологиянинг юксак профессионализмга, мутахассиснинг узоқ ижодий умр кўришига олиб келадиган субъектив ва объектив омилларини асослаб берди. Объектив омилларга олинган таълимнинг сифатини, субъектив омиллари эса инсоннинг истеъдоди ва қобилиятини, ишлаб чиқариш

вазифаларини самарали ҳал қила олишидаги масъулияти, мутахассисларга ёндашувини киритади.

Юксак профессионализмга эришишнинг омиллари сифатида қуйидагилар кўрсатилади:

- истеъдод нишонлари;
- ўқувлилик;
- қобилият;
- истеъдод;
- оила тарбияси шароити;
- ўқув юрти;
- ўз хатти-ҳаракати.

Акмеология илмий нуқтаи назардан профессионализм ва ижод муносабатида олиб қаралади. Бунда қуйидаги категориялар фарқланади:

- ижодий индивидуаллик;
- ўзининг ўсиш ва такомиллашиш жараёни;
- ўз имкониятларини амалга ошириш сифатидаги креатив тажрибаси.

Ўқитувчининг ижодий индивидуаллиги қуйидагилардан иборат:

- интеллектуал - ижодий ташаббус;
- билимлар кенглиги ва чуқурлиги интеллектуал қобилияти;
- зиддиятларга нисбатан хушёрлик, ижодга танқидий ёндашув, ахборотларга ташналик, муаммолардаги ғайриодатийликка ва янгиликка бўлган ҳис-туйғу, профессионализм, билишга бўлган чанқоқлик (Н.В. Вишнекова).

В.А. Сластенин ижодий индивидуализмни рўёбга чиқаришнинг асосий вазифаларини қуйидагича белгилайди:

- ижтимоий моҳият касб этган маданиятни бойитиш;
- педагогик жараён ва шахс билимларини янгилаб туриш;
- самарали ва аҳамиятли меъёрларни белгилайдиган янги технологияларни топиш;
- шахснинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўзини ўзи намоён қила олиши асосида ўз ривожланишини таъминлаш;

Шу тариқа ўқитувчининг ижодий индивидуаллигини шакллантириш шахс ривожланиши ва янгиланишининг динамик инновацион жараёни сифатида тушунилади.

Ижодий индивидуалликни характерлайдиган самарали ўз-ўзини англаш қуйидагиларни қамраб олади: ўзини бошқаларга қиёс қилиш асосида ўз шахсининг бетакрор эканлигини англай олиши; ўзи тўғрисидаги креатив кўри-нишлар ва тасаввурлари тўплами; индивидуал креатив ўзига хосликларнинг бир бутунлиги ва уйғунлиги, ички бирлиги; шахснинг ўз ривожланишидаги динамиклик ва доимийлик жараёни ва унинг ижодкор сифатида шаклланиши; шахс ўзини намоён қила олиши ва ўзининг муайян ишларни амалга оширишга ҳозир турганлиги; ижодкор сифатида ўзини бахшида қила олиши ва шахсий ҳамда ижтимоий вазиятларда ўзининг ўрнини англай олиши (В.А. Сластенин).

Инновацион фаолият тузилмаси таҳлилида акмеологик ёндашув ўқитувчининг касбий маҳорати чўққиларига эришувида унинг шахси ривожланиш қонуниятларини очиш имконини беради.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг энг муҳим тавсифи креативликдир.

Креативлик термини англия-америка психологиясида 60-йилларда пайдо бўлди. У индивиднинг янги тушунча яратиши ва янги кўникмалар ҳосил қилиш қобилияти, хислатини билдиради.

Ж. Гилфорд креативликни тавсифлайдиган қатор индивидуал қобилиятларни кўрсатади:

- фикрининг равонлиги;
- фикрни мақсадга мувофиқ йўллай олиши;
- ўзига хослик (оригиналлик);
- қизиқувчанлик;
- фаразлар яратиш қобилияти;
- хаёл қила олиш, фантастлик (фантазия).

Ўқитувчи фаолиятидаги креативликнинг бир неча босқичларини белгилаш мумкин:

Биринчи босқичда тайёр методик тавсияномалар тузуқкина кўчирилади; иккинчи босқичда мавжуд тизимга айрим мосламалар (модификациялар), методик усуллар киритилади; учинчи босқичда ғояни амалга ошириш мазмуни, методлари, шакли тўла ишлаб чиқилади; тўртинчи босқичда ўқитиш ва тарбиялашнинг ўз бетакрор концепцияси ва методикаси яратилади.

Ўқитувчининг инновация фаолияти тузилмасидаги энг муҳим компонент бу рефлексиядир.

Рефлексия ўқитувчининг ўз онги ва фаолиятини белгилаш ва таҳлил қила олиш, ўз фикри ва ҳаракатларига ташқаридан назар солиш деб қаралади.(В.А. Сластенин).

Педагогикага оид адабиётларда рефлексив жараёнларни изоҳлашнинг икки анъанаси мавжудлиги айтилади:

- объектлар моҳиятини изоҳлашга ва уларни конструкциялашга олиб келадиган онгнинг рефлексив таҳлили;

- шахслараро мулоқот маъносини тушуниш рефлексияси;

Бу билан боғлиқ равишда педагог олимлар куйидаги рефлексив жараёнларни фарқлайдилар:

- ўз-ўзини ва бошқаларни тушуниш;
- ўз-ўзига ва бошқаларга баҳо бериш;
- ўз-ўзини ва бошқаларни изоҳли таҳлил қилиш.

Рефлексия (лотинча *reflexio* - ортга қайтиш) субъектнинг ўз (ички) психик туйғу ва ҳолатларини билиш жараёни сифатида қаралади.

Фалсафа ва педагогикага оид адабиётларда рефлексия шахснинг ўз онгидаги ўзгаришларни фикрлаш жараёни деб ёзилади.

Психологик луғатда шундай изоҳ берилади: "Рефлексия - фақат субъектнинг ўз-ўзини билиши ва тушуниши эмас, балки бошқалар унинг шахсий

хислатлари, ҳис қилиш туйғуси ва билиш (когнитив) тасаввурларини билиш ҳамда тушунишини аниқлаб олишини ҳам англади.

Инновационлик педагогик жараёнини ифодалаб, нафақат унинг дидактик қурилмасига, балки ўқитувчининг ижтимоий моҳиятли натижалари ва руҳий қиёфасига ҳам тааллуқлидир.

Ўқитувчининг энг муҳим сифатларидан бири унинг ўқувчилар билан ўзаро ҳамкорликда таълим–тарбиявий фаолиятни самарали ташкил қилиши, улар билан қизгин мулоқот қила олиши ва уларга жонкуяр, меҳрибон раҳбар бўлишидир. Педагогик–психологик йўналишларда олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишларида, ўқитувчиларнинг сермахсул педагогик фаолиятни амалга оширишлари учун зарур бўлган коммуникатив қобилияти тўғрисида кўплаб фикр ва мулоҳазалар юритилган.

Ўқитувчи ўз касбига қизиқмаса, ўқувчиларга нисбатан меҳр–муҳаббати бўлмаса, улар билан қизгин мулоқот қила олиш қобилияти, яъни коммуникатив хусусиятлари ривожланмайди. Узоқ йиллар давомида педагогика соҳасида олиб борилган тажрибалар шундан далолат берадики, коммуникатив фаолиятда муваффақиятга эришиш учун, ўқитувчининг интеграл фанлар асосларини ва ўқув – тарбиявий ишлар методикасини чуқур билиши етарли эмас. Зеро у, билим ҳамда амалий кўникма ва малакаларини ўқувчиларга фақат бевосита жонли мулоқот воситасида бера олади. Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг жонли мулоқоти, таълим муассасаларида педагогик фаолиятнинг муҳим шарти ва мазмуни сифатида намоён бўлади.

Инсоннинг ҳаёт тарзида энг муҳим таркибий восита бўлган мулоқот, ҳар қандай касбий фаолиятнинг барча турларида мавжуд. Бироқ бир қатор касб эгаларида (чунончи, педагог, шифокор, санъаткор ва ҳоказо) у касбий фаолиятга шунчаки ҳамроҳ бўлган оддий омил эмас, балки касбий аҳамият касб этадиган, унинг асосини ташкил этадиган муҳим категория саналади. Бу ҳолда мулоқот инсонлар ўртасидаги одатий ўзаро ҳамкорлик шакли эмас, балки касбий фаолиятнинг муваффақиятини таъминловчи категория сифатида мавжуддир. Айниқса, педагогик фаолиятда мулоқот муҳим функционал, ўқитувчи учун касбий жиҳатдан аҳамиятли восита саналиб, ўзаро таълим ва тарбиявий таъсир куроли сифатида намоён бўладики, бунда мулоқотнинг муҳим шартларига ва қонуниятларига, қўшимча вазифаларига риоя қилишга тўғри келади.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, ҳар қандай касб эгасининг кишилар билан одатий ўзаро ҳамкорлик тизимида мулоқот гўё, шунчаки ўз-ўзича содир бўлади. Маълум бир мақсадга қаратилган таълим–тарбиявий жараёнда эса, мулоқот ижтимоий вазифага айланади, натижада ўқитувчи педагогик мулоқот қонуниятларини пухта билиши, коммуникатив қобилият ва коммуникатив маданиятга эга бўлиши талаб қилинади.

Одатий ва касбий коммуникатив вазиятни қиёслаб кўрамиз. Айтайлик, дўстингизга ниманидир гапириб бераяпсиз. Масалан, бирор кўрган фильмингиз тўғрисида, унинг мазмун ва ғоясини бемалол сўзлаяпсиз. Бу ҳолда мулоқотнинг турмушда рўй берадиган одатий коммуникатив шаклидаги шахсга йўналтирилган тизими билан иш кўрган бўласиз. Тасаввур қилинг, Сизга шу вазифани аудиторияда, минбарда туриб, ўқувчилар олдида чиқиб гапириб бериш

таклиф этилди. Сиз коммуникацияни амалга ошириш вазифасини, аввало, мулоқотнинг табиий шакллари ўрнига касбий-функционал жавобгарлик ҳиссини, яъни касбий жиҳатдан анчагина мураккаблашган педагогик фаолиятни дарҳол ҳис этасиз.

Касбий-педагогик мулоқот деганда, ўқитувчи ва таълим-тарбия жараёни объектларининг ўзаро ҳамкорлик тизими тушунилади, унинг асосий фаолият мазмуни ўзаро ахборот алмашиш, шахсни билиш, тарбиявий таъсир ўтказиш саналади. Ўқитувчи бу жараённи фаоллаштирувчиси сифатида майдонга чиқади, уни ташкил этади ва бошқаради.

А.Н.Леонтьев педагогик мулоқотнинг тарбиявий-дидактик аҳамиятини баҳолар экан, қуйидаги фикрларни билдиради: фаол педагогик мулоқот – ўқитувчининг, умуман олганда педагогик жамоанинг таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларни билиш ва ўрганиш калити ва ўқув фаолиятининг ижодий характери, ўқувчи шахсининг шаклланиши учун энг яхши шароит яратадиган, таълим-тарбияда мақбул бўлган эмоционал муҳитни таъминловчи, жумладан, руҳий психологик тўсиқларнинг пайдо бўлишини олдини оладиган, болалар жамоасида ижтимоий-психологик жараёнларни тўғри йўлга солиб бошқаришни таъминлайдиган ва ўқув тарбиявий жараёнда ўқитувчининг ўз педагогик маҳоратидан оқилона фойдаланиши учун имкониятлар яратадиган муҳим воситадир.

Педагогик фаолиятда мулоқот ўқувчиларга замон талаблари асосида таълим бериш вазифаларини ҳал қилиш воситаси, тарбиявий жараёнларни ижтимоий-педагогик жиҳатдан таъминлаш тизими сифатида намоён бўлади.

Илғор педагогик тажрибаларни таҳлили ҳамда таниқли олимлар А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский ва бошқаларнинг педагогик фаолиятини ўрганиш натижасида шундай хулосага келиш мумкин, айнан ўқувчилар билан ўқитувчи мулоқотининг педагогик таъсир воситаси ниҳоятда беқиёс, мулоқотни педагогик маҳоратнинг энг муҳим бирламчи воситаси сифатида чуқур эгаллаганлик таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини ҳар томонлама оширишни таъминлайди. А.С. Макаренко мулоқотни педагогик таъсирнинг ажойиб воситаси сифатида таърифлаб, инсонлараро мулоқотни таъминловчи энг муҳим ва нозик фаолият эканлигини айтади. Педагогик мулоқот – шунчаки ижтимоий-психологик, педагогик ёки коммуникатив ҳодиса эмас, аввало касбий ахлоқий феномендир (ҳодиса). Жамиятда ахлоқ нормаларига қатъий риоя қилиш ҳамда педагогик воситаларнинг илғор жараёнларини амалий ҳаётга кенг татбиқи учун ўқувчилар билан ўзаро ҳамкорлик технологияларини мукамал эгаллаш лозим. Шундай «технология»ларнинг мавжудлигини педагогик тадқиқотлар исботлаб берди.

Ўқитувчининг коммуникатив фаолияти мақсадли фаолиятга нисбатан кўпинча иккиламчи характерга эга бўлади, педагогик меҳнатнинг ўзига хослиги ҳам айнан коммуникатив фаолият унинг асосини ташкил этишидан иборат эканлигидадир.

Педагогик мулоқот ўқитувчилар педагогик ижодкорлигининг яхлит тизимида қандай аҳамият касб этади? Педагогик фаолиятнинг муҳим микроэлементлари ностандарт ечимлардан иборат, гарчи ўқитувчи фаолиятида

педагогик вазиятлар бир қарашда бир бирига ўхшаш кўринса-да, ўқитувчининг ушбу вазиятлардаги ҳар бир ҳатти-ҳаракати мутлақо ноёб ва бетакрордир. Ўқитувчининг ижодий педагогик фаолияти таҳлил қилинганда, мукаммал шаклга эга бўлган тизимлардан иборат эканлигини кўрамыз:

- ўқитувчининг синфда, ўқувчилар жамоаси билан таълим-тарбиявий мақсадларга қаратилган ижодий тайёргарлиги;

- ўқувчилар билан бевосита ўзаро ҳамкорлик асосидаги ижодкорлик.

Ўқитувчининг педагогик мулоқоти жараёнидаги ижодкорлиги бир нечта кўринишда намоён бўлади:

- ўқитувчининг ўқувчиларни мукаммал билиш жараёнидаги ижодкорлиги;

- улар билан ўзаро ҳамкорлик тизимидаги ижодкорлик;

- ўқувчига бевосита таъсирни ташкил қилишдаги ижодкорлиги;

- ўз хулқ-атворини бошқара олишда (мулоқотни ўзини-ўзи билган ҳолда бир маромда олиб бориш) ижодкорлик;

- ўқувчилар билан ўзаро муносабатларни ташкил қилиш жараёнида ижодкорлик.

Инновационлик очиқликни, бошқалар фикрининг тан олинисини билдиради.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти турли хилдаги қарашларнинг тўқнашуви ва ўзаро бойитилиши динамикасида амалга ошишини кўзда тутди.

Ўқитувчининг инновацион фаолиятини самарали амалга ошириш бир қатор шарт-шароитларга боғлиқ. Унга ўқитувчининг тайинли мулоқоти акс фикрларга нисбатан беғараз муносабат, турли ҳолатларда рационал вазиятнинг тан олинисини ўқитишга тайёрлиги киради. Бунинг натижасида ўқитувчи ўз билим ва илмий фаолиятини таъминлайдиган кенг қамровли мавзу (мотив)га эга бўлади.

Ўқитувчи фаолиятида ўз-ўзини фаоллаштириш, ўз ижодкорлиги, ўз-ўзини билиши ва яратувчилиги мавзу (мотив)лар муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўқитувчи шахсининг креативлигини шакллантириш имкониятини беради.

Янгилик киритишнинг муҳим шарти мулоқотнинг янги вазиятини туғдиришдир.

Мулоқотнинг янги вазияти - бу ўқитувчининг ўз мустақиллик мавқеини, дунёга, педагогик фан, ўзига бўлган янги муносабатни ярата олиш қобилиятидир. Ўқитувчи ўз нуқтаи назарларига ўралашиб қолмайди, у педагогик тажрибаларнинг бой шакллари орқали очилиб, мукаммаллашиб боради. Бундай вазиятларда ўқитувчининг фикрлаш усуллари, ақлий маданияти ўзгариб боради, ҳиссий туйғулари ривожланади.

Кейинги шарти - бу ўқитувчининг маданият ва мулоқотга шайлиги.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти воқеликни ўзгартиришга, унинг муаммолари ва усуллари ечишни аниқлашга қаратилгандир.

Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги мулоқот намунасининг ўзгариши инновацион фаолият шартларидан биридир.

Янги муносабатлар анъаналарда бўлганидек, кистовлар, ҳукмга бўйсунуш каби унсурлардан ҳоли бўлиши лозим. Улар тенгларнинг ҳамкорлиги, ўзаро бошқарилиши, ўзаро ёрдам шаклида қурилган бўлиши даркор. Улар муносабатларидаги энг муҳим хусусияти бу ўқитувчи ва ўқувчининг ижоддаги ҳамкорлигидир.

Инновацион фаолият қуйидаги асосий функциялар билан изоҳланади:

- касбий фаолиятнинг онгли таҳлили;
- меъёрларга нисбатан танқидий ёндашув;
- касбий янгиликларга нисбатан шайлик;
- дунёга ижодий яратувчилик муносабатида бўлиш;
- ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, ўз турмуш тарзи ва интилишларини касбий фаолиятида мужассам қилиш.

Демак, ўқитувчи янги педагогик технологиялар, назариялар, концепцияларнинг муаллифи, ишлаб чиқарувчиси, тадқиқотчиси, фойдаланувчиси ва тарғиботчиси сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги жамият, маданият ва таълим тараққиёти шароитида ўқитувчи инновация фаолиятига бўлган зарурият қуйидагилар билан ўлчанади:

- ижтимоий-иқтисодий янгиланиш таълим тизими, методология ва ўқув жараёни технологиясининг тубдан янгиланиш талаб қилади. Бундай шароитда ўқитувчининг инновация фаолияти педагогик янгиликларни яратиш, ўзлаштириш ва фойдаланишдан иборат бўлади;
- таълим мазмунини инсонпарварлаштириш доимо ўқитишнинг янги ташкилий шакллари, технологияларини қидиришни тақозо қилади;
- педагогик янгиликни ўзлаштириш ва уни татбиқ этишга нисбатан ўқитувчининг муносабати характери ўзгариши.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти таҳлили янгилик киритишнинг самарадорлигини белгиловчи муайян меъёрлардан фойдаланишни талаб қилади. Бундай меъёрларга - янгилик, мақбуллик (оптимальность), юқори натижалилик, оммавий тажрибаларда инновацияни ижодий қўллаш имкониятлари киради

Янгилик педагогик янгилик меъёри сифатида ўзида таклиф қилинадиган янгини, янгилик даражаси моҳиятини акс эттиради. Педагог олимлар янгиликнинг қўлланиш машҳурлиги даражаси ва соҳасига кўра фарқланадиган мутлақ, чегараланган мутлақ, шартли, субъектив даражаларини фарқлайдилар.

Мақбуллик меъёри ўқитувчи ва ўқувчининг натижага эришиш учун сарфланган куч ва воситаларини билдиради.

Натижалилик ўқитувчи фаолиятидаги муайян муҳим ижобий натижаларни билдиради.

Педагогик янгилик ўз моҳиятига кўра оммавий тажрибалар мулки бўлиб қолиши лозим. Педагогика янгиликни дастлаб айрим ўқитувчиларнинг фаолиятига олиб кирилади. Кейинги босқичда - синалгандан ва объектив баҳо олгандан сўнг педагогик янгилик оммавий татбиқ этишга тавсия этилади.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти ўз ичига янгиликни таҳлил қилиш ва унга баҳо бериш, келгусидаги ҳаракатларнинг мақсади ва концепциясини шакллантириш, ушбу режани амалга ошириш ва таҳрир қилиш, самарадорликка баҳо беришни қамраб олади.

Инновацион фаолиятнинг самарадорлиги педагог шахсияти билан белгиланади.

В.А. Слостенин тадқиқотларида ўқитувчининг инновацион фаолиятга бўлган қобилиятларининг асосий хислатлари белгилаб берилган. Унга қуйидаги хислатлар тааллуқли:

- шахснинг ижодий-мотивацион йўналганлиги. Бу - қизиқувчанлик, ижодий қизиқиш; ижодий ютуқларга интилиш; пешқадамликка интилиш; ўз камолотига интилиш ва бошқалар;
- креативлик. Бу – ҳаёлот (фантастлик), фараз; қолиплардан ҳоли бўлиш, таваккал қилиш, танқидий фикрлаш, баҳо бера олиш қобилияти, ўзича мушоҳада юритиш, рефлексия;
- касбий фаолиятни баҳолаш. Бу - ижодий фаолият методологиясини эгаллаш қобилияти; педагогик тадқиқот методларини эгаллаш қобилияти; муаллифлик концепцияси фаолият технологиясини яратиш қобилияти, зиддиятни ижодий бартараф қилиш қобилияти; ижодий фаолиятда ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам бериш қобилияти ва бошқалар;
- ўқитувчининг индивидуал қобилияти. Бу - ижодий фаолият суръати; шахснинг ижодий фаолиятдаги иш қобилияти; қатъиятлик, ўзига ишонч; масъулиятлилиқ, ҳалоллик, ҳақиқатгўйлик, ўзини тута билиш ва бошқалар.

Инновацион фаолият тадқиқотлари ўқитувчининг инновацион фаолиятга ҳозирлиги меъёрларини белгилашга имкон бери (В.А. Слостенин):

- инновацион фаолиятга бўлган заруриятни англаш;
- ижодий фаолиятга жалб қилинишига шайлик;
- шахсий мақсадларни инновацион фаолият билан мослаштириш;
- ижодий муваффақиятсизликларни енгишга шайлик;
- инновацион фаолиятни ижро этиш учун технологик шайлик даражаси;
- инновацион фаолиятнинг касбий мустақилликка таъсири;
- касбий рефлексияга бўлган қобилият.

Олий мактабдаги инновация жараёнлари характери киритилган янгиликлар хусусиятлари, ўқитувчиларнинг касбий имкониятлари, янгилик киритиш ташаббускорлари ва иштирокчиларининг инновацион фаолиятлари хусусиятлари билан белгиланади.

Ўқитувчининг инновацион фаолиятини самарали амалга ошириш бир қатор шарт-шароитларга боғлиқ. Унга ўқитувчининг тайинли мулоқоти акс фикрларга нисбатан беғараз муносабат, турли ҳолатларда рационал вазиятнинг тан олинишини ўқитишга тайёрлиги киради. Бунинг натижасида ўқитувчи ўз билим ва илмий фаолиятини таъминлайдиган кенг қамровли мавзу (мотив)га эга бўлади.

Ўқитувчи фаолиятида ўз-ўзини фаоллаштириш, ўз ижодкорлиги, ўз-ўзини билиши ва яратувчилиги мавзу (мотив)лар муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўқитувчи шахсининг креативлигини шакллантириш имкониятини беради.

Янгилик киритишнинг муҳим шарти мулоқотнинг янги вазиятини туғдиришдир.

Мулоқотнинг янги вазияти - бу ўқитувчининг ўз мустақиллик мавқеини, дунёга, педагогик фан, ўзига бўлган янги муносабатни ярата олиш қобилиятидир. Ўқитувчи ўз нуқтаи назарларига ўралашиб қолмайди, у педагогик

тажрибаларнинг бой шакллари орқали очилиб, мукаммаллашиб боради. Бундай вазиятларда ўқитувчининг фикрлаш усуллари, ақлий маданияти ўзгариб боради, ҳиссий туйғулари ривожланади.

Кейинги шарт - бу ўқитувчининг маданият ва мулоқотга шайлиги. Ўқитувчининг инновацион фаолияти воқеликни ўзгартиришга, унинг муаммолари ва усуллари ечишни аниқлашга қаратилгандир.

Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги мулоқот намунасининг ўзгариши инновацион фаолият шартларидан биридир.

Янги муносабатлар анъаналарда бўлганидек, қистовлар, ҳукмга бўйсуниб қолган унсурлардан холи бўлиши лозим. Улар тенгларнинг ҳамкорлиги, ўзаро бошқарилиши, ўзаро ёрдам шаклида қурилган бўлиши даркор. Улар муносабатларидаги энг муҳим хусусияти бу ўқитувчи ва ўқувчининг ижоддаги ҳамкорлигидир.

Инновацион фаолият қуйидаги асосий функциялар билан изоҳланади:

- касбий фаолиятнинг онгли таҳлили;
- меъёрларга нисбатан танқидий ёндашув;
- касбий янгиликларга нисбатан шайлик;
- дунёга ижодий яратувчилик муносабатида бўлиш;
- ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, ўз турмуш тарзи ва интилишларини касбий фаолиятида мужассам қилиш.

Ҳозирги жамият, маданият ва таълим тараққиёти шароитида ўқитувчи инновация фаолиятига бўлган зарурият қуйидагилар билан ўлчанади:

- ижтимоий-иқтисодий янгиланиш таълим тизими, методология ва ўқув жараёни технологиясининг тубдан янгиланиши талаб қилади. Бундай шароитда ўқитувчининг инновация фаолияти педагогик янгиликларни яратиш, ўзлаштириш ва фойдаланишдан иборат бўлади;

- таълим мазмунини инсонпарварлаштириш доимо ўқитишнинг янги ташкилий шакллари, технологияларини қидиришни тақозо қилади;

- педагогик янгиликни ўзлаштириш ва уни татбиқ этишга нисбатан ўқитувчининг муносабати характери ўзгариши.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти таҳлили янгилик киритишнинг самарадорлигини белгиловчи муайян меъёрлардан фойдаланишни талаб қилади. Бундай меъёрларга - янгилик, мақбуллик (оптимальность), юқори натижалилик, оммавий тажрибаларда инновацияни ижодий қўллаш имкониятлари киради.

Янгилик педагогик янгилик меъёри сифатида ўзида тақлиф қилинадиган янгини, янгилик даражаси моҳиятини ақс эттиради. Педагог олимлар янгиликнинг қўлланиш машҳурлиги даражаси ва соҳасига кўра фарқланадиган мутлақ, чегараланган мутлақ, шартли, субъектив даражаларини фарқлайдилар.

Мақбуллик меъёри ўқитувчи ва ўқувчининг натижага эришиш учун сарфланган куч ва воситаларини билдиради. Натижалилик ўқитувчи фаолиятидаги муайян муҳим ижобий натижаларни билдиради.

Педагогик янгилик ўз моҳиятига кўра оммавий тажрибалар мулки бўлиб қолиши лозим. Педагогика янгиликни дастлаб айрим ўқитувчиларнинг

фаолиятига олиб кирилади. Кейинги босқичда - синалгандан ва объектив баҳо олгандан сўнг педагогик янгилик оммавий татбиқ этишга тавсия этилади.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти ўз ичига янгиликни таҳлил қилиш ва унга баҳо бериш, келгусидаги ҳаракатларнинг мақсади ва концепциясини шакллантириш, ушбу режани амалга ошириш ва таҳрир қилиш, самарадорликка баҳо беришни қамраб олади. Инновацион фаолиятнинг самарадорлиги педагог шахсияти билан белгиланади.

В.А. Сластенин тадқиқотларида ўқитувчининг инновацион фаолиятга бўлган қобилиятларининг асосий хислатлари белгилаб берилган. Унга қуйидаги хислатлар тааллуқли:

- шахснинг ижодий-мотивацион йўналганлиги. Бу - қизиқувчанлик, ижодий қизиқиш; ижодий ютуқларга интилиш; пешқадамликка интилиш; ўз камолотига интилиш ва бошқалар;
- креативлик. Бу – ҳаёлот (фантастлик), фараз; қолиплардан ҳоли бўлиш, таваккал қилиш, танқидий фикрлаш, баҳо бера олиш қобилияти, ўзича мушоҳада юритиш, рефлексия;
- касбий фаолиятни баҳолаш. Бу - ижодий фаолият методологиясини эгаллаш қобилияти; педагогик тадқиқот методларини эгаллаш қобилияти; муаллифлик концепцияси фаолият технологиясини яратиш қобилияти, зиддиятни ижодий бартараф қилиш қобилияти; ижодий фаолиятда ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам бериш қобилияти ва бошқалар;
- ўқитувчининг индивидуал қобилияти. Бу - ижодий фаолият суръати; шахснинг ижодий фаолиятдаги иш қобилияти; қатъиятлик, ўзига ишонч; масъулиятлилик, ҳалоллик, ҳақиқатгўйлик, ўзини тута билиш ва бошқалар.

Инновацион фаолият тадқиқотлари ўқитувчининг инновацион фаолиятга ҳозирлиги меъёрларини белгилашга имкон берди (В.А. Сластенин):

- инновацион фаолиятга бўлган заруриятни англаш;
- ижодий фаолиятга жалб қилинишига шайлик;
- шахсий мақсадларни инновацион фаолият билан мослаштириш;
- ижодий муваффақиятсизликларни енгишга шайлик;
- инновацион фаолиятни ижро этиш учун технологик шайлик даражаси;
- инновацион фаолиятнинг касбий мустақилликка таъсири;
- касбий рефлексияга бўлган қобилият.

Олий мактабдаги инновация жараёнлари характери киритилган янгиликлар хусусиятлари, ўқитувчиларнинг касбий имкониятлари, янгилик киритиш ташаббускорлари ва иштирокчиларининг инновацион фаолиятлари хусусиятлари билан белгиланади.

Инновацион фаолиятда энг муҳим масалалардан бири - ўқитувчи шахсидир.

Ўқитувчи-новатор сермахсул ижодий шахс бўлиши, креативликни, кенг қамровли қизиқиш ва машғулликни, ички дунёси бой, педагогик янгиликларга ўч бўлиши лозим.

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлаш икки йўналишда амалга оширилиши лозим:

- янгиликни идрок қилишга инновацион шайликни шакллантириш;

- янгилаш ҳаракат қила олишга ўргатиш.

Инновацион фаолиятни ташкил этишда ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолияти ва уни бошқариш алоҳида аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, узлуксиз таълим тизими олий ўқув юрти ўқитувчиси касбий-педагогик маҳоратини ривожлантиришда, унинг умумий, сиёсий ва касбий тайёргарлигини малака ошириш жараёнида таъминлашда, аниқроғи, тингловчиларда қайси билим ва кўникмаларини тиклаш, уларни тўлдириш ва янгилаш, келажак учун бериш каби педагогик вазифаларини ечишга кўмаклашади.

ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Бугунги кунда педагогика соҳасида янги илмий йўналиш – педагогик инновация ва таълим жараёнини янгилаш ғояларининг пайдо бўлиши натижасида ўқитувчининг педагогик фаолиятида ҳам янги йўналиш **“ўқитувчининг инновацион фаолияти”** тушунчаси пайдо бўлди.

Педагогикада **инновация, инновацион фаолият, инновацион педагогика, таълимда инновацион жараёнларни бошқариш** каби тушунчалар XX асрнинг 60-йилларида дастлаб, АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатларида **“таълим технологияси”** тушунчаси эътироф этилган вақтда пайдо бўлди. Ўша вақтдаёқ Европада педагогик инновациялар маркази ва институти ташкил этилди. Бу тушунчаларнинг пайдо бўлиши ва инновацион таълим назариясининг яратилиши тўғрисида маълумот берувчи манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, бу тушунчалар таълим тизимини технологиялаштириш, педагогик технологияларни таълим тизимига киритиш орқали таълим тизимини ислоҳ қилиш, таълим самарадорлигини ошириш, шахс ижтимоийлашувини таъминлаш, бу борада муайян муваффақиятларга эришиш учун таълим жараёнида ўқувчига дўстона муносабатларни шакллантиришга уриниш натижасида вужудга келди. Олиб борилган илмий изланишлар натижасида ўтган асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмида педагогик фаолият бу – ижодий жараён ва педагогик инновациялар бирлашмаси, деган янги илмий йўналиш таркиб топди. Бу эса ўқитувчининг инновацион педагогик фаолиятининг шаклланиши ва ривожланиш жараёнини таҳлил қилиш имконини берди.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг умумий ва алоҳида жиҳатларини К.Ангеловский, Г.И.Горская, В.А.Кан-Калик, С.Л.Кузьмина, В.А.Сластенин, Л.М.Фридман каби олимлар ўзларининг илмий тадқиқот ишларида ёритиб бердилар. Мамлакатимизда педагогик инновацияни ривожлантириш муаммолари устида педагог олимлардан Ж.Йўлдошев, Н.Азизхўжаева, Б.Фарберман, У.Толипов, Ҳ.Омонов, М.Очилов, М.Жуманиёзова ва бошқалар илмий изланишлар олиб бордилар.

И.Шумпатер ва Н.Кондратевлар **«Инновация»** тушунчасининг илк ва улкан назариячилари ҳисоблансалар, К.Ангеловский, В.А.Сластенин ва В.И.Слободчиковлар ўз илмий тадқиқотларида инновацион фаолият педагогик фаолиятнинг алоҳида шакли эканлигини исботлашга ҳаракат қилдилар ҳамда бу борада муайян натижаларга эришган олимлар, деб тан олинадилар. Жумладан, В.И.Слободчиков шундай ёзади: «Аввало, инновацион фаолиятни илмий ижодиёт соҳасидаги фаолиятга ўхшатиб бўлмайди, чунки бундай ўхшатиш

«Инновацион фаолият» термини маъносини саёзлаштириб юборади. Чунки ҳар қандай илмий-техникавий фаолият ўз табиатига кўра инновацион ҳисобланади. Шунинг учун инновацион фаолиятни маълум бир ижтимоий амалиёт майдонида кўриб чиқиш зарур. Бу амалиётни конкрет субъект нуқтаи назаридан ва амалдаги анъанага нисбатан жиддий ўзгаришларга олиб келадиган ҳар қандай фаолиятни инновацион деб ҳисоблаш мумкин».

Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, 80-йилларда педагогик фаолиятни аввалдан пухта ишлаб чиқилган дастур ғояларига мувофиқ амалга ошириш ва дастурлаштирилган мустақил малака оширишни ташкил этиш ташаббуси кўтарилди. Натижада, ўқитувчиларнинг масофадан малака ошириш тизимини яратиш кун тартибидаги асосий масалага айланди.

«Инновацион фаолият» тушунчасини таҳлил қилар эканмиз: Г.А.Мкритичяннинг бу ҳақдаги фикри диққатга сазовар: – «Педагогик тажриба-синов фаолиятининг 3 та асосий шаклини ажратиш мумкин: хусусий тажриба, тажриба-синов иши, ўқитувчининг инновацион фаолияти. Педагогик фаолиятда инновациялар қанча кўп бўлса, ўқитувчи хусусий экспериментни шунча яхши тушунади».¹⁶

Инновацион фаолият-педагогнинг ўз касбини такомиллаштиришдаги мавжуд шакл ва воситаларни эгаллашга ижодий ёндашувини назарда тутди. Таълимдаги инновациялар ва инновацион педагогик фаолият ҳақида барқарор ва ҳаммага маъқул бўлган илмий тасаввурлар ва таснифлар шу пайтгача мукаммал таркиб топган эмаслигини ҳам эътироф этиш лозим. Бундай ҳолатнинг асосий сабабларидан бири таълимга йўналтирилган илмий билимлар тизимлари ўртасидаги қийинчилик билан енгиб ўтиладиган узилишлардир. Яна муҳимроқ сабаб эса таълимий билим ва амалий педагогик фаолият ўртасидаги узилишдир. Ўқитувчи инновацион фаолиятнинг субъекти ва ташкилотчиси сифатида янгиликни яратиш, қўллаш ҳамда оммалаштиришда иштирок этади. У фандаги билим, анъаналардаги ўзгаришлар мазмунини ва моҳиятини таҳлил эта билиши керак.

Инновацион фаолият тушунчаси инновация, инновацион жараён каби тушунчалар билан чамбарчас боғлиқ. Шу сабабли бу тушунчалар мазмунини изоҳламасдан туриб, инновацион фаолият мазмунини англаш мумкин эмас.

Инновация (инг. *Innovatsion* – *янгилик қиритиш*) – тизим ички тузилишини ўзгартириш, деб таърифланади. Демак, инновация ўқув жараёнига янгилик олиб кириш, ўқув жараёнини ўқувчи эҳтиёжи, хоҳиши ва истакларига мослаштириш, ўқувчини мустақил мутолаага ўргатиш, билимларни тайёр ҳолда бериш эмас, ўқувчиларнинг билим олиш кўникма ва малакаларини шакллантиришга ҳаракат қилиш демакдир. Инновация – амалиёт ва назариянинг муҳим қисми бўлиб, ижтимоий-маданий объект сифатларини яхшилашга йўналтирилган ижтимоий субъектларнинг ҳаракат тизимидир. Бу ғоя назарияси моҳиятининг яратилишига нисбатан турли ёндашувлар ва фикрлар мавжуд бўлиб, унинг моҳияти борасида фанда ягона фикр мавжуд эмас.

¹⁶ Йўлдошев Ж., Йўлдошева Ф., Йўлдошева Г. Интерфаол таълим сифат кафолати. – Т.: 2008, 108-бет.

Инновациялар долзарб, муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бир тизимда шаклланган янгича ёндашувлар. Улар ташаббуслар ва янгиликлар асосида туғилиб, таълим мазмунини ривожлантириш учун истиқболли бўлади, шунингдек, умуман таълим тизими ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Инновация – маълум бир фаолият майдонидаги ёки ишлаб чиқаришдаги технология, шакл ва методлар, муаммони ечиш учун янгича ёндашув ёки янги технологик жараёнини қўллаш, олдингидан анча муваффақиятга эришишга олиб келиши маълум бўлган охирги натижадир. Демак, инновацион технологияларнинг асосий негизи – бу ўқитувчи ва ўқувчининг белгиланган мақсаддан кафолатланган натижага ҳамкорликда эришишлари учун олдиндан таълим жараёнини лойиҳалашдир.

Бугун таълим тизимидаги инновацияларни қуйидагича таснифлаш маъқулланмоқда:

- Фаолият йўналишига қараб (педагогик жараёндаги, бошқарувдаги).
- Киритилган ўзгаришларнинг тавсифига кўра (радикал, модификацияланган, комбинацияланган).
- Ўзгаришлар кўламига кўра (локаль, модулли, тизимли).
- Келиб чиқиш манбаига кўра (шу жамоа учун ички ёки ташқаридан олинган).

Инновациянинг мақсади – сарфланган маблағ ёки кучдан энг юкори натижа олишдан иборат. Бошқа турли-туман ўз-ўзидан пайдо бўладиган янгиликлардан фарқли ўлароқ, инновация бошқарилувчи ва назорат қилинувчи ўзгаришлар механизмини ташкил этади.

Таълим тизимидаги ҳар қандай янгилик инновация бўла олмайди. Шу сабабли «**новация**» ва «**инновация**» тушунчалари ўртасидаги асосий фарқларни кўрсатиб ўтиш зарур. Бунинг учун ислохот фаолиятининг аниқ шакли, мазмуни ва кўлами асос бўлиб хизмат қилади. Агар фаолият қисқа муддатли бўлса ва яхлит тизим хусусиятига эга бўлмаса, ўз олдига муайян тизимдаги фақат баъзи элементларини ўзгартиришни вазифа қилиб қўйган бўлса, у ҳолда биз **новация** билан мулоқот қилаётган бўламиз. Агар фаолият маълум концептуал ёндашув асосида амалга оширилаётган бўлса ва унинг натижаси ўша тизим ривожланишига ёки унинг принципиал ўзгаришига олиб келсагина **инновация** дея оламиз.

Ҳар иккала тушунча мезонлари қуйидагича: **новация** амалдаги назария доирасида амалга оширилади, кўлам ва вақт бўйича чегараланади, методлар янгиланади ва натижаси аввалги тизимни такомиллаштиради. **Инновация** эса тизимли, яхлит ва давомли бўлади, маълум амалиётда янги фаолият тизимини лойиҳалайди, амалиёт субъектлари позицияларини тўла янгилайди. Бунда фаолиятнинг янги йўналишлари очилади, янги технологиялар яратилади, фаолиятнинг янги сифат натижаларига эришилади, натижада амалиётнинг ўзи ҳам янгиланади.

Инновациянинг амалиётга киритилиши инновацион жараёнларда амалга оширилади. **Инновацион жараён** деб – инновацион ўзгаришларга тайёгарлик кўриш ва уни амалга ошириш жараёнига айтилади.

Таълим жараёнидаги инновацион ўзгаришлар, таълим тизимида ҳар қандай янгиликнинг киритилиши бевосита ўқитувчи фаолиятини янгилаш ва ўзгартириш орқали амалга оширилиши ҳам атрофлича ўрганилган.

Таълим тизимидаги инновациялар, уларни амалиётга киритиш, инновацион жараёнларни бошқаришни таҳлил қилиш орқали инновацион фаолият тушунчасини таърифлаш имконияти пайдо бўлди. Инновацион фаолият – педагогик жамоани ҳаракатга келтирувчи, олға бошловчи, тараққий эттирувчи кучдир. **«Инновацион фаолият** – бу янги ижтимоий талаблар билан анъанавий меъёрларнинг мос келмаслиги, ёхуд амалиётнинг янги шаклланаётган меъёрининг мавжуд меъёр билан тўқнашуви натижасида вужудга келган мажмуали муаммоларни ечишга қаратилган фаолиятдир», -деб таъкидлайди В.И.Слободчиков. Инновацион фаолият бу амалиёт ва назариянинг муҳим қисми бўлиб, ижтимоий-маданий объект сифатларини яхшилашга қаратилган ижтимоий субъектларнинг ҳаракат тизими бўлиб, у маълум доирадаги муаммоларни ечиш қобилиятигина эмас, балки ҳар қандай вазиятдаги муаммоларни ечиш учун мотивацион тайёргарликка эга бўлишдир. Ўқитувчи инновацион фаолиятининг марказий масаласи ўқув жараёнини самарали ташкил этишдан иборат.

Ўтган асрнинг 70-йиллари охирларида А.М.Арсеньева, К.Н.Вольков, М.Н.Скаткин ва Ўзбекистонлик педагог олимлардан Ж.Йўлдошев, Н.Саидахмедов, У.Нишонов, М.Жуманиёзова, М.Очилов ва бошқалар педагогика фани ва амалиётида муваффақиятга эришиш муаммосини ҳал қилиш борасида самарали ғояларни илгари сурдилар ва таълим самарадорлигини таъминлашда ўқитувчининг таълим жараёнига янгиликларни киритишга тайёргарлик даражаси асосий ўрин эгаллашини асослаб бердилар.

Инновацион фаолият – узлуксиз равишда янгиликлар асосида ишлаш бўлиб, у узок вақт давомида шаклланади ва такомиллашиб боради. Ўқитувчи инновацион фаолияти хусусиятларини ўрганиб чиққан педагог олимлар фикрларига таянган ҳолда, қуйидагиларни инновацион фаолиятнинг асосий белгилари деб ҳисоблаш мумкин:

- ижодий фаолият фалсафасини эгаллашга интилиш;
- педагогик тадқиқот методларини эгаллаш;
- муаллифлик концепцияларини яратиш қобилияти;
- тажриба-синов ишларини режалаштириш ва амалга ошира олиш;
- ўзидан бошқа тадқиқотчи - педагоглар тажрибаларини қўллаш олиш;
- ҳамкасблар билан ҳамкорлик;
- фикр алмашиш ва методик ёрдам кўрсата олишлик;
- зиддиятларнинг олдини олиш ва бартараф этиш;
- янгиликларни излаб топиш ва уларни ўз шароитига мослаштириб бориш.

Ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш муаммосига мурожаат этиш жамиятда инновацион жараёнлар динамикасининг ўсиб бораётганлигини тушуниш натижасида вужудга келди. Унинг таҳлили фақат фан ва техника эришган замонавий ютуқлардан фойдаланишни ўз ичига олмасдан, балки янгиликларни излаш, яратиш, мослаштириш, татбиқ этиш ва олинган натижаларни қайта текшириш каби жараёнларни ҳам қамраб олади.

Инновацион фаолиятнинг тузилиши – ижодий ёндашув, ижодий фаоллик, янгиликни киритишга технологик ва методологик тайёргарлик, янгича фикрлаш, муомала маданияти. Инновацион фаолиятнинг даражалари: **репродуктив, эвристик, креатив** бўлиши мумкин.

Инновацион фаолият даврида янгиликлар, инновациялар, том маънода таълим жараёнига кириб келади. Шу сабабли таълим тизимидаги инновацияларни педагогик жараёнга киритиш 4 босқичда амалга оширилади:

1. Муаммони таҳлил асосида аниқлаш.
2. Мўлжалланаётган таълим тизимини лойиҳалаш.
3. Ўзгаришлар ва янгиликларни режалаштириш.
4. Ўзгаришларни амалга ошириш.

Инновацион фаолиятга тайёрлашдан мақсад – ўқитувчининг янгиликка интилувчанлигини, мустақил ўз устида ишлаш кўникмаси ва малакасини шакллантириш, замонавий педагогик технологиялар, интерфаол методлардан фойдаланиб, дарс ва дарсдан ташқари машғулотларни ўтказиш малакасини такомиллаштиришдан иборат.

Инновацион фаолият – бу илмий изланишлар, ишланмалар яратиш, тажриба-синов ишлари олиб бориш ёки бошқа фан-техника ютуқларидан фойдаланган ҳолда янги технологик жараён ёки янги такомиллаштирилган маҳсулот яратиш бўлиб, унинг прогматик хусусияти шундаки, у ғоялар майдонида ҳам ва алоҳида бир субъектнинг ҳаракат майдонида ҳам амалга оширилмайди, балки бу фаолиятни амалга ошириш тажрибаси кишилар ҳаётида ҳаммабоп бўладиган ҳолдагина ҳақиқий инновацион ҳисобланади. Инновацион фаолиятнинг асл мазмуни амалда янги технологиянинг шаклланиши бўлиб, унинг натижаси инновация сифатида юзага келган ихтирони-лойиҳага, лойиҳани-технологияга айлантиришга йўналтирилган фаолиятдир. Инновацион фаолиятда илмий тасаввурлар академик илм мантиқи бўйича туғилмайди, балки ривожланиш жараёнининг модификациялари қўллаб-қуватланиши натижасида ривожланаётган амалиёт мулоҳазасидан пайдо бўлади.

«Инновацион фаолият ўқитувчининг ўз фаолиятидан қоникмаслигидан келиб чиқади. У ўқитувчи томонидан у ёки бу педагогик вазифани ҳал қилишда қандайдир тўсиққа дуч келиниб, уни муваффақиятли ҳал этишга интилиш асосида юзага келади».¹⁷ Инновацион фаолият янги ғояни излашдан бошланади. Педагогик инновация таълим-тарбия жараёнидаги муҳим ва мураккаб масала ечимига йўналитирилганлиги сабабли ўқитувчидан янгича ёндашувни талаб қилади.

Ўқитувчи инновацион фаолияти тузилишини таҳлил қилишга турли хил ёндашувлар мавжуд. Масалан, А.Никольскаянинг фикрича, фаолиятни янгилаш 3 босқичда, яъни **тайёргарлик, режалаштириш ва жорий** этиш босқичларида амалга оширилади.

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлашда бир қатор психологик тўсиқлар мавжуд. Буларнинг биринчиси ўқитувчининг ўзи кўниккан фаолият чегарасидан ташқарига чиқиши жуда қийинлиги, яъни ўқитувчиларда

¹⁷ Йўлдошев Ж., Йўлдошева Ф., Йўлдошева Г. Интерфаол таълим сифат кафолати. – Т.: 2008, 111-бет.

ижодкорликнинг етарли эмаслиги бўлса, яна бир сабаб янги ва номаълум нарсалар ҳар доим одамларда чўчиш ва хавфсирашни келтириб чиқаришидир.

А.М.Хон ўқитувчиларда инновацион фаолиятни шакллантиришда учрайдиган психологик тўсиқларнинг икки турини ажратади: когнитив психологик тўсиқлар ва мунтазам пайдо бўладиган тўсиқлар. Когнитив психологик тўсиқлар янгилик ҳақидаги билимларнинг етишмаслиги, янгиликни ҳис қилмаслик ва нофаол хатти-ҳаракатлар ҳисобланса, мунтазам психологик тўсиқлар янгиликка нисбатан ишончсизлик, раҳбариятга ишонмаслик, ташаббускорларни қўллаб-қувватламаслик ва одатда янгилик киритувчиларга қарши курашиш каби кўринишларда намоён бўлади.¹⁸

Замон шиддат билан ўзгариб борар экан, таълим соҳаси ҳам у билан баробар ўзгаради ва ўқитувчидан ўз фаолиятини ўзгартиришни талаб этади. Бугун ўқитувчининг асосий вазифаси фақат таълим беришгина эмас, балки бошқарувчиликдан иборат бўлиб, у таълим жараёнини тўғри ташкил қилиши ва бошқариши талаб этилмоқда.

Инновацион фаолият ўқитувчининг ҳамма муваффақиятини белгиловчи асосий фаолият бўлиб, у шахснинг касбий, методик маҳоратини сифатли қайта куриш демакдир.

Бизнинг фикримизча ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятга тайёргарлигини таҳлил қилишни 3 босқичда амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Янгиликни педагогик фаолиятда қўллашдан олдинги даврдаги ўқитувчи фаолиятини таҳлил қилиш.
2. Инновацион фаолиятнинг фаол шаклланиш даврини таҳлил қилиш.
3. Педагогик жараёнга янгилик киритилиб бўлгандан кейинги даврдаги фаолиятни таҳлил қилиш.

Маълумки, шахснинг ҳислат ва фазилатлари фаолият кўрсатиш жараёнида шаклланади ва фаолиятнинг натижаси ҳисобланади. Шу сабабли ўқитувчиларда янгиликка интилувчанлик ва мустақил мутолаа қилишга доимо зарурият сезиш психологиясини сингдириш лозим. Чунки янгилик – инсонга улуғворликдан кўра кўпроқ завқ бағишлайди.

Агар ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш вазифалари малака ошириш жараёнида амалга оширилса, амалиётда таълим-тарбия жараёнига замонавий педагогик ва ахборот технологияларини татбиқ этиш ишлари анча самарали бўлади ҳамда масофадан ўқитиш тизими кутилган натижаларга олиб келади.

Юқорида билдирилган фикрларга таянган ҳолда шундай хулосага келиш мумкин. Ўрганиб чиқилган илмий ишларнинг аксариятида «инновацион фаолият» тушунчасига таъриф берилган бўлсада, бу соҳада ҳаммага маъқул келадиган ва инновацион фаолиятнинг тўлиқ мазмунини очиқ берадиган ягона таъриф яратилмаган, шунингдек, бу фаолиятни шакллантириш жараёнига нисбатан ягона ёндашув мавжуд эмас.

¹⁸ Йўлдошев Ж., Йўлдошева Ф., Йўлдошева Г. Интерфаол таълим сифат кафолати. – Т.: 2008, 112-бет.

Мавжуд педагогик ва психологик адабиётларда асосий урғу иқтисодий соҳадаги инновацияларга бағишланган бўлиб, уларда ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш масалалари, мазкур жараён моҳияти очиб берилмаган. Республикамизда эса юқоридаги муаммо доирасида айрим элементларгина тадқиқ қилинган, холос.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да “Таълим муассасаларини махсус тайёрланган малакали педагог кадрлар билан тўлдириш таъминланади, уларнинг фаолиятида рақобатга асосланган муҳит вужудга келтирилади”,¹⁹ – деб таъкидлаб ўтилган. Рақобатга асослаган меҳнат муҳитини вужудга келтиришнинг асосий омилларидан бири ўқитувчиларни инновацион фаолиятга йўналтириш ва бу фаолиятга тайёрлаш орқали таълим жараёнига замонавий педагогик технологияларни тадбиқ этиш, ўқувчиларга билим беришни кафолатлаш ҳамда таълим самарадорлигига эришишдан иборат.

Таълим тизимини мазмунан ислоҳ қилиш жараёнида педагог кадрлар обрў-эътибори, масъулияти ва касб кўникмасини ошириш юзасидан собитқадамлик билан давлат сиёсати олиб борилмоқда. Бу борада ўқитувчи фаолиятини янгилаш ва инновацияларни таълим жараёнига киритиш асосий вазифа ҳисобланади. Ҳар қандай бошқа соҳа мутахассислари каби ўқитувчиларнинг ҳам касбий тайёргарлик даражаси уларнинг билим, кўникма ва малакалари, ижодий салоҳияти ҳамда ностандарт тафаккурларида ўз аксини топувчи касбий лаёқати билан баҳоланади.

Ўқитувчи инновацион фаолиятини ташкил этиб, унинг шаклланиш босқичларини қуйидагича белгилаш мумкин:

Биринчи босқич – тайёр методик тавсияномалар аниқ қилиб кўчирилади.

Иккинчи босқич – мавжуд тизимга айрим янги мослама (модификация)лар, методлар киритилади.

Учинчи босқич – янги ғояни амалга ошириш мазмуни, методлари ва шакли тўла ишлаб чиқилади.

Тўртинчи босқич – ўқитувчи ўқитиш ва тарбиялашнинг ўз концепциясини ва методикасини ишлаб чиқади.

Ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлашда жамоадаги психологик муҳит, жамоа аъзоларининг канчалик даражада дунё таълим бозоридаги янгиликлардан хабардор эканлигини ҳисобга олиш зарур.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг шаклланишида педагогик жамоанинг алоҳида ўрни борлигини кўпчилик олимлар таъкидлаб ўтадилар. Ўқитувчиларнинг новаторлик хусусиятлари ва таълим жараёнидаги янгиликларга бўлган муносабатига қараб, К.Роджерс ва К.Ангеловский педагогик жамоа аъзоларини 5 та гуруҳга ажратишни таклиф этади: 1. Новаторлар. 2. Олдинги реализаторлар, 3. Олдинги кўпчилик. 4. Кейинги кўпчилик. 5. Иккиланувчилар.²⁰

¹⁹ Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: “Шарқ” НМК, 1999, 50-бет.

²⁰ Роджерс К., Ангеловский К. Учитель и инновация. – Киев, 1992, с. 24.

Таълим сифатини ошириш жамиятнинг барча жабҳаларида ҳаётни яхшилашга олиб келади. Янгилик киритиш таълим сифатини оширишнинг самарали воситаси бўлганлиги учун ҳам ривожланган давлатлар таълим жараёнига узлуксиз янгилик киритишга ҳаракат қиладилар. Кўпгина мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, инновацион жараёнларда таълим тизимидаги барча бўғинлар иштирок этиши лозим. Аммо инновацион жараёнлар юқоридан пастга қараб ҳаракатланса ва бунда ўқитувчи бўйсунувчи, яъни янгиликнинг фақат истеъмолчиси бўлиб қолса, у ҳолда бу жараён бюрократик тус олади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўқитувчи инновация фаолиятга тайёр бўлиб, дарсга энг сўнги янгиликларни олиб кириб, ўқувчиларга қизиқарли ва уни эҳтиёжига мос равишда ташкил этсагина, сифат ва самарадорликни кафолатлаши мумкин.

ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. “Технология” сўзининг луғавий маъноси нима?

- а) технология юнонча сўз бўлиб, “techne” - маҳорат, санъат;
- б) “logos” – тушунча, таълимот;
- с) ишлаб чиқариш усули;
- д) педагогик фаолият ва унинг методакалари;
- е) а ва б.

2. “Таълим технологияси” сўзининг луғавий маъноси нима?

- а) технология инглизча “in educational technology” таълим (ўқитиш) жараёнини юксак маҳорат, санъат даражасида ташкил этиш борасида маълумотлар берувчи фан (ёки таълимот) маъносини англатади;
- б) аудиовизуал техника воситаларидан фойдаланиш;
- с) техника воситалари ёрдамида ўқитиш;
- д) дастурлаштирилган таълим, лойиҳалаштирилган ва аниқ белгиланган мақсадларга еришишни кафолатловчи ўқув жараёни;
- е) компьютерли ва ахборот технологияларидан фойдаланиш технологияси.

3. “Таълим технологияси”нинг кенг маънодаги тушунчаси қандай?

- а) таълим технологияси – таълим мақсадига эришиш жараёнининг умумий мазмуни, яъни аввалдан лойиҳалаштирилган таълим жараёнини яхлит тизим асосида, босқичма-босқич амалга ошириш, аниқ мақсадга еришиш йўлида муайян усул, улардан самарали, унумли фойдаланиш ҳамда таълим жараёнини юқори даражада бажаришни ифодалайди;
- б) таълим технологияси – қуйилган мақсадга эришиш йўлида қўлланилувчи усул, услуб ва таъсирлар мажмуаси;
- с) таълим технологияси – муайян вазиятларда педагогик масалаларни ечишнинг оптимал усули;
- д) таълим технологияси – таълим вазифаларини бажаришга йўналтирилган ҳамда ўқитувчи ва ўқувчи – ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти усули.

4. “Инновация” атамаси қандай маънони англатади?

- а) инновация инглизча « innovatsion » янгилик киритиш, қўллаш, татбиқ этиш;
- б) “ ақлий ҳужум ”
- с) муайян ҳолат, вазиятни ўрганиш;
- д) гуруҳларда ишлаш;
- е) нуқтаи назаринг бўлсин.

5. Ўқитувчининг инновацион фаолияти таҳлилни белгиловчи қандай меъёрлардан фойдаланишни талаб қилади?

- а) янгилик;
- б) мақбуллик;
- с) юқори натижалилик;
- д) педагогик янгилик;
- е) барча жавоблар тўғри.

6. Замонавий педагогик технологияларни қўллаш жараёнида қандай вазифалар ҳал этилади?

- а) таълим (тарбия) жараёнинг умумий яхлит лойиҳасини ишлаб чиқиш ҳамда унда ҳал этилиши лозим бўлган аниқ мақсад ва вазифаларни белгилаш;
- б) таълим (тарбия) жараёни моҳиятини башоратлаш ва унинг мазмунини ишлаб чиқиш ҳамда унинг самарадорлигини таъминлашга ёрдам берувчи энг самарали, мақбул, шакл, метод, усул ҳамда техник воситаларни танлаш;
- с) таълим жараёнида таълим олувчиларнинг эркин, мустақил фаолият кўрсатиши учун муайян шарт-шароитларни яратиш, уларда маълум кўникма ҳамда малакаларнинг шаклланиши учун вақт ўрнини белгилаш, уларнинг билимлари даражасини аввалдан ташхислаш;
- д) таълим олувчилар фаолиятини йўналтириш, назорат қилиш ҳамда баҳолашни ташкил этиш, ишлаб чиқилган педагогик технология лойиҳасини жамоада синаш, мақсаднинг натижанганлик даражасини таҳлил қилиш.

4. МАВЗУ: ҲАМКОРЛИК ПЕДАГОГИКАСИ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқитувчи билан таълим олувчи ҳамкорлигини ташкил этиш муаммоси барча даврларда ҳам ўта долзарб масалалардан бўлиб, мазкур ҳамкорликнинг назарий асослари педагогик синергетика доирасида тадқиқ этилмоқда. Педагогик синергетика, яъни ўқитувчи~ўқувчи ҳамкорлиги масаласи, айниқса, ўрта умумтаълимнинг бошланғич жараёнида муҳим аҳамиятга эга. Бу таълим берувчи учун ҳам, таълим олувчи учун ҳам ўз фаолиятини мустақил тарзда ташкил этишга оид назарий ёндашувлардан бири бўлиб, мазкур назария ўқитувчи~ўқувчи ҳамкорлигини тўғри ташкил этиш ҳодисаси билан боғлиқ бўлган янги дунёқарашдир.

Синергетика (юнон. *synergeia*—ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик) —тизимларнинг ўз-ўзини мустақил тарзда ташкил этиш назарияси, ўз-ўзини бошқариш, номунтазам ҳодисаларни ўрганиш, дунёвий ҳодисаларни янгича изоҳлаш, табиий ва ижтимоий-иқтисодий мураккаб тизимли жараёнларнинг табиатини билишга қаратилган илмий йўналиш, тафаккур усулидир.

Синергетика фанларнинг асосий методологик илмий йўналиши сифатида XX асрнинг 60-70-йилларида шаклланган. Педагогик синергетикани эса XXI асрда пайдо бўлган таълим-тарбия жараёни субъектлари ҳамкорлигини англашга кўмаклашадиган янгича назарий-амалий ёндашув сифатида талқин этиш ўринлидир.

Маълумки, XX асрнинг охири XXI асрнинг бошларига келиб, таълим жараёни субъектлари фаолиятига нисбатан янгича ёндашувлар вужудга келди. Бу ёндашувларнинг муштарак аҳамияти шундаки, шахслараро муносабатлар ўзаро ҳамкорлик жараёнида янги сифат кўрсаткичларига эга бўлади ва кутилган натижани беради. Педагогик ҳамкорлик таълим жараёни субъектлари фаолиятида янгича сифат ўзгаришларининг шаклланиши ва намоён бўлишига кўмаклашади. Педагогик ҳамкорликнинг муҳим жиҳати шундаки, у таълим жараёни субъектлари фаолиятини муайян тарзда уйғунлаштиришга хизмат қилади.

Ўрта Осиё мутафаккирлари ал-Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, ал-Форобий, ибн Сино, Абу Райҳон Беруний кабиларнинг илмий-назарий меросида ўқитувчилар ва таълим олувчилар орасидаги ҳамкорлик, дўстона муносабат масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилган ва ижтимоий ҳамкорлик муаммосининг ижтимоий-психологик жиҳатлари ҳамкорликдаги фаолият кўриниши тарзида баён этилган ва илмий жиҳатдан маълум даражада асосланган. Бу борадаги изланишларнинг айримларида ҳамкорликдаги фаолиятни ишлаб чиқариш жараёнининг ижтимоий психологик жиҳати нуқтаи назаридан ўрганиш, яъни жамоадаги ижтимоий-психологик муаммоларни тадқиқ этишга урғу берилган. Демакки, биз тадқиқ учун танлаган муаммонинг айрим қирралар шарқнинг қомусий олимлари назаридан ҳам четда қолмаган. Педагогик ҳамкорлик масаласининг самарадорлик жиҳатини аждодлар тажрибаси ҳам қафолатлайди, десак муболаға бўлмас.

Том маънода, педагогик ҳамкорлик масаласи узок йиллардан буён дунё дидактлари ва педагоглари қизиқтириб келган. Жумладан, рус олими

В.М.Мясишевнинг қарашларида, шахс – ўзаро ҳамкорлик ва бошқалар билан муносабатнинг маҳсули сифатида намоён бўлиши таъкидланган. Ўтган XX асрнинг 80-90-йилларида ижтимоий-психология, меҳнат ва бошқарув психологияси соҳаларида ҳамкорлик фаолиятини амалга оширадиган гуруҳли фаолият муаммосини ўрганишга қизиқиш бирмунча ўсди. Худди шу сабабли ҳам рус олими Б.Ф. Ломов индивидуал фаолият ўз-ўзидан бўлмайди, балки жамият фаолияти билан уйғунлашган ҳолда намоён бўлади, деб таъкидлаган эди.

Рус педагоги Б.Г.Ананьевнинг ҳамкорлик фаолиятининг муҳим омили ҳисобланган муомала маданиятига оид тадқиқотларида ўқитувчининг баҳолаш ва таҳлил қилиш, тарбиячилик имконияти, ўқувчиларнинг ақлий ва ахлоқий ривожланишлари учун муҳим манба эканлиги алоҳида таъкидланган. Рус педагоги А.В.Петровский шахслараро муносабатлар жамоадаги фаолиятдан келиб чиқишини ўрганган ҳолда, таълим жараёнида ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорлигини ташкил қилиш фақат уларнинг мулоқот, муомалага нисбатан эҳтиёжини қондириш воситаси эмас, балки ўқув материални ўзлаштиришнинг ҳам муҳим шарти эканлигини таъкидлайди.

Жаҳон дидактикаси ва педагогикасида шунингдек, ўзбек дидактикаси ва педагогикасида ҳамкорлик муаммосига бағишланган бевосита ҳамда билвосита ишлар анчагина бўлишига қарамасдан «педагогик ҳамкорликнинг дидактик асослари», *«педагогик ҳамкорлик жараёнини ташкил этишининг замонавий технологияси»*, *“педагогик ҳамкорликка асосланган ўқув жараёнининг самарадорлиги”*, *“педагогик ҳамкорликнинг таълим мақсади ва мазмунига ҳамоҳанглиги”*, *“таълимнинг муайян босқичларини педагогик ҳамкорлик асосида ташкил этиш методикаси”*, *“педагогик ҳамкорлик жараёнида ўқитувчи~ўқувчи муносабати”* каби масалалар ечими тўла ҳал этилган эмас. Миллий истиқлол шарофати билан ўрта умумтаълим мактабларида янгиланган таълим ва таълим турлари, босқичлари мақсади мазкур муаммолар ечимини имкон қадар тезроқ ҳал этишни тақозо этмоқдаки, бизнинг ушбу илмий, илмий-амалий изланишларимиз ҳам шу эҳтиёждан келиб чиқмоқда.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, педагогикага оид мавжуд дарсликлар ва илмий манбаларда «педагогик ҳамкорлик» тушунчаси бевосита муаммо сифатида етарлича асосланмаган. Ваҳоланки, педагогик ҳамкорлик ва унинг самарадорлиги муаммоси таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятини субъект-субъект сифатида ташкил этиш моҳиятини акс эттирувчи назариялар нуқтаи назари доирасида ўта мураккаб, серқирра ва замонавий таълим доирасида тўла ҳал этилиши зарурий масалалардандир. Шунинг боисдан ҳам мактаб ўқитувчилари педагогик ҳамкорлик, унинг диалектик табиати, ўзига хос хусусиятлари, самарадорлиги, бундай ҳамкорликни ташкил этиш йўллари ҳақида етарлича билим ва тасаввурга эга эмаслар. Буларнинг барчаси мазкур ҳодисани ҳар томонлама тадқиқ этиш эҳтиёжи мавжудлигидан яна бир карра далолат беради. Биз юқоридаги фикрларимизни умумлаштириб, педагогик ҳамкорлик масаласининг чуқур ўрганилмаганлигининг асосий сабабларини қуйидагича умумлаштиришни жоиз деб билдик:

- 1) *педагогик ҳамкорлик* ҳодисаси дидактика учун янги феномен эканлиги;

2) таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятини субъект-субъект сифатида ташкил этиш миллий истиқлол шарофати билан ўрта умумтаълим мактабларида янгиланган таълим мақсади билан боғлиқ ҳолда ҳозирда кун тартибига чиққанлиги; узоқ йиллар ўқув жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти субъект-объект сифатида барқарорлашиши одатий ҳол бўлганлиги ва натижада (шўро тузуми даврида эҳтиёж бўлмаганлиги учун) педагогик ҳамкорлик масаласи илмий талқин этилмаганлиги; шунга кўра ҳам педагогик ҳамкорлик атама сифатида мутахассислар эътиборини ўзига жалб қилмаганлиги;

3) педагогик ҳамкорликнинг илмий аппарати ўта мураккаб эканлиги, ҳар доим ҳам асосий педагогик ҳолатлар учун қулай ва кенг тарқалган эмаслиги;

4) фан соҳаларининг тезкор тадрижий тараққиёти натижасида йиғилган ва йиғилаётган зарурий билимлар, назарий маълумотлар силсиласини тизимга солиш имкониятини етарлича бермаётганлиги. Бу эса, тушунчалар қатъий тизимининг мантикий қурилишини таъминлаш учун имкон бермаслиги;

5) педагогик ҳамкорликка оид изланишлар фаннинг турли соҳаларида амалга оширилиб, ҳар бир соҳа ўзининг атамалар тизимига эғалигидадир.

Фалсафий ёндашувларга кўра, исталган жараёндаги мунтазамлилик ва номунтазамлилик айни бир вақтда вужудга келади, намоён бўлади. Шундай экан, педагогик ҳамкорлик жараёни фақат номунтазамлиликни вужудга келтиради деган фикр ғайритабиийдир. Педагогик ҳамкорлик жараён субъектлари учун ўз-ўзи ва ўзлигини намоён қилиш имкониятидирки, унда ўқитувчи билан ўқувчининг ўзаро ҳамкорлиги иккита муҳим жиҳатни юзага келтиради:

– ижодкорлик;

– улар фаолиятида мураккаблик асосида тартиблиликнинг намоён бўлиши.

Шу ўринда эътироф этиш зарурки, таълим жараёнининг барча босқичлари ёки этапларида ҳам педагогик ҳамкорликни амалга ошириш мумкин эмас. Бунинг учун, аввало, ўқув-билув жараёни очик характерга эга бўлиши, ўзаро ахборотлар алмашинуви асосида ташкил этилиши керак. (Бу хусусда қуйида алоҳида тўхталамиз.)

2. ҲАМКОРЛИҚДА ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНING АФЗАЛЛИКЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ.

Педагогик ҳамкорлик таълим жараёни субъектлари фаолияти ривожланишининг тадрижий йўлини намоён қилади. Педагогик ҳамкорлик жараёнида ўқитувчи билан ўқувчи фаолияти уйғунлашади, ижодий характер касб этадики, у таълим жараёни субъектлари фаолиятидаги ўзига хос ҳар бир жиҳатни ҳисобга олишни тақозо қилади.

Педагогик ҳамкорлик ўқув-тарбия жараёнидаги мунтазам ҳамда номунтазам ҳолатлар, мувозанатсизлик билан мувозанатлилиikka оид қонуниятлар, тартиблилик билан тартибсизлик, изчиллик билан ноизчиллик орасидаги зиддиятлар бирлигига таянади.

Педагогик ҳамкорликнинг юзага келиши учун ўқитувчи ва ўқувчи педагогик жараённинг ўзаро алоқадор субъектлари мавқеида бўлишлари керак. Зеро, ўқув-билув жараёнининг шахсга йўналтирилганлиги масаласи марказида ҳам таълим

жараёнида унинг субъектлари орасидаги ҳамкорликнинг моҳияти муҳим аҳамиятга эгадир, ўқув-тарбия жараёнидаги ҳамкорлик субъектларнинг биргаликда янги ахборотларни ўзлаштиришлари ва ўз фаолиятларида ижодий қўллашларига кўмаклашади.

Маълумки, узоқ йиллар ўқув жараёнида барқарорликнинг катта аҳамиятга эга эканлиги эътироф этилиб келинди ва унга доимий амал қилинди. Бундай ёндашув натижасида монотон таълим назарияси вужудга келди, яъни ўқувчи жараённинг субъекти эмас, балки объекти сифатида итоаткор тингловчига айлантирилди. Бунинг асосий сабаби, ўқув жараёнидаги барқарорлик – жараён ўқитувчи томонидан назорат қилиниши ва бошқарилиши, натижада, ўқув жараёнини бир қолипга солиб олиш, таълим берувчи меҳнатини маълум микдорда енгиллаштириш имконини беришида эди. Лекин ўқув жараёнидаги барқарорлик ўқувчи-ўқитувчи фаолияти моҳиятига бир ёқлама ёндашишга олиб келишини ва энди бундай давом этиш мумкин эмаслигини бугунги кунгача йиғилган амалий тажрибалар яққол кўрсатмоқда.

Шу ўринда педагоглар орасида учрайдиган «шахсга йўналтирилган таълим жараёнида педагогик ҳамкорлик муҳитидан фойдаланиш таълимда номунтазамлиликни юзага келтиради» деган фикрнинг ноўрин эканлигини дидактик жиҳатдан асослаш ниҳоятга зарур.

Педагогик ҳамкорлик жараёни тадрижий тараққиётга эга бўлиб, унда кўп вариантли ривожланиш имкониятлари ҳам мавжуд.

Педагогик ҳамкорлик, аввало, жамоа бўлиб фаолият кўрсатиш методи ҳамда ўқув ижодкорлигидир. Бундай ҳамкорликнинг асосий мақсади – иштирокчиларнинг ҳис-туйғуга асосланган образли метофорит тафаккуридир. Бу серкирра усулдан мураккаб дидактик-ижодий масалаларни ечиш, педагогик амалиётда эса ўқув-билув муаммоларини ҳал этиш усули сифатида фойдаланилади, ўз навбатида у ўқувчининг ўқиши ва уқиши учун мўлжалланган материални ўзлаштиришида ижодий изланиш имкониятларини кенгайтиради.

Педагогик ҳамкорлик жараёнида жамоа бўлиб ишлаш талаби гуруҳда мавзу доирасида янги муштарак ғоялар туғилишига замин ҳозирлайди. Табиийки, педагогик ҳамкорлик таълим жараёнида самарадорлиги синалган илғор педагогик технологиялардан унумли фойдаланишни тақозо этади. Жумладан, таълим жараёнида вақти ва ўрнига қараб “ақлий ҳужум” усулидан фойдаланилганда педагогик ҳамкорлик ўқувчининг изланувчанлик қобилиятини мунтазам ривожлантириб боришини сезамиз. Педагогик ҳамкорликда қўйилган муаммонинг ечими бўйича гуруҳ аъзолари топшириқлардан фойдаланган ҳолда янги фаразлар, ҳис-туйғуга асосланган ечимлар топишга уринадилар ва бунга маълум микдорда эришадилар, энг аввало, улар ўзларининг ижодий қобилиятларини намоён қила олишга одатланадилар. Бунда педагогик муаммоларнинг инновацион ечими сари йўл очилади.

Ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб Америкада ҳамкорлик педагогикасига асосланган ҳолда ўқув жараёни, ўқув усули, ўқув топшириқлари вариантларини ишлаб чиқиш, тажриба-синовдан ўтказишга киришилди ва бу борада жаҳон педагогикаси фойдаланишига арзигулик ютуқлар қўлга киритилди.

Таълимий ишларни ҳамкорликдаги ташкил этиш ўзида қуйидаги асосий ҳолатларни мужассамлаштиради:

1) таълимий муаммонинг ўқувчи муҳокамасига дастлабки кўринишда қўйилиши;

2) ўқувчига таълимий муаммонинг таҳлили ва уларда шу таҳлил учун зарурий ахборотлар ҳақида тасаввур уйғотиш. Бу жараёнда эксперт вазифасини ўқитувчи ҳамда фаол ўқувчиларнинг бир қисми бажаришлари мумкин. Бунинг учун улар, табиийки, муайян тайёргарликка ҳам эга бўлишлари лозим;

3) таълимий муаммони ечиш имкониятларини аниқлаш ва чегаралаш;

4) ҳар бир ўқувчи онгида уларнинг шахсий дунёқараши ва илмий-амалий тушунчаси доирасида таълимий муаммони қайта шакллантиришга эришиш;

5) ўқувчи онгида қайта шакллантирилган таълимий муаммо вариантларидан қулайини танлай олишга эришиш;

6) ҳамкорлик учун асосий бўлган босқич томон силжиш;

7) қўйилган таълимий муаммо ечими тақозо этувчи талабларга асосланган ҳолда ёндашувлар ёки тайёр жавобларни баён қилиш.

Ҳамкорлик жараёнида ўрганиш (ўргатиш эмас!) субъекти сифатида муайян ўқувчи эмас, балки ўқувчилар гуруҳи намоён бўлади. Бу ўринда ўқитувчи билан ўқувчилар гуруҳи субъект-субъект муносабатларига киришадиларки, бундай жараённинг характерли жиҳати изланувчанлик фаолиятининг биргаликда амалга оширилишидadir. Ҳиссий-образли муҳокама ва танлов натижасида шахслараро мустаҳкам ҳамкорликдаги ҳаракат вужудга келади, ҳамкорликка оид қатъий талабларнинг ишлаб чиқилганлиги уни ўқув жараёни билан биргаликда амалга ошишига асос бўлади. Шу билан бир қаторда, мазкур мураккаб ва серқирра методдан қўзланган мақсад амалга ошиши ўқитувчидан юксак даражадаги касбий билим, педагогик-психологик тайёргарлик, маҳорат ва ўз ўрнида фидоийликни талаб қилади. Агар таълим берувчида биз санаб ўтган жиҳатлардан қайсидир етишмаса ёки қайсидир жиҳатида «кемтик»лик сезилса, мазкур жараён ўқувчининг ўрганиш фаолиятига акс таъсир бериши ҳам ҳеч гап эмас.

Билишимизча, педагогик ҳамкорлик универсал методологик парадигма таркибига туради ва ижтимоий педагогик ҳодиса сифатида ўқув жараёнининг таркибий қисмини ҳаракатга келтиради, муайянлаштиради, таълим жараёни субъектлари фаолиятини уйғун тарзда ташкил этувчи механизм сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам илмий адабиётларда педагогик ҳамкорлик таълим жараёни субъектлари фаолиятини уйғун тарзда ташкил этиш имконияти сифатида талқин этилиши ўринлидир.

Педагогик ҳамкорликнинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири ҳар хил таълимий шароитларда турлича табиатга, дунёқарашга эга бўлган таълим жараёни субъектлари имкониятларини рўёбга чиқара олишидadir. Бу соҳадаги дастлабки ёндашувлар шунини кўрсатадики, педагогик ҳамкорликка оид концепциялар мураккаб, мунтазам бўлмаган очиқ дидактик вазиятлар, унинг таркибий қисмлари ва тарбия жараёнини ҳам ўз ичига қамраб олади. Бугунги кунга келиб, таълим жараёнидаги ҳамкорликнинг натижалари таълим жараёнини ривожлантирувчи илғор ғоялар ва ҳамкорликка асосланган таълим жараёни сифатида намоён бўлмоқда. Зеро, педагогик ҳамкорлик тушунчаси остида

мустаҳкам нуктаи назарга эга бўлган педагогик ёндашувлар, назариялар, қонуниятлар ҳамда педагогик тизимларни ташкил этиш ва билимлар соҳаси бирлашади, муштараклик касб этади.

Ўқув-тарбия жараёнига педагогик ҳамкорлик ғоясининг татбиқ этилиши, анъанавий педагогик тафаккурда бир томонлама қотиб қолишга барҳам беради, таълим мазмунини ишлаб чиқувчи тадқиқотчиларга фанда ишлаб чиқилган билиш моделини таълим амалиётига мослаштиришни жадаллаштириш йўли ва усуллари белгилаш имконини беради.

Педагогик ҳамкорлик назарияси тўла ишлаб чиқиш ва уни амалиётда қўллаш бугунги кунда алоҳида долзарблик касб этмоқда. Мактаб ўқувчисига педагогик ҳамкорлик асосида фаолият кўрсатиш малака ва кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришни бошланғич таълим жараёнидаёқ ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки таълимнинг мазкур босқичида ўқувчида ижодий фаолият кўрсатишнинг илк кўринишлари шаклланади ва ўзининг ривожланиш босқичига киради, болада ижодкорлик имкониятларини юзага чиқариш ва ўз-ўзини намоён қилиш кўникмалари таркиб топади. Ўқитувчи билан мулоқотга киришиш, ҳамкорлик, ҳамжихатлик кўникмаларини таълимнинг ушбу босқичида шакллантириш ниҳоятда зарурлигини амалий тажрибалар яққол кўрсатмоқда.

Ҳамкорликда ўқитиш ғояси турли мамлакатлардаги, жумладан, Америкадаги Ж.Хопкинс университети профессори – Р.Славин (1990), Миннесот университети профессори – Р.Жонсон, Д.Жонсон (1987), Калифорния университети профессори – Ш.Шарон (1988), томонидан ишлаб ишлаб чиқилган.

Америка олимлари томонидан ишлаб чиқилган ҳамкорликда ўқитиш, асосан ўқувчиларда ДТС ва фан дастурида қайд этилган билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш, Исроил ва Европа олимлари томонидан тавсия этилган ҳамкорликда ўқитиш, юқорида қайд этилганидек, кўпроқ ўқувчилар томонидан ўқув материални қайта ишлаш лойиҳалаш фаолиятини ривожлантириш, ўқув баҳси ва мунозаралар ўтказишни назарда тутди.

Мазкур ғоялар бир-бирини тўлдиради, дидактик жиҳатдан бойитади ва бир-бирини тақозо этади.

Ҳамкорликда ўқитиш ғояси дидактикада 1970 йилларда пайдо бўлган. Ҳамкорликда ўқитиш технологияси Буюк Британия, Канада, Германия, Австралия, Нидерландия, Япония, Исроил мамлакатлари таълим муассасаларида кенг қўлланила бошлаган.

3. ҲАМКОРЛИҚДА ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Ҳамкорликда ўқитишнинг асосий ғояси – ўқув топшириқларини нафақат биргаликда бажариш, балки ҳамкорликда ўқиш ўрганишдир.

Ҳамкорликда ўқитиш ҳар бир ўқувчини кундалик қизғин ақлий меҳнатга, ижодий ва мустақил фикр юритишга ўргатиш, шахс сифатида онглилик, мустақилликни тарбиялаш, ҳар бир ўқувчида шахсий қадр қиммат туйғусини вужудга келтириш, ўз кучи ва қобилиятига бўлган ишончни мустаҳкамлаш, таҳсил олишда масъулият ҳиссини шакллантиришни кўзда тутди.

Ҳамкорликда ўқитиш технологияси ҳар бир ўқувчининг таҳлил олишдаги муваффақияти гуруҳ муваффақиятига олиб келишини англаган ҳолда мустақил ва сидқидилдан ақлий меҳнат қилишга, ўқув топшириқларини тўлиқ ва сифатли бажаришга ўқув материални пухта ўзлаштиришга, ўртоқларига ҳамкор бўлиб, ўзаро ёрдам убштиришга замин тайёрлайди.

Ҳамкорликда ўқитиш технологиясида ўқувчиларни ҳамкорликда ўқитишни ташкил этишнинг бир неча методлари мавжуд:

1. **Командада ўқитиш** (Р.Славин) да ўқувчилар тенг сонли икки командага ажратилади. Ҳар иккала команда бир хил топшириқни бажаради. Команда аъзолари ўқув топшириқларини ҳамкорликда бажариб, ҳар бир ўқувчи мавзудан кўзда тутилган билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга эътиборни қаратади.

Ҳамкорликда ўқитиш технологияси муаллифларидан бири бўлган Р.Славиннинг таъкидлашича, ўқувчиларга топшириқларни ҳамкорликда бажариш учун кўрсатма берилиши етарли эмас. Ўқувчилар том маънодаги ҳамкорлик, ҳар бир ўқувчининг қўлга киритган муваффақиятидан қувониш, бир-бирига сидқидилдан ёрдам бериш ҳисси, қулай ижтимоий-психологик муҳит вужудга келиши зарур. Мазкур технологияда ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш сифатини аниқлашда уларни бир-бири билан эмас, балки ҳар бир ўқувчининг кундалик натижаси аввал қўлга киритилган натижа билан таққосланади. Шундагина ўқувчилар ўзининг дарс давомида эришган натижаси командага фойда келтиришини англаган ҳолда масъулиятни ҳис қилиб, кўпроқ изланишга, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга интилади.

Ўқув жараёнида ўзаро ҳамкорликка асосланган дўстона муҳитни вужудга келтириш шахсга йўналтирилган таълим жараёнини ташкил этиш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга. Мактабдаги ўқув-билув жараёни ўқувчининг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш асосида ташкил қилиниши лозим. Ўқитувчи билан ўқувчи орасида ўзаро ҳамкорлик муҳити яратилаётганда барча ўқувчиларнинг имкониятлари ва эҳтиёжлари ҳисобга олиниши жуда муҳимдир. Бу жараёнда ўзаро тенглик муҳити ҳукмрон бўлади, ўқув жараёнида ўқувчиларнинг аксарият муаммоларини ечишга кўмаклашадиган таълим-тарбия жараёни ташкил этилади. Таълим-тарбия мактаб, ота-оналар, маҳалла ва ўқувчилар жамоаси ҳамкорлигида, демократия ва толерантлик тамойиллари асосида амалга оширилади. Бу жараёнда ўқувчилар оддий таълим олувчилар эмас, таълим-тарбия жараёнининг тенг ҳуқуқли, ҳамкорлик асосида жипслашган иштирокчилари бўлишларига эришилади. Синфдаги барча ўқувчиларга бир хил муомала ва муносабат, ҳамкорликдаги таълим, ўқувчи, ўқитувчи ва маъмурият орасида дўстона муносабат устуворлиги асосида сифатли таълим бериш жараёни вужудга келади. Ўқувчиларга нисбатан дўстона муносабат муҳити ўзаро адолатли муносабатлар замирида яратилади. Адолат бор жойда ҳақиқат, ҳақиқат бор жойда ўзаро ҳурмат муҳити ҳукм суради. Ўқувчи ва ўқитувчи орасида ўзаро ҳурмат шаклланган таълим жараёнида дўстона муносабат, ўзаро ғамхўрлик, меҳр-мурувват қарор топади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқитувчи ўқув-билув жараёнини ташкил этар экан, ҳар бир ўқувчининг бетакрор эканлиги, унинг таълим-тарбияси

оилавий муҳитга, синфдаги мавқеига, ўстозларининг муносабатига, руҳий кечинмалари ва кайфиятига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлишини унутмаслиги лозим. Умумий ўрта таълим муассасасидаги ҳар бир педагог ўқувчининг қалбидан чуқур жой ола билиши, уларнинг ҳурмат-эҳтиромига сазовор бўла олишга эришиши, ўқувчининг энг яқин кишиларидан бирига айланиши, қувончи ва ташвишига шерик бўлиши, муаммоли вазиятларда тўғри йўл кўрсата олиши зарурки, шундагина таълим-тарбия олдида қўйилган мақсадга эришилади.

Илмий изланишларимиз, кузатишларимиз ва тажрибаларимиз шунини кўрсатадики, ўқитувчи билан ўқувчилар орасидаги ўзаро ҳамкорлик муҳитини шакллантириш учун, аввало, қуйидагиларни амалга ошириш керак:

- ўқув жараёнида ижодкорлик муҳитини вужудга келтириш;
- ўқувчилар фаолиятини муайян тартиб асосида ташкил этиш;
- ўқувчилар жамоаси орасида ўзаро дўстона муҳитни вужудга келтириш кабилар.

Ўзаро ҳамкорлик ва дўстона муҳитни вужудга келтириш учун муайян мақсадга йўналтирилган педагогик жараённи шундай ташкил этиш лозимки, бунинг учун ўқув-тарбия жараёнининг очиқ характер касб этиши ва ўзаро ахборотлар алмашинуви учун қулай бўлишини таъминлаш муҳимдир.

Таълим жараёнида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш учун ўқувчиларда онгли фаолият кўрсатиш кўникмасини таркиб топтириш, уларни мустақил, ижодий фикрлашга ўргатиш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки бошланғич синф ўқувчилари мураккаб, руҳий инқирозлар вужудга келадиган, юқори қувватга эга бўлган, шижоатли, янгиликка чанқоқ, оламни ўзлаштиришга интилувчан, мустақиллик ва мослашувчанликка мойил, хулқ-атворида ижтимоий меъёрларнинг шаклланиши жадал суръат билан кечадиган ёшда бўладилар. Шунга кўра қуйидагиларнинг муҳимлиги кузатилмоқда:

- ўқитувчи билан ўқувчилар ҳамкорлигини бошланғич синфлардаёқ йўлга қўйишнинг зарурлиги;

- бошланғич синфларда ўқитувчи билан ўқувчилар ҳамкорлигини таъминлашга хизмат қиладиган методларни қўллашнинг муҳимлиги;

- ўқувчиларга тақдим этиладиган ахборотлар ҳажмининг кенглиги ва уларни ўзлаштириш ўзаро ҳамкорлик ва фикр алмашиниш муҳитини тақозо қилиши;

- ўқитувчи билан ўқувчилар орасида дўстона ҳамкорликка асосланган муҳитнинг вужудга келиши ўқитувчи педагогик фаолиятининг таркибий қисмига айланиши зарурлиги;

- ўқувчилар ва ўқитувчилар муносабатларида анъанавий педагогик ёндашувларнинг сақланиб қолаётганлиги ва уни бартараф этиш эҳтиёжининг кучаяётганлиги;

- таълим жараёни самарадорлигини таъминлашда ўқитувчи билан ўқувчилар ҳамкорлигининг муҳимлиги;

- ўқитувчининг муомала одоби, назокати, шахслараро муомала мароми, ўқувчилар билан дўстона муносабатни ўрнатувчи муҳим омил эканлиги ва б..

Бугунги кунда юқорида таъкидланганлардан келиб чиққан ҳолда шунини айтиш мумкин:

- ўқитувчи-ўқувчи орасидаги дўстона муносабат негизида ахборотларни тақдим этиш ва ўзлаштириш;

- бошланғич таълим жараёнида ўқувчилар орасида дўстона муҳитни шакллантириш билан боғлиқ педагогик шарт-шароитларни аниқлаш;

- бошланғич таълим жараёнида ўқувчилар орасида ҳамкорлик ва дўстона муносабатни шакллантиришнинг педагогик-психологик имкониятларини излаш;

- бошланғич таълимда дўстона муносабатни ташкил этиш жараёнининг мазмуни, шакл, восита, усул ва методларини аниқлаш алоҳида долзарблик касб этмоқда.

Педагогик ҳамкорлик, яъни синергетика янги моҳият касб этган тушунча сифатида ўзбек (?) педагогикага кириб келар экан, у бевосита фалсафий методология ва социология соҳалари билан ҳам боғланади. Чунки, инсоннинг ҳамкорликдаги фаолияти муайян жамият ҳаёти билан боғлиқ тарзда амалга ошади. Бу шунинг асосида, жамият ҳаётида инсон учун ҳамкорликда фаолият кўрсатиш қуввати билан бир қаторда, ҳамжиҳатликда ривожланиш имконияти ҳам мавжуд. Педагогик ҳамкорлик доирасида ўз қиёфасини ўзгартириш тушунчаси ҳам амал қилади. Агар янги ижтимоий давр шахснинг ўз-ўзини сақлаши, янги шароитга мослашиши ғоясига асосланса, замонавий шахс ўзининг янги моҳияти ва мавқеига асосланган ҳолда фаолият кўрсатади.

Таълим жараёнида ўқувчиларнинг ҳамкорликка асосланган ижодий фаолиятини ташкил этиш учун ахборотли маҳсулларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Мазкур жараёнда сунъий интеллект ёки мантикий-лингвистик моделдан унумли фойдаланиш мумкин. Билимларни моделлаштириш турли илмий йўналишларда турли мақсадларда амалга оширилади. Эксперт тизимлар назариясида бу методдан интеллектуал вазифаларни компьютер воситасида ечишда фойдаланилади. Ўқув муҳитида ўқитувчи ҳам жисмоний, ҳам виртуал эксперт модел сифатида намоён бўлади. Педагогика фани учун умумлашган қувватларни қўлга киритиш ўта муҳим аҳамиятга эга. Чунки у янги билимларни ўзлаштиришни таъминлайди. Умумлашган қувватларни сарфлаш ўқув жараёнида жуда зарур ҳисобланади. Жумладан,

1) ўқувчиларни аниқ илмий, амалий муаммоларни ечишга жалб этиш, бу жараёнда уларда муайян қизиқишларни ҳосил қилиш;

2) ўқувчиларнинг ўқув ишларини шундай ташкиллаштириладики, мантикий-лингвистик моделдан топшириқларни ечиш воситаси ва уларнинг ечимларини текшириш усули сифатида фойдаланиш имконияти вужудга келиши;

3) қўлга киритилган натижалар аксарият ҳолларда электрон кўринишларда ифодаланиши лозим.

Бунинг натижасида ўқувчиларда компьютердан фойдаланишга оид дастлабки кўникмалар таркиб топади ва ҳар бир ўқувчида ўзлари учун зарур бўлган ахборотлар базасини яратишга бўлган интилиш вужудга келади. Бу жараёнда гуруҳ аъзолари биргаликда ҳаракат қила бошлайдилар, ҳар бир ўқувчи ўз билим захирасини гуруҳдошлари эгаллаган билимлар ёрдамида бойитиш имкониятини қўлга киритади. Бунда уларга янги билимлар билан бойитилган

ўқув материаллари яқиндан ёрдам беради, шунингдек, ўқитувчи интеллектуал характердаги ўқув топшириқларидан кенгроқ фойдаланган ҳолда ҳамкорликка асосланган ўқув муҳитини вужудга келтириши лозим. Таълим-тарбия тизимида бундай ёндашувни татбиқ қилиш натижасида мактаб таълимида янги йўналиш вужудга келади.

Педагогик ҳамкорлик назарияси ўзида қуйидагиларни мужассамлаштириши керак:

1) ўқувчиларнинг қувватларини мужассамлаштириш асосида умумлашган натижани қўлга киритишга асосланган жамоа меҳнатини ташкил этиш технологияси;

2) интеллектуал технологияларга асосланган ахборотларга ишлов бериш усуллари.

Бундай ёндашув натижасида интеллектуал маданиятнинг юқори даражасига эришиши таъминланади.

Педагогик ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка асосланган билимлар тўрт кўринишда намоён бўлади. Ҳамкорлик назарияси—

1) фундаментал илмий назарияларнинг вужудга келишига асос бўладиган, умумий илмий назариялар, дунёқарашлар, ғоялар, тамойиллар, тимсоллар, тасаввурлар тизимидан иборат парадигма;

2) номунтазамлик, очиклик, ўтиш характеридаги жараёнларнинг тенгсизлигига асосланган ғоя атрофида бирлашадиган муайян хусусий илмий қарашлар;

3) тизимларнинг ўз-ўзини ташкил этиш ёки ўтиш жараёнларига оид умумий илмий ёндашувлар;

4) илмда мавжуд бўлган ҳукмрон тафаккурга барҳам бериш, ўзгармас тушунчалар ва барқарор тафаккур, ўтиш характеридаги далилий шакллар ва образлар, янгича дунёқараш — асосини ташкил қилади.

Таълим жараёнида ўқувчилар фаолиятини, дунёқарашини ҳар томонлама ўзгартириш тамоман янги илмий-педагогик асосларга таянишни тақозо қилмоқда. Умумий ўрта таълим олдида қўйилган мақсад, вазифа ва тамойилларни амалга ошириш нафақат таълим мазмунини ўзгартиришни талаб қилмоқда, балки унинг шакллари, методлари, ўқитувчи фаолиятини ҳам такомиллаштиришга бўлган эҳтиёж кучаймоқда.

4. Кичик гуруҳларда ҳамкорликда ўқитиш (Р.Славин, 1986).

Бу ёндашувда кичик гуруҳлар 4 та ўқувчидан ташкил топади. Ўқитувчи аввал мавзунини тушунтиради, сўнгра ўқувчиларнинг мустақил ишлари ташкил этилади. Ўқувчиларга берилган ўқув топшириқлари 4 қисмга ажратилиб, ҳар бир ўқувчи топшириқнинг маълум қисmini бажаради. Топшириқ якунида ҳар бир ўқувчи ўзи бажарган қисм юзасидан фикр юритиб, ўртоқларини ўқитади, сўнгра гуруҳ аъзолари томонидан топшириқ юзасидан умумий хулоса чиқарилади.

Ўқитувчи ҳар бир кичик гуруҳ ахборотини тинглайди ва тест саволлари ёрдамида билимларни назорат қилиб баҳолайди.

Ўқувчиларнинг кичик гуруҳлардаги ўқув фаолияти ўйин (турнир, мусобақа) шаклида, индивидуал тарзда ҳам ташкил этилиши мумкин.

Ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолиятига доир тадқиқотларда асосий эътибор ўзаро муносабатнинг ривожланишини ўрганишга қаратилади, ўқитишни гуруҳли ташкил қилиш жараёни баён қилинади.

Психолог А.В. Петровский жамоадаги шахслараро муносабатлар фаолиятдан келиб чиқишини ўрганиб, таълим жараёнидаги ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорлигини ташкил қилиш фақат уларни мулоқотга эҳтиёжини қондириш воситаси эмас, балки ўқув материални ўзлаштиришнинг ҳам воситаси эканлигини таъкидлаган эди.

Ўзаро ҳамкорликнинг муҳим омили ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабати хусусиятини белгиловчи асос ўқитувчи билан ўқувчи ҳамкорлигининг шакллари дир. Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларининг ва биргаликдаги ҳатти-ҳаракатларининг алоҳида туридирки, у ўзлаштириш объектини, билим фаолиятининг барча қисмларини қайта қуришни таъминлайди.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолиятининг мақсади ўзлаштириладиган фаолият ва биргаликдаги ҳаракатлар, муносабат ва мулоқотнинг бошқариш механизмини яратишдир. Ҳамкорликдаги фаолиятнинг маҳсули ўқувчилар илгари сурган янги ғоялар ва ўзлаштирилаётган фаолиятнинг моҳиятига боғлиқ мақсадлар ва шерикликдаги шахс позициясини бошқариш истакларининг юзага келишидир.

Ҳамкорликдаги фаолият усули деганда, ўқитувчи билан ўқувчининг биргаликдаги ҳатти-ҳаракатларининг тизимини тушуниш керак. Бундай ҳатти-ҳаракат ўқитувчининг ўқувчига кўрсатадиган ёрдамидан бошланади;

Ўқувчиларнинг фаоллиги аста-секин ўсиб бориб, бутунлай уларнинг ўзи бошқарадиган амалий ва ақлий ҳаракатига айланади; ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги муносабати эса шериклик позицияси хусусиятига эга бўлади.

Педагогика – психология фанида ҳамкорликнинг 8 та шакли мавжуд. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- 1) фаолиятга кириш;
- 2) мустақил ҳаракатлар ўқитувчи билан ўқувчи ҳамкорликда бажарадилар;
- 3) ўқитувчи ҳаракатни бошлаб беради ва унга ўқувчини жалб этади;
- 4) тақлид ҳаракатлари (ўқитувчидан ибрат олган ўқувчи анна шу намуна асосида ҳаракат қилади);
- 5) мадад ҳаракатлари (ўқитувчи ўқувчига оралиқ мақсадни ва унга эриш усуллари танлашда ёрдам беради ва охириги натижани назорат қилади);
- 6) ўзини – ўзи бошқариш ҳаракатлари (ўқитувчи умумий мақсадни кўрсатишда охириги натижани баҳолашда иштирок этади);
- 7) ўзини – ўзи кўрсатувчи ҳаракатлар;
- 8) ўзини – ўзи уюштирувчи ҳаракатлар.

Интерактивлик – ўқитувчи ва ўқувчининг ўзаро таъсири. Ҳамкорлик фаолиятини такомил босқичига ўтиш жараёнида ўзаро таъсир ўтказиш ҳаракатини баҳолашдан ўз-ўзини баҳолаш даражасига кўтарилиши содир бўлади. Ушбу жараён ҳамкорлик динамикасидан далолат берадиган энг муҳим омиллардан бири вазифасини ўтайди.

Ҳамкорлик педагогикасини новатор-педагоглар (Ш.А.Амонашвили, С.Н.Лисенко, И.П.Волков, В.Ф.Шаталов, Е.Н.Ильин ва бошқалар) педагогик жараён иштирокчилари (ўқитувчи ва ўқувчилар) ўртасида инсонпарварлик тамойилига асосланган ўзаро муносабатлари ташкил этишини таъкидлаб ўтадилар. Ҳамкорлик педагогикаси учун концептуал аҳамиятга эга қоидалари - А.Авлоний, Ғ.Ғулом, К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский, Ж.Ж.Руссо, Я.Корчак, К.Роджерс ва бошқаларнинг педагогик қарашларида ўз ифодасини топган. Педагогик ҳамкорлик ғоялари бугунги кунда педагогик технологиялар мазмунига сингдирилган ва “XXI аср таълими Концепцияси” асосини ташкил этади.

Педагогик ҳамкорлик мазмуни ва методикаси хусусиятлари куйидагилардан иборат:

Болага инсонпарварлик асосида шахсий ёндашув мактаб таълими тизимида бола шахси, унинг ҳали ривожланмаган қобилиятлари, «мен»лиги устувор ўрин тутди. Мактабнинг мақсади мавжуд қобилиятларни ривожлантириш, шахсни ижтимоий фаолиятга жалб этиш, уни эркин ривожлантиришдан иборат.

Шахсга йўналтирилган (ривожлантирувчи) технологиялар асосида куйидаги ғоялар муҳим ўрин тутди:

1. Шахсга таълимнинг мақсади сифатида янгича қараш: бола мактабда – тўла ҳуқуқли шахс, педагогик жараёнда субъект; шахснинг ривожланиши – таълим тизимининг мақсади; ҳар бир эркин, ўз фикрини мустақил ифодаловчи, баркамол шахсни тарбиялаш таълим мақсадининг асоси каби ғояларларни акс эттиради.

2. Педагогик муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш болаларга нисбатан муҳаббатли бўлиш, уларнинг тақдири билан қизиқиш; болага ўз кучи ва иқтидорига ишонтириш; педагогик муносабатлар жараёнида у билан ҳамкорликка эришиш, ўқитувчи ва ўқувчининг ҳуқуқ жиҳатидан тенглиги; боланинг эркин танлаш ҳуқуқи; хато қилиш ҳуқуқи; ўз шахсий нуқтаи назарига эга бўлиш каби ҳолатларни ифодалайди. Аксинча, тўғридан-тўғри мажбурлаш инкор этилади.

3. Индивидуал ёндошишнинг янги талқини. Унинг мазмуни ўқув фанини ўқувчига эмас, балки болани ўқув фанига йўналтиришдан иборат. Индивидуал ёндашиш куйидагиларни ўз ичига олади: материални ўртача ўзлаштирувчи ўқувчиларга мўлжаллашдан четланиш, шахснинг ижобий сифатларини кўра билиш, шахсни психологик-педагогик диагностика қилиш.

4. Шахснинг ижобий «Мен-концепцияси»ни шакллантириш. Мен-концепцияси – бу шахснинг ўзи ҳақидаги тасаввурлари асосида шахсий ҳулқини шакллантирувчи тизим бўлиб, ижобий Мен-концепцияси (Мен ўзимга ёқаман, Мен ҳар ишга қодирман, Мен ҳамма нарсани биламан) шахсни

муваффақиятларга рағбатлантириб, шахсининг ижобий намоён бўлишига ёрдам беради. Салбий Мен-концепцияси (Мен ўзимга ёқмайман, Мен ҳеч нарсани бажара олмайман, Мен ҳеч кимга керак эмасман) унинг турли фаолият йўналишларида муваффақиятга эришишига ҳалақит беради, ўқиш натижаларини ёмонлаштиради, шахсда салбий сифатларнинг шаклланишига олиб келади. Ўқитувчининг вазифаси ҳар бир ўқувчи тимсолида комил шахсни кўриш, уни тушуниш, қабул қилиш ва унга ишонишдан иборат («Ҳамма болалар истейдодли» тарзида).

5. “Нимага?” ва “қандай таълим?” масаласини ҳал этишга янгича ёндашиш. Унинг моҳияти таълим мазмунини шахс ривожланишининг воситаси сифатида тушунишдан иборат.

6. Замонавий мактабда тарбиялаш концепцияси.

Ҳамкорлик педагогикаси қуйидаги муҳим ғояларни акс эттиради: билимлар мактабини тарбия мактабига айлантириш, ўқувчи шахсини яхлит тарбия тизимининг марказига қўйиш, тарбиянинг инсонпарварлик хусусиятига эгаллиги, умуминсоний ва миллий қадриятларнинг шаклланиши, боланинг ижодий қобилияти ҳамда унинг индивидуаллигини ривожлантириш, индивидуал ва жамоавий тарбияни уйғунликда олиб бориш.

Педагогик ҳамкорлик юқорида қайд этилган ғоялар асосида шахсга йўналтирилувчи (ривожлантирувчи) технология яратилади. Таълим технологиясининг моҳияти шахсни ривожлантириш, таълим назариясини асослаш учун назарий шарт-шароит яратиш, фалсафаси эса инсонни шакллантиришдан эмас, балки унга ўзи ўзини тарбиялашга ёрдам беришдан иборат.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Дидактикада ҳамкорликда ўқитиш ғояси қачон пайдо бўлган?
2. Дидактикада ҳамкорликда ўқитиш ғоясининг ўзига хос хусусиятлари?
3. Ҳамкорлик педагогикаси ҳақида тушунча беринг?
4. Ҳамкорликда ўқитишда оила, маҳалланинг ўрнини изоҳлаб беринг?
5. Ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигига мисоллар келтиринг?
6. Ўқувчи ва ўқувчи ҳамкорлигининг таълим жараёнига тутган ўрни?
7. Шахсга йўналтирилган таълим деганда нима тушунилади?
8. Ҳамкорликда ўқитишда таълим жараёнига қандай муаммоларга дуч келасиз?

Малака ошириш курслари учун “Педагогиканинг долзарб масалалари” фани бўйича тест саволлари

1. Педагогика фанининг назарий асосларидан бирини белгилаб беринг.

1. Бола тарбиясига қаратилган.
2. Инсон камолатига қаратилган.
3. Илми- ахлоқнинг асоси тарбия.
4. Шахсни ривожлантириш.

2. Кадрлар тайёрлаш миллий модели нинг таркибий қисми бўлмиш узлуксиз таълимнинг роли кўрсатилган қаторни белгилаб беринг.

1. Кадрлар тайёрлашнинг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчи.
2. Таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг фаолиятини тартибга солувчи.
3. Таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг фаолиятини назорат қилувчи.
4. Малакали рақобат бардош кадрлар тайёрлашнинг асосидир.

3. Кадрлар тайёрлаш миллий модели кўрсатилган қаторни белгилаб беринг:

1. Шахс, давлат ва жамият, узлуксиз таълим, фан, ишлаб чиқариш
2. Шахс, давлат ва жамият, узлуксиз таълим, фан, маданият
3. Шахс, оила, узлуксиз таълим, фан, маданият, ишлаб чиқариш
4. Шахс, давлат ва жамият, ишлаб чиқариш, маданият

4. Умумий таълим мактабларида спортни ривожлантириш ва уларнинг спорт базасини мустахкамлаш масалалари қуйидаги хужжатда кўрсатилган:-

1. Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандартларида.
2. “Таълим тўғрисида”ги Қонун мақсади
3. “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг вазифаси
4. “Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури”нинг асосий йўналишларидандир

5. “Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури”нинг асосий йўналишларидан бири

1. Шахс- таълим хизматларини амалга оширувчисидир
2. Узлуксиз таълим Кадрлар тайёрлашнинг асосидир
3. Таълим тизимида қўлланилаётган ўқув стандартлари ва дастурларини такомиллаштириш
4. Фан етук мутахасис тайёрловчи

6.Халқ педагогикасининг таълим-тарбия методлари қуйидагилардир:

- 1.Мустақил таълим олишга ундаш.
- 2.Мустақил фикрлашга ундаш.
- 3.Ибрат,маъқуллаш,койиш.
- 4.Якка шогирд бўлиб хунар ўрганиш.

7.Узлуксиз таълимнинг фаолият кўрсатиш принциплари қуйидагилардан иборат.

- 1.Таълим тизимининг кадрлар салохиятини тубдан яхшилаш.
- 2.Тарбиячи ,ўқитувчи, ва илмий ходимнинг касбий нуфузини ошириш.
- 3.ДТС доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги.
- 4.Талимнинг устиворлиги унинг ривожланишининг биринчи даражали ахамиятга эга эканлиги

8.Таълим компонентлари кўрсатилган қаторни белгиланг:

1. Шакл, метод, усул, техник воситалар
2. Аклий хужум, сухбат, баҳс мунозара
3. Янги билим берувчи дарс
4. Ноаънавий дарслар : экскурсия, конференция

9. Таълимда интерфаол метод

1. Мустақил билим олишга ундаш
2. Мустақил фикрлашга ундаш
3. Фаолликни ошириш
4. Ўқувчи билан ўқитувчи ўртасида таълимни ўзлаштириш муносабатларини кучайтириш, фаоллаштириш.

10. Таълимнинг (ўқитишнинг) дидактик принциплари қуйидагилардир:

1. Сухбат ва кўргазмалилик методи.
2. Илмийлик, онглилик, фаолилик ва мустақилилик.
3. Мактабдаги таълим жараёни.
4. Таълим – тарбия бирлиги.

11.Педагогика илмида «Дидактик вазифа» тушунчаси қуйидаги маънони англатади,яъни:

1. Ўқув вазифаси, таълим тарбиянинг мақсад ва мазмуни
2. Таълим услублари – ўқув жараёни, таълим шакли
3. Таълим тарбиянинг шакл услублари
4. Дидактик материаллар мажмуаси

12.Ўқитувчи ўқув ишларини олиб боришда қуйидаги уч вазифани хал этади:

1. БКМ ни шакллантиради.
2. Таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи.

3. Ўқув материалларини тушунтириш.
4. Ўқитиш, тарбиялаш, назорат.

13. Педагогик фаолиятингизда тарбиянинг қайси методларидан фойдаланиб келаётганингизни белгилаб беринг.

1. Узлукзлик ва изчиллик, илмийлик
2. Намуна, суҳбат, рағбат, жазо
3. Эстетик тарбия, экологик тарбия
4. Қаттиқ қўллик, назорат.

14. Ҳамкорликнинг амалга ошириш принципларини белгилаб беринг:

1. Аниқ мақсад, инсонпарварлик
2. Ижтимоиллашув
3. Иқтидорли ёшларни аниқлаш.
4. Демократлашув.

15. Ҳамкорлик педагогикасининг бир неча шакли мавжуд. Шу шакллардан бирини тўғри белгилаб беринг

1. Мустақил ҳаракатлар, ўқитувчи билан ўқувчи ҳамкорликда бажарадилар;
2. Ўқитувчи ҳаракатни бошлаб беради ва унга ўқувчини жалб этади;
3. Тақлид ҳаракатлари (ўқитувчидан ибрат олган ўқувчи анна шу намуна асосида ҳаракат қилади);
4. Мадад ҳаракатлари (ўқитувчи ўқувчига оралиқ мақсадни ва унга эриш усуллари танлашда ёрдам беради ва охири натижани назорат қилади);

16. Буюк тарбияшунос олимасарида “Тарбия бизлар учун ё ҳаёт - ё момот, ё нажот - ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масласидир” деб тарбияга таъриф берган эди.

1. Юсуф Хос Хожиб “Қутағду Билиг”
2. Абу Али Ибн Сино “Тиб қонунлари”
3. Абдулла Авлоний “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”
4. Махмудхўжа Бехбудий “Падаркуш”

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. Тошкент: “Ўзбекистон” 2013. 64 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги Қонуни. //Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: “Шарқ”, 1997,31-61 бетлар.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 1999.-48 бет.
4. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар - тараққиёт омили. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 1995. -24 бет.
5. И.А.Каримов. Юксак маънавият енгилмас куч.-Т.: “Маънавият”, 2008.-176
6. И.А.Каримов. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.- Т.: «Шарқ» нашриёти-матбаа концерни. 1997.
7. Ислом Каримов “Ўзбекистон мутақилликга эришиш оstonасида ” Т.”Ўзбекистон” 2012й.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни.- Т.: 1997 й.
9. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»- Т.: 1997 й.
10. О.Хасанбоева ва бошқ. Педагогика тарихи.-Т.: “Ғ.Ғулом, 2004.-312 б.
11. Б.Зиёмуҳаммадов. Педагогика.-Т.:“Турон-Иқбол”. 2006.
- 12.”Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш - мамалакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шarti ” мавзусида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Халқаро конференция очилиш маросимида сўзлаган нутқи “Маърифат” газетаси 2012 йил 18 февраль
- 19 Халқ таълими вазирлигининг 2011 йил 15 октябрдаги 02-3821-сонли хати, “Дарс муқаддас” Концепцияси
- 20 “Таълим сифати ва самарадорлигини оширишда малака ошириш тизимининг вазифалари” Республика илмий - амалий конференция материаллари. Тошкент 2011й. 9-10 июн Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 19 июндаги “Баркамол авлодни тарбиялашда оила институти ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг таълим муассасалари билан ўзаро ҳамкорлигини янада ривожлантириш чора-тадбирлар тўғрисида”ги 175-сонли қарори
- 21 “Замонавий педагогик технологиялар” “Маърифат” 30 январ сони, 2013й.
- 22 www.edu.uz
- 23 www.ziyounet.uz
- 24 www.tvpKqtmoi/zn.uz